

АГОНИЈА БЕОГРАДА У СВЕТСКОМ РАТУ 1914–1915, 1931

Садржај

УВОДИ

Уместо предговора – Милутин Д. Лазаревић, генералштабни пуковник у пенсији, начелник штаба Одбране Београда 1915 год.

У спомен браниоцима Београда – Слободан Ж. Видаковић, публициста, референт за штампу Општине града Београда

Београд, његова страдања, борба и слава – Д-р Милослав Стојадиновић, потпредседник Општине београдске

1914

Пред буру... (Београд у првим данима Светскога рата) – Дивиз. Генерал Душан П. Стефановић, канцелар Краљевих ордена, Министар Војни 1914 год.

Објава рата и први напад Аустријанаца на Београд (Како је у Београду изгледао први дан Европског рата) – Миомир Миленовић, уредник „Политике“

Одбрана Београда 1914 год. – Јоксим П. Гајић, дивиз. генерал у пенсији

Спонтани браниоци Београда 1914 год. – Ђорђе Чутуковић, бив. директор бродарства

Одбрана Београда и прелаз у Земун 1914 год. – Свет. С. Ђукић, бригадни генерал

Први пад и прво ослобођење Београда 1914 год. (Учешће VII пешад. пука III позива н. в.) – Јован Ивковић, пуковник у пенсији

1915

Одбрана и пад Београда – Поч. Михаило Живковић, генерал, командант Одбране Београда 1914 и 1915 год.

Борба на Ади Циганлији октобра 1915 г. – Милан Ј. Радојевић, пуковник

Борба са непријатељем по београдским улицама – Жив. Ј. Кезић, капетан-инвалид

Последњи браниоци Београда – Света Милутиновић, новинар

„Патролбот Це“ под Београдом 1915 год. – Милан Ј. Радивојевић, пуковник

Агонија Београда 1915 год. – Богосав Војиновић-Пеликан, сликар

Улога жандармерије у одбрани Београда 1914–1915 год. – Телеман К. Јанковић, жандармеријски мајор

XIV пешадиски пук II позива у одбрани Београда 1915 год. – Милисав Ђ. Дамњановић, дивизијски генерал

Учешће 4 батаљона XIV пешад. пука II позива у одбрани Београда 1915 год. – Глигорије Х. Јовановић, пешад. бриг. Генерал

На Дунавском Кеју септембра 1915 год. – Ђорђе Себ. Рош, капетан-инвалид

Инжињерија у одбрани Београда 1915 год. – Инж. Ранислав Аврамовић, рез. инж. потпуковник

Битка код Београда 6–10 октобра 1915 год. – (Историографска студија) – Војин Максимовић, генерал, стални проф. Више школе Војне академије

Београд у бојној линији (Историографска студија) – Милутин Д. Лазаревић, генерал штабни пуковник у пенсији

Учешће XIII пешадиског пука „Хајдук Вељко“ I позива у одбрани Београда 1915 г. – Драгутин Ј. Ристић, дивиз. генерал

Последња резерва Одбране Београда 1915 год. – Инж. Здравко Васковић, рез. инж. потпуковник

Улога коњице у одбрани Београда 1915 год. – Милан Рафајловић, коњички пуков. у пенсији

Херојски пад Београда – Ђока Б. Несторовић, бан у пенс., бив. Претседник Општине београдске

ФЕЉТОН – СКИЦЕ ИЗ ОДБРАНЕ БЕОГРАДА

Незнани јунаци – Драгиша М. Стојадиновић, инспектор Мин. трг. и индустрије

На Ади 1915 год. – Милан Предић, управник Народног позоришта у Београду

Шефхет Халиловић – М. Ј. Радојевић, пуковник

ПОСЛЕ ПЕТНАЕСТ ГОДИНА

По згаришту једног демонског пожара после 15 година – Милутин Попадић, рез. капетан

Странци у одбрани Београда (Капетан Михаило Куртије) – Мил. Мирчић, п.секретар Општине београдске

Списак официра, подофицира, каплара, редова, добровољаца и жандарма, који храбро падоше у одбрани Београда 1914–1915 год.

Напомене Уредништва о овој споменици

947/6320

АГОНИЈА БЕОГРАДА
У СВЕТСКОМ РАТУ
1914 - 1915

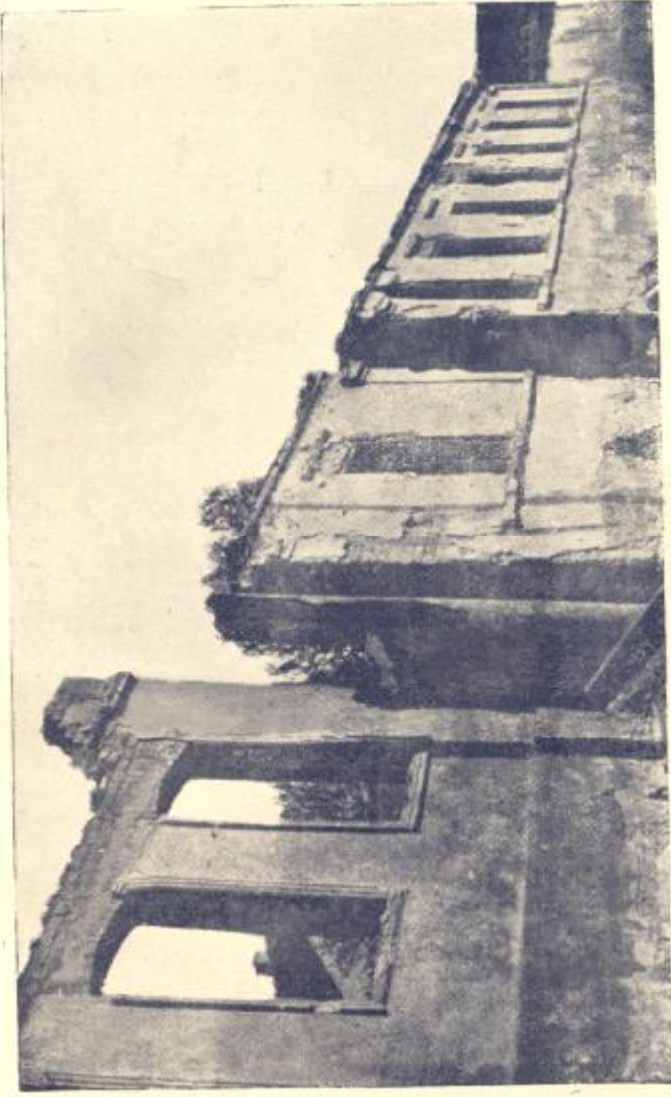

Блаженопочивши Краљ Петар, Велики Ослободилац

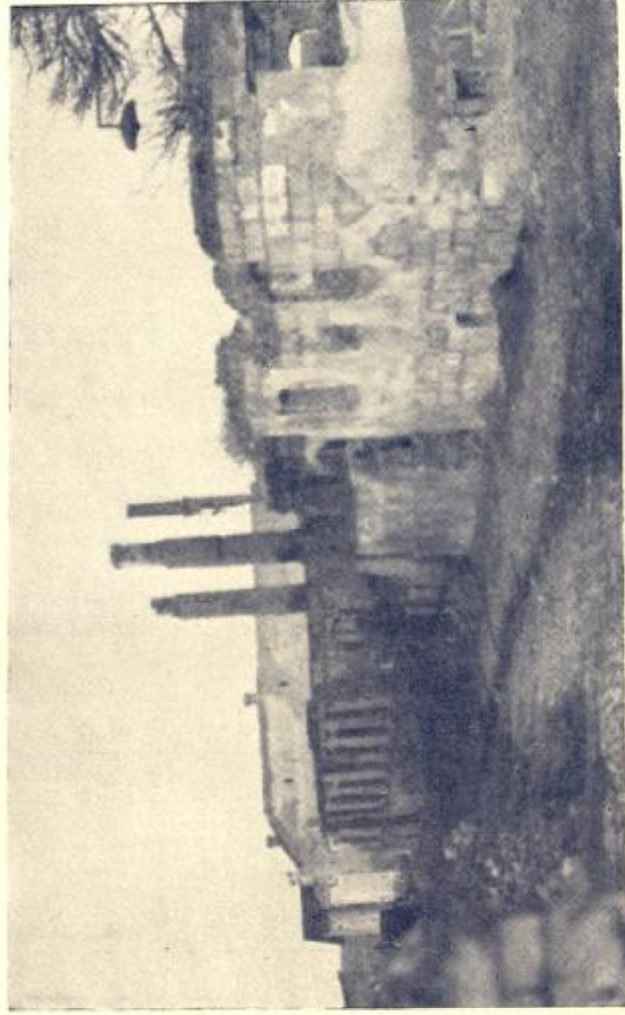
Његово Величанство Краљ Југославије
АЛЕНСАНДАР I,
онда 1915. г. Престолонаследник и Врховни Командант српске војске

АГОНИЈА БЕОГРАДА 1915. ГОД.

Изглед порушене Дунавске улице у којој су се 24. и 25. септембра 1915. год. водиле борбе на нонн, и у којој је изгинуо Сремски добровољачки одред.

АГОНИЈА БЕОГРАДА 1915. ГОД.

Изглед Банатске улице на Дорћолу, после бомбардовања и Уличних борби 24. и 25. септембра 1915. год. (Гробница Сремског добровољачког одреда).

НУБ. БР.
6320

АГОНИЈА БЕОГРАДА У СВЕТСКОМ РАТУ

ИЗДАЊЕ ГРУПЕ ЖИВИХ БРАНИЛАЦА
БЕОГРАДА ИЗ 1914. И 1915. ГОДИНЕ

БЕОГРАД 1931.

Штампарија „Јединство“, Носмајска 16.

Числ. бр. 6320

Цео приход од ове књиге намењен је помагању незбринутих породица изгинулих бранилаца Београда.

Сарадници

историографске сјоменице

„Аонија Београда у свейском рашу“:

- Милутин Д. Лазаревић, генералштаб. пуков. у пен.
бив. начелник штаба Одбране Београда;
Слободан Ж. Видаковић, публициста, референт за
штампу О. г. Београда;
Д-р Милослав Стојадиновић, потпретседник Општине
београдске;
Душан Стефановић, дивиз. генерал, канцелар Краљевих
Ордена, 1914 год. министар Војске Краљевине
Србије;
Миомир Миленовић, уредник „Политике“;
Јоксим Гајић, дивиз. генерал у пензији;
Ђорђе Чутуковић, директор бродарства;
Свет. Букић, бриг. генерал;
Јован Ивковић, пуковник у пенз.;
† Михаило Живковић, генерал, тадањи командант
Одбране Београда;
Милан Ј. Радојевић, пуковник;
Живко Ј. Кезић, капетан — инвалид;
Света Милутиновић, новинар;
Богосав Војиновић-Пеликан, сликар и новинар;
Телемак К. Јанковић, жанд. мајор;
Милисав Дамјановић, дивиз. генерал;

IV

- Глигорије Јовановић, бриг. генерал;
Борђе С. Рош, капетан — инвалид
Инж. Ранисав Аврамовић, пом. министра Саобраћаја
у пенз.
Војин Максимовић, генерал, стални професор вишег
курса Војне Академије;
Драгутин Ристић, дивиз. генерал у пенз.;
Инж. Здравко Васковић, начел. Минист. грађевина;
Бока Б. Несторовић, бан у пенз., бив. председник Оп-
штине београдске за време најтрагичнијих дана
1915 год.;
Драгиша Стојадновић, инсп. минист. Трговине и ин-
дустрије;
Милан Предић, управник Народног позоришта у
Београду;
Марко Јелић, б. четник;
Милутин Попадић, рез. капетан;
Миливој Мирчић, секретар О. г. Београда.
-

Уводи

Београд је пао у руке непријатеља херојски, мучен, бомбардован, касапљен. Борбе по самим улицама Београда, крвава одбрана сваке стопе његове, у којој су учествовала чак и деца, представљају нешто еминентно херојско за све војне повеснице света...

Да би се историјски догађаји тих болних дана отргли од заборава, да би се за нашу историју сачувао веран и опсежан историографски материјал, да би се добили аутентични описи страховитих борби и легендарне одбране Београда, прегли смо да прикупимо и средимо овај драгоцен материјал у једну споменицу, оваплоћену осећајима самих нас, бранилаца Београда, који смо већину чланака у њој и писали, и комплетирану документарним и оригиналним фотографијама, везаним за те болне догађаје. Верујући да ће ова књига о тим најтежим тренуцима из живота Београда имати у будућности неоцењивог историографског значаја и да ће представљати читав морални апокалипсис за нове генерације — ми, живи браниоци Београда, у овој својој публикацији гледамо упаљену воштаницу многобројним Незнаним Јунацима, који почивају у темељима Београда!...

ва поклецнула, али са пуно части и тек пошто јој очајни напори беху превршили меру. Одбачена је била од своје дичне престонице, која је тих трагичних дана поделила с њоме надчовечанске патње, и то тек пошто више хиљада њених војника нађоше херојску смрт међу рушевинама варошким и у многобројним од граната затрпаваним рововима на свима оближњим одбранбеним положајима.

Пале јунаке у овој исполинској борби Београдска општина је после рата прикупила у две костурнице, које ће млађим нараштајима вечито давати надахнућа у патриотизму, витештву и самопрегоравању. Уз грандиозан петнаестогодишњи помен, приређен 19. октобра 1930. године, Општина града Београда издала је у част палих бранилаца Београда нарочиту споменицу, уз сарадњу њихових живих другова, који својим прилозима оживеше поједине најстрашније перипетије из тога епског времена. На подлози ове споменице, пак, израђена је иницијативом неколицине опет њихових живих другова ова књига, у којој су сакупљени и нови прилози о њиховим бесмртним делима и која ће несумњиво послужити као драгоцен грађа за доцнију израду историје нашег рата 1915. године и историје Београда. Чист приход од продаје ове књиге намењен је сиромашним породицама ових наших хероја, који својом смрћу дадоше још више сјаја ореолу славе ондашње српске

војске и до небеских висина уздигоше углед онда престоници мученичке Србије а данас престонице велике и моћне Краљевине Југославије.

Као начелник штаба ондашње Одбране Београда и најближи сарадник поч. генерала Михаила Живковића, сматрам за свету дужност да се у име живих бранилаца Београда благодарим иницијаторима ове књиге на племенитој замисли: да оживе успомену на своје пале другове и у границама својих скромних моћи помогну њиховој сирочади која су остала без сретстава за живот.

МИЛУТИН Д. ЛАЗАРЕВИЋ,
генералштабни пуковник у пенсији

Слободан Ж. Видаковић, публициста,
Рефернт за штампу О. Г. Београда.

У сѿомен браниоцима Београда

Некада, пре хиљадама година, јелински легендарни херој Леонида бранио је са четири стотине својих војника чувени Термопилски кланац. У тој славној борби пао је и он и сви његови другови. Од тог Леонидиног жртвовања за отаџбину створен је у низу година општечовечански култ; његово јунаштво постало је највише оваплоћење јунаштва, његова смрт највиши хероизам дужности према својој родној грудни.

И ми се данас, после хиљада година, дивимо том Леониди, и у његовом класичном примеру хероизма гледамо високи морални стипулагор.

И док се дивимо Термопилским јунацима, ми заборављамо да нас једва петнаест година растављају од оних мучних и трагичних дана када су четири хиљаде наших јунака са хе-

роизмом, који је човечанство задивио, пали из-решетани непријатељским митраљезима пред вратима нашег највећег националног храма, пред вратима Београда.

Ми заборављамо ово гордо јунаштво, за којим би заплакала свака туђинска историја; сахрањујемо га у забраву неблагодарности и душе нових поколења лишавача сећања на ову најсветију прошлост.

У овом тренутку побожном и болном — када се из учмалог заборава садашњице огимају и васкрсавају ти свети часови — покло-нимо се сенима ових бораца и у својим душама подигнимо олтар најузвишеније љубави према овој фаланзи витезова, на чијим је могилама васкрсла слобода отаџбине и поновно рођење Београда.

Ових дана, пре петнаест година, проређене чете наших термопилских јунака, истина без Леониде, јер је сваки од њих био Леонида, пали су витешки бранећи огњиште свога лепог Београда.

Обновимо још једном у утрнулим сећањима те велике и крваве часове. И ради нас, и ради генерација, које за нама утрвеним стазама долазе...

Била је тужна, прва јесен..... Киша је суморно падала. Плакала су оба неба: и оно горе, и оно у души нашој. Непријатељ, састављен из две моћне царевине, гомилао је војску пред Београдом, стежући све више свој че-

лични ланац. Аустро-немачким генералима, нарочито аустријским, требао је пад Београда да би подигли разрибени морал својих трупа. И потучени Ћесар спремао је освету и васкрс своје сахрањене војничке славе. Сто хиљада ћесарових војника са близу четири стотине топова највећег калибра spremали су смрт Београду.

И дошао је страшни час једне паклене замисли. Историја човечанства има мало примера овако страшне касапнице крви и меса као што је била она пре петнаест година по улицама запаљеног Београда. Прво је отпочела паклена топовска ватра. Два дана и две ноћи тресло се београдско тло од страшног урагана смрти, артиљеријске ватре и пожара. То су били дани истинског пакла. Читава провала облака од челичних граната са Бежанијске Косе и Борчанских брегова, са монитора и аероплана сручила се над Београдом: куће, и читаве улице рушиле су се уз тресак и грмљавину, пожар је избијао на свима странама вароши, крваве муње шарале су небо, а у готово празном Београду, као сенке, са грчевито стегнутим бајонетима у рукама, неколико батаљона добровољаца чекали су прелазак непријатеља, чекали су гладни, искисли, непревијених рана, три дана без хране, одмора и сна!

Трећег дана дошао је час обесвећења наше националне светиње. Непријатељ је продро

једним јаким оделењем испод Небојше Куле али га добровољачки одред фанатизованих дечака делом победи, а делом потопа у окрвањеном Дунаву, на домаку старе Небојше Куле, са чијег су врха уклете сенке Аганлије и Кучук Алије још једном гледале погибију својих савезника.

Али је непријатељ био упоран и многобројан, као најезда дивљих скакаваца или жутих мрава. Друга је његова колона, штићена шрапнелском кишом и градом, провалила код кланичне пруге. Наша незнатна артиљерија тада је већ била мртва, разорена непријатељском.

Отпочеле су страшне уличне борбе. Просипала се утроба, ломили бајонети о кости, и уз немо проклетство умирућих очију уступала стопа по стопа драгога Београда.

Тако су прошла два крвава дана, два дана урагана смрти!

А трећег дана остала је да Београд брани још само шака преосталих војника, голоручких бораца, ђака, добровољаца, без муниције, са једва којом бомбом око паса. То је било све.

Мрак је био, крвав мрак, као у паклу. У душама дечака — бранилаца оживела су сећања на ђачка учења о страшном суду... И последњи наш рефлектор био је уништен, електрична мрежа прекинута, светлост у полупустим кућама давно угашена. Само су још по-

жари запаљенога града обасјавали овај пир смрти.

Непријатељ је у колонама надирао кроз улице порушеног Београда. Ишао је напред тромо, са зебњом у својим збијеним редовима, ишао је у сусрет једној неслућеној, најужаснијој касапници. Одједном из свих мрачних улица, и порушених кућа, које су догоревале, иза малих хумки камења и земље разлеже се још једно урнебесно „ура“, и стотинак омладинаца са бомбом и бајонетом у рукама јурнули су на хиљаду пута надмоћнијег непријатеља. Отпоче понова прасак бомби, звука бајонета, отпоче понова клање камама, раскидање меса, просипање утроба . . . . . Непријатељ, гоњен позади својим сопственим митраљезима, знајући да од две смрти мора једну да бира, гурао је напред преко крвавих гомила лешева својих, ћесарових војника . . . Са друге стране улице су биле пуне омладинских, добровољачких, дечачких лешева . . . . .

Плаћајући сваки корак стотинама људских живота, Макензен је свирепо заузимао Београд . . . . .

Грађани, омладина и онај мали остатак добровољаца и војника борили су се надчовечански. Подизали су грозничаво и последњу барикаду. Изношено је из кућа све што је могло да макар тренутно заустави надирање непријатеља: од цакова песка до клавира и скупочених креденаца од тешког палисандра.

И на тим барикадама шаке наших добровољаца, ђака, деце, уистини, деце са још ненагареним наусницама, задржавали су сатима напредовање непријатеља, борећи се једном надчовечанском снагом и са исто толиким пожртвовањем. Али хиљаду пута снажнији непријатељ успева да проваљује са свих страна, и усијани ланац смрти притеже све више малксали Београд. Баново Брдо, Ада Циганлија, Јалија буквално су преорани топовским гранатама. Преко сто хиљада усијаних граната сручило се тада на мученички Београд.

И последњи омладинац пао је. Сви погинуше са осмејком на уснама, али се ни један не предаде, нико не побеже, нико не напусти свој свети Београд. А када су се мале јесење измаглице подигле и ћесарове трубе објавиле пад последњих барикада, на њима су са крвавом пеном лежали лешеве палих витезова, малих дечака, разбацани преко камених могила, заспали вечитим сном као покошени бели кринови попрскани крвавом росом . . . . .

Кроз улице закрчене лешевима, ћесарови војници корачају напред и даље тромо и опрезно, са све већим страхом у својим згрченим душама . . . Боје се и мртвих дивова . . . Куће догоравају, модро црвена светлост обасјава агонију Београда. Непријатељ побија своју заставу на освојену градску тврђаву, док у трзају умире и последњи јунак из легендарне одбране Београда . . .

А када је осванула крвава зора, Макензен је објавио да је Београд освојен. Отели су га сто хиљада Аустро-Немаца од једне шаке наших витезова. То је била Пирова победа на згаришту једног града и брдима његових непокопаних војника...

Прошло је петнаест година од тог великог и трагичног дана. Сетимо се сви тих херојских жртава и не заборавимо, да се наш лепи, велики и модерни Београд сазидао на необележеним гробовима њиховим. Подигнимо им споменик захвалности у нашим душама и својим радом, својом борбом за велики будући напредак Југославије и Београда будимо достојни њихове свете успомене. Недајмо да нас сени витешких бранилаца Београда прокуну и кажу: „Зашто ви нисте велики у миру, као што смо ми били велики у рату?“

Д-р Милослав Стојадиновић,
потпретседник Општине београдске

БЕОРГАД

његова сѣрадања, борба и слава

Треба оживљавати успомене на страдалнички Београд, нарочито из оних тешких дана када је био изложен бесној најезди аустро-германских освајача; треба га приказивати у правој светлости страдања, борбе и славе, износити и најмање догађаје из овог великог периода његове историје; треба употпуњавати слику која већ постепено ишчезава из сећања оних који га гледаху у пламену и окупаног крвљу храбрих српских ратника, у опште, треба га приказивати онаквог истинитог и великог какав је био у најкритичнијим часовима историје Југословена. Данас, када је Београд престоница слободне Југославије, њен политички, културни и привредни центар, када је сав прионуо на посао обнове свега, прожет мирољубивом тежњом да и на пољу културног стваралаштва буде онако исто велики као што је био и на бојном пољу, стојећи чврсто и непоколебљиво на бранику светих националних права, данас треба више него икада раније сетити се свега онога што се је

збило пре 15 година на овом класичном месту страдања Срба. Јер *права мирољубивост, у знаку које треба да се спроведе сређивање свих друштвених прилика у немирном периоду после рата, намеће сама од себе потребу, да се бар с времена на време изнесу сви ужаси рата и тешких ратних последица. Пацифизам који би прећуткивао страдања народа у рату и жртве које прате њихову борбу за извојевање националних слобода и права није искрен пацифизам, нити је пут који води заштити тих националних права. Отуда ми, износећи недавну крваву прошлост нашег престолног града, и оживљујући све страхоте рата, испољавамо своју иначе осведочену мирољубивост у пуној мери. Исто тако потсећајући млађе генерације на истребљење народа у последњем рату, наша је жеља да у њима пробудимо дух снажења државе и народа у садашњости, како би само на тај начин национално бодри и свесни, могли избећи крвопролића у будућности. Ако, дакле, живи у нама дух јунака, који принеше своје животе и добра на Олтар отаџбине, и ако смо увек готови да им са истим одушевљењем следујемо у борби ради одбране ових скупо плаћених тековина, онда можемо бити сигурни да ће наше националне светиње бити вечне, неприкосновене и поштоване од других. Народи који не умеју да цене своје великанима и своје националне тековине, а нарочито који нису готови да се за њих у сваком часу заложу, не заслужују ни да их имају. По тој дефиницији појма о величини једног народа, ми долазимо у ред највећих међу највећима, јер нисмо никада били равнодушни ни према ве-*

ликанима блиске нити даљне прошлости, најмање пак равнодушни према националним слободама и другим битним тековинама које чине основу и смисао нашег заједничког живота.

Београд је увек предњачио на пољу одбране части, слободe и напретка нације. Он је предњачио у борбама и страдањима својим у последњем светском рату. Непријатељска сила прво је на њега ударила. Челични обруч централних сила ту је први пут почео да се савија. Када је Београд пао у почетку рата, да би га Срби после неколико дана опет повратили, обе моћне империје којима је стварно господарио дух Виљема II, славиле су тај дан као свој највећи ратни успех. У паду Београда гледали су преокрет ратног оружја у своју корист, а нарочито сматраху да је тиме отворен пут ка остварењу германских империјалистичких снова спајања са Турском од Хамбурга до Багдада. *Јасно формулисано начело продирања на исток (Drang nach Osten) није се могло никада замислити у потпуности без претходног господарства над Београдом, чију су велику привредно-политичку, а нарочито стратегијску важност уочавали народи још пре Христа. Преко Београда водио је пут ка сигурном поробљавању Балкана и даље ка систематском подчињавању народа Азије своје утицају. Како се љуто варају браћа Бугари у својим неозбиљним комбинацијама, да ће у наслону на велике силе завојевачких тежњи и по цену рушења слободe и снаге Срба, моћи да напредују као народ, да се дижу и развијају до висине која се стално прижељкује уз припомоћ непријатеља Балкана. Јер да-*

нису победили Срби у последњем рату у заједници са својим моћним Савезницима, бугарска независност била би више но привидна, а можда је данас не би ни било. *Победа Срба у последњем рату победа је начела: Балкан балканским народима. Она је обезбедила и Бугарима националну слободу.* Наша борба против Бугара била је у својим даљим последицама за Бугаре, онако исто као што је била и за интегрално Југословенство. Аустро-Германци не би имали ни интереса ни наклоности, па ни смисла да само према Бугарима учине изузетак поштујући начело националног самоопредељивања, против кога су иначе устали употребом панцерне песнице и безобзирношћу непоштовања уговора, за који рекоше у случају слабе Белгије, да није ништа друго него обично парче хартије. Поробљавајући Србију, Немачка је мислила не само да завлада Балканом, него да себи отвори пут у даљем, несметаном продирању у Азију. Падом Београда ослушкивао се већ дах који је немирно био на границама Египта и Индије, наговештавајући Енглеској и Русији да је дошао моменат поделе сфера утицаја у Азији, која је иначе била готова за велике политичке и социјалне промене. Велика важност Београда била је откривена за свакога, чак и наивног посматрача светских догађаја, чим је Немачка успела да га покори и на тај начин себи отвори челична врата, која су јој ономогућавала продирање на Исток. Да је Београд могао да се одржи, никада Бугарска не би смела да ступи у рат на страну централних сила, никада део званичне Грчке не би показивао оно фатално колебање, које је

могло у даљим последицама и саму Грчку да лиши скупо плаћене независности, нити би Савезници заједно са нама имали страховитих непријатности које су неминовно наступиле после пада Београда и јуначке Србије. Охрабрена присуством немачких армија и вођена амбицијама људи којима је до јединства и слоге Словена тако мало стало, Бугарска је прве ударце којима бејаше изложен Београд од далеко надмоћнијих непријатеља, искористила за мучки напад против Србије, пошто је највећим делом успела да наше Савезнике обмане у погледу својих оружаних намера. После пада Београда и Србије, Савезници су имали да поднесу далеко више жртава у људству и материјалу, него што би их имали да је Београд — кључ Истока и Запада — могао остати у рукама Срба. Довољно је потсетити само на пуну пожртвовања флотну акцију против Галипоља и Турске у опште, затим на тешке борбе Руса на Кавказу и у Малој Азији, као и на читав низ других тешкоћа, које су наступиле једино после пада ових стратешких вратница. Схватајући најправилније велики значај националног Београда, наше гледиште испољавало се јасно и у односу према Бугарима, које смо ми најбоље познавали још из доба мучких препада на Брегалници. На жалост, гледиште Срба није претегнуло приликом оцене способности Бугарске да се жртвује за општу ствар Словенства и цивилизације. Бугарска је искористила колебаљивост наивних ради остварења паклених планова Аустро-Германаца, чије је оруђе она била и остала за све време светског рата.

Требао је да наступи светски рат са свима

ужасима који су иначе редовни пратиоци сваког већег рата, да би се поново оценила важност Београда у географско-политичком, привредном и стратегиском погледу. Тек ови крвави догађаји, који су свет из основа потресали, показиваху пуном јасноћом да не може бити везе између Берлина и Багдада, везе у смислу гледишта германског империјализма, ако се Београд налази у рукама Срба. Зато је Београд морао пасти без обзира на жртве у људству и материјалу, без обзира на све остало, чак и по цену највећих свирепости и одрицања свих хуманости, којима иначе узалуд тежимо да условимо ратну акцију наших непријатеља из оних страшних дана. Ми Срби знали смо врло добро у то време да је падом Београда отежан положај Савезника у најјачој мери. Једна за другом ређале су се црне мисли о немачким успесима на Истоку, а нека чудна неизвесност убијала је у нама и последњу трунку вере у скори завршетак рата, и ако у крајњи исход његов никада нисмо сумњали па ни у најкритичнијим часовима наше борбе.

Ако је пад Београда будио у нама осећаје бола и оправданог страховања, то нас је у истој мери обузимала радост када је Београд поново био слободан. После пробоја солунског фронта његово ослобођење било је повод и почетак наглог распадања Аустро-Угарске, а ускоро затим и немачке капитулације. Као какав цин васкрснуо је наш горди Београд из праха и ратних рушевина, а са њим је васкрсла и слободна Југославија, чија се снага и величина огледају симболички у тврдим и пркосним зидинама вечног нашег гра-

да. Слобода Београда значила је слом политике продирања на Исток коју су Аустро-Германци спроводили са њима својственом доследношћу. Она је повукла за собом слободу Балкана, слободу међународних веза и путева који се од вајкада укрштаху на овом немирном делу света; напослетку слободу рада, живота и иницијатива за које Балкан има толико богоданих услова и смисла. — У целокупној прошлости *судбина Балкана тесно је везана за судбину Београда*. Ако су се о зидине Београда отимали сви могући народи света, то значи да су они од вајкада уочавали и сву важност овог јединственог места. Под свима околностима и у свима временима, Београд је имао велики значај и увек се гледало суревњиво на оне који су њиме господарили. Та суревњивост није ни данас умањена. Држати Београд значи имати кључ Балкана и стратегијску превласт на Истоку несравњених размера. Отуда је он за све друге народе био сретство и сигуран пут даљег завлађивања: за Турке база у продирању на север, за Аустро-мађаре ослонац у сигурном освајању југа. *Једино је за Србе Београд од вајкада имао сасвим друго значење, а не оно уже стратегијско*. Србима никада није био циљ да од београдске тврђаве праве војничку базу за даље продирање, као што су то радили Мађари, Турци, Германци и многи други пре њих. Велики Деспот Стеван улагао је и последње напоре да од Београда — своје престонице — створи културно-национални и привредни центар и томе главном циљу били су потчињени сви други обзирни према самој тврђави. Ми нарочито подвлачимо ту битну

разлику у схватању значаја Београда, која се сама од себе испољава, када су у питању мирољубиви Срби и остали народи освајачких тежњи. *Културно могао је Београд да се подиже само под Србима, а то ће нарочито бити случај у даљој будућности у још јачој мери.* У томе је залога за свестрани напредак Београда, залога за слогу и величину Југославије и, изнад свега, залога једина и сигурна да ће се на Балкану живот народа нормално развијати, без потреса, без трзавица и страха.

Када нам је Аустро-угарска објавила рат, ми смо били потпуно свесни тога, да ће пад Београда проузроковати промене највећих размера на Балкану и у свету, да ће бити угрожен не само опстанак Срба, него и свих других Балканских народа, чија света права налазе најјачу и најсигурнију заштиту у свести и моћи Срба. Отуда и наша одлука да Београд бранимо часно и јуначки, управо онако, како то доликује народу који је свестан своје крупне историјске мисије, али тако исто свестан и свих тешких последица за Балкан и човечанство, ако би једна завојевачка сила постала господаром Београда — тога симбола слободе свих Југословена! Добронамерни предлози појединаца да се Београд не брани, како би се спасао рушења, а одбранбена линија повуче до Торлака одбијени су достојанствено још у почетку и са оном јуначком гордошћу, која је Србима од вајкада била својствена. Београд не само да је брањен, него је његова одбрана била тако снажна, велика и легендарна, да ће се о њој дуго говорити у нашој и светској историји. У тим јуначким подвизима, поред редовне

војске учествује жандармерија, затим студенти, ђаци, грађанство па чак и жене. Но сви они скупа представљају незнатну снагу према моћном противнику, чија примерна војна организација и примена најмодернијих средстава борбе као каква бесна бујица успева да се пробије и на другим далеко јачим странама. Ова борба против нас, смишљена према програму даљег освајања Балкана и Азије преко Београда и организована до савршенства у свима облицима модерног рата, не бјаше ипак тако лака за противнике. Позванији од мене говориће о току и замашају гигантске борбе у Београду, за коју с правом можемо рећи да не пружа никакву особиту славу противнику, ни с обзиром на однос међусобних снага, нити с обзиром на сама средства борбе, примењених на једној и другој страни. Јер, ми бејасмо тих дана голоруки према одморном и моћном противнику који се спремаше за овај рат кроз више деценија. Несразмера у односима снага нарочито је била упадљива у почетку Макензенове офанзиве, којој предходи и коју прати за све време употреба модерне артиљерије у највећем броју. Ми смо последњи који би потцењивали немачку спрему и јунаштво у рату. Наш народ витешких традиција никада се није либио да непристрасно признаје вредности својих противника. О Немцима он је говорио у очи самих борби без икаквих потцењивања њихових способности, али тако исто без потцењивања својих сопствених, без страха и колебања. И ако потпуно свестан немачке силе он се ње није бојао, на против где год му се пружала прилика он је ову рушио безоб-

зирно и са храброшћу која је изазивала дивљење света. Немачку храброст пак замењивала је највећим делом машина у свима облицима уништавања људи, које је код њих нашло најизразитију рушилачку примену; на место мишице јунака она је пуштала ураганску буру од усијаног челика којим је обасипала поља, села и градове Србије, као и савезничких земаља. И тек када је тај процес савршеног рушења учинио своје, онда су наступале немачке армије и са обазривошћу која им нарочито бејаше омиљена у Србији. А иза нас стајаше брат Бугарин наоружан до зуба, одморан и готов да се стави у службу непријатеља слободе Балкана. Оно лукаво наступање Немаца са пакленим увлачењем Бугара у борбу и на начин који од часа њихове заједничке офанзиве одаје подлост и одвратност у исто време, није ништа друго до ли посредно откривање моралних слабости наших противника које су их мало доцније тако скупо стале. Право је противника да се служи и ратном лукавошћу, само што начин на који су Бугари и Аустро-Германци извели комбиновани напад на Србију пре 15 година не одаје ни мало оно традиционално витештво које је одликовало борбе свих народа чак и у даљној прошлости. Јер Бугарска је по унапред утврђеном плану за издајство словенске мисли завршила своју мобилизацију и концентрисање трупа тобож за рат против Турске а не Србије. И када се сва њена оружана сила од неколико стотина хиљада свежих војника упућује на напад Срба с леђа, и када то траже споразумно две иначе моћне империје као што су биле Аустро-У-

гарска и Немачка, када се на послетку има у виду и несразмера међусобних снага као и невероватна исцрпљеност Срба у 1914 год., онда се у светлости непристрасне критике историчара овај напад не може оквалитиковати другачије него као подлост противника. Под тако тешким околностима, без потребних техничких сретстава, готово без артиљерије, монитора, авиона и других савремених сретстава вођене су борбе под зидинама наше престонице за време оних страшних дана чију успомену тежимо сада да очувамо ради нових покољења, која могу градити своју велику будућност само на моралним тековинама, моћи и величини духовној и физичкој својих храбрих предака. Иначе тешке околности под којима су вођене борбе у Београду погоршаване су до невероватности самим тим што Београд није био испражњен, него је преко половине његових становника, махом невољних и слабих, остало да живи у томе паклу не могавши да се одвоји од својих домова који бејашу за добру половину порушени или оштећени сталним бомбардовањем. Поред оштећења домова и зграда у опште у тако великом броју Београд је претрпео велике материјалне штете и рушењем улица, тргова, паркова, мостова, канала, водовода и других грађевинских објеката. Тужна изгледаше наша престоница тих дана систематског рушења, тужна у социјалном, културном и техничком погледу. Не смемо заборавити да је она за све време била право бојиште, бојиште у пуном смислу речи, бомбардовано и рушено без обзира на незаштићено становништво у тако великом бро-

ју. Погоршање положаја Београда за разлику од других бојишта несумњиво је у непобитној чињеници да су Београђанима оскудевале оне могућности и сретства борбе која су налазила примену на другим бојиштима у мањој или већој мери. Становништво које је све те муке стојички подносило и које за време бомбардовања, гладно, изнурено и незаштићено није напуштало своја огњишта, олакшавајући тиме посредно правилно отступање борбених јединица, заслужује свако признање и хвалу. Био би грех ако бисмо, славећи јуначке подвиге наших великана — браниоца Београда, заборавили и остало становништво из тих тешких дана, које је остало на висини својих дужности према општој националној ствари. О подвизима тога Београда који се гушио у невољи и беда, али који и поред свих ужаса никада није губио веру у крајњи успех нашег оружја, треба нарочито говорити и са пијететом који намећу национални обзири према свима овим страдалницима. Као шефу главног отсека Општине београдске у то време (отсек за помагање сиротиње), јер других облика комуналног старања за време бомбардовања Београда није ни могло бити у већем обиму, мени је пала у део деликатна дужност да са једном групом одборника и неколико вредних и оданих чиновника организујем целокупну помоћ невољном становништву, на бази пописа који смо у то време успевали да изведемо, уз стално омогућавање прегледа његовог кретања. Одвело би далеко ако бисмо набрајали све ужасе стања које смо откривали свакодневно у непосредном додиру са невољним

становништом и под сталном ватром противника. Помоћ је у првом реду пружана породицама чији су мушки чланови били на бојишту као и осталом невољном становништву а нарочито оптерећенима са малом децом. Комунална политика Општине престоничке, чији је претседник у то време био г. Ђ. Несторовић, заслужује сваку хвалу баш зато што је успела да се испољи у најјачој мери на пољу заштите најслабијих, а број ових бедника износио је у то време више хиљада. Но то су питања о којима се да посебно говорити и на другом месту. Овога пута довољно је истаћи тежак положај хиљаде становника на ужем београдском бојишту, како бисмо с правом могли расуђивати о Београду из тих мучних дана наше историје.

Говорећи у кратким потезима о Београду и последњим борбама које су вођене за његову слободу као услова за одржање наших националних слобода и слободу Балкана у опште, ми не смемо никада губити из вида ни све оне раније, многобројне борбе народа који се отимаху о превласт над нашим Белим Градом. Крвопролића од пре 15 година са гледишта историје овог класичног места само се увршћују у дуги ланац борби у којима учествују сви могући народи света. Келти, Римљани, Хуни, Авари, Сармати, Бугари, Мађари, Турци, Аустро-Германци — сви они, мање или више, заливаху својом крвљу зидине београдске тврђаве која нам, баш због те страшне игре историје на овом месту борбе и страдања свих народа, открива неверно изражавање стварности оним ласкавим готово слатким атрибутом Белог Града. Ја сам га у расправи

„Од Сингидунума до модерног Београда“*) назвао *Крвоградом* верујући да би тек тај назив изражавао прави смисао Београда у његовој ближој и даљој прошлости а с обзиром на све страховите борбе које су се ту водиле кроз векове. Нарочито је рушење Београда уз истовремено вођење борби највећих размера везано за Турке и њихову одлучност да Београд освоје а затим и бране. Позната тврдоглавост Мурата II после неуспеле офанзиве у 1440 год. која се најбоље огледала у ономе смелом да „Турци морају добити Београд и они ће га добити пре или после“ нашла је одговарајући војнички изражај у гвозденој вољи Мухамеда II, освајача Цариграда, који, ускоро затим, организује борбе већег стила против Хришћанских народа а нарочито Срба. Но и поред свих упорних настојања Турака да Београд освоје њима овај план испада за руком тек 1521 год. откада су они, не рачунајући мале прекиде, господари Београда и Балкана све до прошлог столећа када отпочиње снажна офанзива Срба, прво под вођством бесмртног Карађорђа у 1804 да би имали успеха тек пред крај 1806 год. Све до 1813 год. Срби су били господари тврђаве, када су је опет морали уступити Турцима а од ових повратили за увек 1867 год. султановим ферманом који је прочитан на самом Калемегдану. У темеље београдског Града заливана је крв и наших синова кроз читава столећа. То је она света крв из које је поникла пуна слобода Београда, вечно слободног, на-

*) Види нашу књигу (издање „Савремене Општине“): Београд у прошлости и садашњости, поводом 500 годишњице смрти Деспота Стевана.

ционалног, напредног и моћног — на понос и срећу свих Југословена, на страх врага пама с које стране он долазио. Рушен-немилосрдно кроз векове а нарочито у последњем рату он је по веома духовитој оцени нашег одличног историчара г. Д-р В. Ђоровића „са чашћу дочекао, да се испред њега ваљају две царске круне“. Праведна игра историје хтела је да и сам Макензен, одлични командант аустро-германских трупа из 1915 год., буде после три године у Граду затворен као заробљеник који је ту могао на миру да испашта грехе свога господара и империјалистичких власника чији најмаркантнији представник бејаше сам Виљем II, сада обичан изгнаник у Дорну. За Виљема II вели наш прост народ да се горко кајао када је, седећи у Горњем Граду и размишљајући о пролазности свих освајача Београда, размишљао и о својим злочинима према маленој Србији. Споредно је да ли је ова по себи лепа легенда о цару-освајачу тачна. Битно је у свему да је већ данас ишчезла успомена на њега чак и код оних који га гледаху у то време из непосредне близине. За цигло једну деценију скинута је копрена са многих ранијих великана који се данас, у светлости разума и објективног схватања историје, приказују као незнатне величине а народи питају с правом: да ли и без њих ход развитка људског друштва не би узео бољи и далеко срећнији облик. Или је, можда, смисао тога развитка садржан баш у избежљивости појединих власника, без које човечанство никада не би увидело да је залутало нити би дошло до сазнања о потреби стварања бољих стања. У сваком случају има-

мо рачунати и на даље са „великанима“ ове врсте који, захваљујући рђавој оријентацији народа као и њиховој заслепљености, успевају да се пролазно наметну народима као саставни део његова живота и тежњи. Ми верујемо да ће наш лепо Београд бити поштеђен у будуће од таквих акција и трзавица чије попрште он бејаше кроз све векове. Верујемо зато јер је у рукама нас самих, у рукама народа који од њега никада није правио полазну тачку својих завојевања него, на против, искоришћавао Богом дане подобности Београда за напредак на свима пољима, за мирно развијање и слободу Балкана, напослетку за слободу света у колико је ова у зависности од слободе и мирног развитка овог дела Европе. Но ако би једним негативним развојем догађаја у свету поново преовладале силе завојевачког безумља, које би у своме продирању у ма коме било правцу могле да угрозе наш Београд или да га у јачој мери потчине сфери својих једностраних утицаја, Београд са целокупним народом Југославије, на који се иначе наслања, чиниће своје, и на подобију својих храбрих јунака из 1915 год. неће дати да неко овај тврди орах сломи а да при томе зубе не поломи . . . . .

Узимајући у обзир све важније моменте који нам расветљују велику тајну Београда, тајну његових страдања и славе, нама изгледа да је веома важно уочавање баш оне тајне која објашњава могућност снажног полета Београда једино под Србима. Никада Срби нису одвајали Београд од свога општег националног идеала. Кроз цео XIX век Београд је њихов национални симбол, о њему се са-

ња, пева и прича, за њ везују у опште најлепше наде, од његове слободе очекује се слобода осталих српских и југословенских крајева, уређење Београда служи за пример, на Београд се указује прстом у ужој слободној домовини као и најудаљенијим крајевима изван ове где живи наш југословенски народ: свуда где под ударцима тешких прилика влада национална туга, бол, утученост и неизвесност Београд је тај чији се откуцаји душе ослушкују и дејствују утешно у најкритичнијим часовима наше историје. Он је нарочито у центру свих снова и нада Југословена откада је храбра српска војска успела да на Куманову и Брегалници реши питање нашег класичног Југа а проширена Србија у наслону на велико и слободно јужно залеђе била у стању да више гравитира на Север, да дејствује идејно и револуционарно на све наше националне слојеве па чак и на оне који сумњаху у скори исход светског рата на овај начин. Ако су наша браћа Југословени после победе српског оружја у Турском и Бугарском рату са још јачом вером очекивали скори васкрс националне слободе то су упоредо с тим расле и наде које се везиваху за Београд и његов даљи развитак. Колико оправдане радости свих Југословена после сјајних победа на Церу и Колубари, а нарочито после избацивања Аустро-Мађара из Београда у који после цигло неколико дана опет ућоше Срби на челу са својим седим Краљем! Други пад Београда у 1915 год. изазива у истој мери забринутост свих Југословена, која не престаје све до 1918 год. када су га храбре армије под мудрим вођством нашег Краља за навек осло-

бодиле. Оно силно одушевљење целокупног нашег народа, у свима крајевима његовим и свима слојевима којим је примљено интегрално јединство Југословена као израз свесног осећања потребе за њиховом вечном заједницом, одиграло се на овом класичном тлу нашег Београда чија бурна историја у свој дуги ланац знаменитих догађаја увршћује и ово велико дело народа. Отуда је *Београд једно свето место за све нас*, чије светиње треба чувати, поштовати и преносити на будућа покољења. Он је скупа тековина наша и по броју жртава које принесмо за његову слободу и по огромној важности коју заузима на овом божанственом брежуљку чије стене заплускују две слободне југословенске реке. Јуче погранични град до кога су допирали суревњиви погледи аустро-мађарских жандарма и метци обесних хусара, Београд је данас престоница моћне Југославије, носилац идеје мира, рада и напретка у свима правцима. Увек мирољубив и готов да се сав заложује за општу идеју мира Београд је у истој мери непомирљив и неустрашим када је у питању одбрана светих права нације која ће он умети увек да заштити у наслону на цео наш народ и прошлост која му оставља у наслеђе завет предака да чува оно што је стечено скупим жртвама.

Општина града Београда, својом разумном одлуком да нарочито обележи успомену на наше храбре јунаке који падоше под зидинама престонице, није ништа друго него најскромнији тумач оне велике љубави, пијетета и вечног признања које наш целокупни народ гаји према палим жртвама за слободу

Београда. То наше признање испољиће се на дан 19 октобра у скрушеном прилажењу свetim костурницама храбро палих ратника, у молитвама за њихове душе које ће се обавити у целој земљи, у предавањима нашој деци и потсећању ове на своје најближе јуначке претке, напослетку у кратком свечаном ћутању целог града који ће за неколико минута укочити цео свој немирни организам да би се предао у мислима на прошлост када је Београд био сав у огњу. Но и поред свега, признање ове врсте, ма колико иначе важно и искрено, ипак није довољно. Наше најлепше признање заслуга јунака палих за слободу Београда и Југославије испољиће се на начин ако тога дана будемо испољили и решеност своју да ћемо чувати националне слободе и јединство које нам они оставише у наслеђе. Тако исто наша је света дужност да свим силама тежимо да наш Београд буде споља и изнутра уређен, како у своме сјају и величини тако исто и по својој унутарњој садржини, а изнад свега да му очувамо по сваку цену *национални карактер нашег града* који ће бити жижа културе, конструктивног рада и искреног југословенства у најширем смислу те речи. Наш народни геније успеће да његовој величини да видног изражаја и у монументима који би споља нагласили сву величину Београда у прошлости и садашњости. Није далеко дан када ће на Горњем Граду поново васкрснути оне дивне монументалне палате са својим витким кулама које у доба великог Деспота Стевана даваху Београду једно нарочито маркантно архитектонско обележје. Ја их гледам како се дижу у наслону на про-

шлост и како продужују висину иначе уздигнутог града сливајући се органски у једну хармоничну целину несравњене лепоте. И у тим палатама које ће се уздизати горостасно као дворови из какве дивне бајке обављаће се културни живот новог Београда у највећим размерама, оне ће служити за разне музеје и културне потребе свих врста и облика, у њима ће се неговати прошлост али тако исто спремати будућност боља и већа него што је икада раније била. Град о чије су се зидине разбијале и последње бесне најезде Аустро-Германаца, нека служи својом класичном велелепношћу за оличење историје Београда кроз све његове мучне периоде. Нова варош нека се развија и шири у све правце независно од брда и река. Град као такав мора чувати велике историске тајне, велике за све народе света који се бораху о превласт над њим. На том класичном месту које није мењало ни облик ни суштину треба да поникне *Акропола* нашег народа, и то би био најлепши споменик свима жртвама које су ту положили своје животе. Тако схваћена културна *Акропола* народа на целој предњој површини Горњег Града према Сави и Дунаву, била би најбоље склониште костију и духа оних којима данас одајемо пошту са безграничном љубављу. Она је потребна и ради тога да би се на тај начин још јаче издвојио својом монументалношћу баш онај главни део града за који је у главном и везана целокупна историја Београда. Та срећна синтеза изванредног положаја на класичном ушћу Саве у Дунав спојеног са монументалном архитектуром у Горњем Граду великих потеза, то стваралаштво

нашег националног генија испољено на овај начин и у обиму једне величанствене *Акрополе* — одговарало би највише жртвама падлим на зидинама београдског Града. На месту где су наши легендарни јунаци положили животе своје за добро, моћ и величину Отаџбине нека се у истини огледа њена снага и величина, и нека ти велелепни споменици свакога потсећају на поштовање светиња наших у блиској и даљној будућности.

Нека је слава и хвала храбрим браниоцима нашег Београда!

1914

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

1914

Див. генерал Душан П. Стефановић,
канцелар Краљевих ордена, Министар
Војни 1914 год.

Пред буру...

(Београд у првим данима Светскога рата)

После атентата у Сарајеву, догађаји су се почели развијати таквом брзином, да је цео свет оправдано предосећао како стојимо пред судбоносним тренутцима. Већ 10 јула, по старом, аустро-мађарски посланик барон Гизл предао је ултиматум Аустро-Угарске заступнику Претседника владе Д-р Лази Пачу-у, јер је г. Пашић био по Србији ради припреме избора народних посланика. Овај чин, као и факат да су се сви политичари наши налазили по својим изборним срезовима; припреме за нови парламент који се имао састати у јесен, и разни предмети већ спрењени за мирно решавање у парламенту, најбоље показују факт, да званична Србија није имала никакве везе са догађајима у Сарајеву, и да нам се рат просто намеће. Г. Пачу је о ултиматуму одмах обавестио г. Пашића и позвао све остале министре у Београд.

Још оног дана кад је ултиманум предат,

*) Датуми су бележени по старом календару.

г. Пачу ми је наредио да затворим мајора Танкосића, што сам ја и учинио преко Команданта дивизије пуковника Анђелковића.

У исто време видећи по садржини ултиматума сву озбиљност ситуације, још истога дана без знања Претседника владе саопштио сам свима командантима дивизије да прегледају припрему за мобилизацију и да се сви официри који су на одсуству и боловању позову натраг у своје команде.

Позвао сам заступника начелника Главног генералштаба пуковника Душана Пешића и наредио му, да одмах позове војводу Путника и пуковника Живка Павловића из Главног генералштаба, који су били ван земље на лечењу, да се најхитније врате у Отаџбину.

Свима окружним пуковским командама наредио сам да прекину рад на регрутацији, и да се врате у своје команде.

Лично сам позвао команданта Дунавске дивизије пуковника Анђелковића и саопштио му да изведе све трупе београдског гарнизона у логоре.

Генералу Бојовићу, команданту трупа нових области, телефоном сам наредио, да се врати са обиласка своје територије у Скопље.

Предосећало се на рат и морало се је за тај случај најнужније припремити.

Генерал Степа, који је био у Чачку на одсуству позван је да одмах дође у Београд. Генерал Божановић, који је са пуковником Стеваном Хаџићем, командантом Шумадиске дивизије и са комисијом био у Јужној Србији ради њеног утврђивања, добио је наређење, да се одмах врати у Београд, а пуковник Хаџић у Крагујевац.

Команданта коњичке дивизије пуковника

Бранка Јовановића позвао сам да одмах дође у Београд.

Душан П. Стефановић, дивиз. генерал, Министар Војни 1914 год.

Истога дана када су преко целе земље телефонска и телеграфска наређења бацала

први сигнал ближења ратне опасности, позвао сам и директора железница г. Владу Марковића, и саопштио му да одмах све спреми за случај транспортовања војске.

Дан 10. јула прошао је цео у једној предратној грозници. Са највећом брзином припремило се све да нас догађаји, које нам је ултиматум најављивао, не изненаде.

Пред мобилизацијом

12. јула пре подне отишао сам код г. Пашића.

— Шта да радимо са војском, господине председниче, да ли да мобилишемо? — питао сам га.

Са руком на бради, премишљајући Пашић ми је одговорио:

— За сада ништа не дирајте. Вечерас ће се знати.

Вратио сам се у министарство и наредио да се одмах изврши евакуација београдског војног млина за Ниш и да се спреме наређења: да железнице пређу у војне руке, да се минира савски жељезнички мост и да се спреме за штампу податци о аустро-угарској војсци који ће се раздати нашој војсци.

Наш одговор на ултиматум.

Није прошло ни два дана од предаје аустро-угарског ултиматума, а догађаји су се толико захуктали да је и одговор с наше стране већ био готов тако да је предат барону Гизлу у путничком оделу. Док је г. Пашић отишао да преда одговор лично аустро-угарском посланику, у Претседништво владе, у Ристићевој кући били су окупљени тадашњи министри сем Стојана Протића који је био бо-

лестан, али је ипак, тешко болестан, присуствовао доцнијој седници која је онда одржана под претседништвом Регента, Њ. В. Престононаследника Александра.

Очекивали смо Пашића. Најзад се он појавио у реденготу. Био је замишљен и озбиљан. Још с врата рекао ми је:

— По моме мишљењу све је свршено; г. посланик Гизл само је очекивао наш одговор па да крене за Беч. Он је у путничком оделу, ствари је спаковао. Аустрија је решена да нас нападне, да нам објави рат. Ја мислим да се одмах кренемо за Ниш и да се тамо сазове Скупштина!

Потом се окренуо г. Јоци Јовановићу, министру Грађевина, и наредио му да се спреми воз за министре који ће чекати у Топчидеру.

Мобилизација целокупне српске војске

12-ог до 10 сах. ноћи у Министарству војске са Начелником пуковником Смиљанићем спремим све указе за образовање Врховне команде и осталих армија. Све је остало по староме, онако како је било у турском и бугарском рату.

Ту је био присутан и војвода Степа који ће заступати војводу Путника док он не дође у Крагујевац.

Око 9 сах. дошао је у Министарство и пуковник Живко Павловић, који је чим је чуо за ултиматум кренуо из бање за Србију и сретно стигао у Београд.

Генерал Степа и пуковник Живко одмах су кренули за Крагујевац, где се образовала Врховна команда. Они су понели све потребе из Главног генералштаба.

Спасавање Народне Банке

У току ноћи после пријема ултиматума на молбу гувернера Народне банке, отпочела је војска евакуацију из Београда њенога трезора. Сандуци са златним полугама преноше-ни су на карама и војничким колима на железничку станицу. Свугде око банке, око кола која су трезор преносила и око железничке станице постављене су страже од питомца Пешадиске подофицирске школе.

Исте ноћи био је спремљен нарочити воз у који је трезор унет и под јаком стражом воз је отишао за Сталаћ.

Када је касније влада стигла у Ниш дошли су код мене најугледнији банкари из Београда молећи ме, да спасем и њихове трезоре. Рекао сам им да донесу новце и драгоцености својих банака у Сталаћ и да оставе у исти воз у коме је био трезор Народне банке.

Шефу станице у Сталаћу, Нићифору Петровићу, било је наређено, да овај воз са трезором пребаци на пругу Сталаћ—Обилићево и да води рачуна о томе да ако загрози опасност да се тај воз одмах упути за Скопље.

Тај је воз стајао код Сталаћа све до 1915. године када је отпочела евакуација и упућен у Солун.

Мобилизација

Рат је био одлучен; моја предвиђања испунила су се, и кад је пала одлука о мобилизацији, она је већ била почела.

Још истог дана, свесни догађаја који нас чекају одлучено би да се целокупна наша војска и по други пут стави у мобилно стање. Указ који је тога дана и обнародован, гласио је:

„У име Његовог Величанства
Петра I-ог
по милости Божјој и вољи народној
Краља Србије
Ми

Александар Наследник Престола

На предлог нашег Министра Војног а по саслушању нашег Министарског Савета, на основу чл. 5. Закона о устројству војске решили смо и решавамо:

Да се наша целокупна војска стави у мобилно стање!

12. јула 1914. године
у Београду

Александар, с. р.

Министар Војни пуковник
Душан П. Стефановић, с. р.”

Београдска општина и Команда Београда

Судбоносне одлуке донете у неколико грозничавих дана у Београду, подигле су га тада на степен ратног хероја и он је остао да прими први ударац, први талас светске ратне буре која је већ тугњила у даљини и ишла к њему. Влада, полазећи за Ниш, наредила је председнику Београдске општине и команданту Београда да се они постарају за исхрану становништва и оног дела војске који је остао да брани престоницу.

Командант Одбране Београда на кога је ишао да се сручи први ураган, био је пуковник Миливоје Анђелковић ком. Дунав. дивиз. I позива, а његов начелник штаба пуковник Лазић.

Аустро-Угарска нам објављује рат

Овако припремљени и одлучни дочекали смо и дан 15 јула.

Дан 15 (28) јула, који је био пресудан не само за нас, већ за цео свет. У 1 час по подне стигла је из Беча, преко Пеште и Земуна у Ниш депеша која је гласила:

„Краљевском Српском Министру
Иностраних Дела

Пошто Краљевско Српска Влада није дала задовољавајући одговор на ноту, коју јој је предао аустро-угарски посланик у Београду 23. јула 1914. године, Царско-краљевска влада налази за потребно да сама да задовољења својим правима и интересима и да ради тога прибегне оружју. Аустро-Угарска сматра дакле, да се од овог тренутка налази у ратном стању са Србијом.

Министар спољних
послова Аустроугарске
Граф Бертолд с р.”

И ако смо готово били у ратном стању, телеграм је изазвао огромно изненађење. Како је ово ипак био обичан отворен телеграм, то је влада исти проверила и утврдила да је тачан.

Рат је дакле, био објављен.

Прво пушкарење око Београда

Ипак се није очекивало, да ће непријатељства моћи одмах да отпочну. По свима извештајима које је влада примала, веровало се, да аустро-угарска војска која није још ни отпочела коноцентрацију, неће моћи да отпочне своје операције пре 22. јула (по старом календару, односно 4. августа по новом).

Међутим већ истог дана чим је рат објављен, пушкарања су у Београду отпочела. На-

челник Општег војног одељења Министарства војног тадашњи пуковник Крста Смиљанић био је стално у телефонској вези са Београдом из кога је добио овај извештај:

„У 11 часова и 48 минута приспела је једна аустриска лађа у Савско пристаниште и одмах отпочела искрцавање. Борба се пешачки води око Града, дивизиски штаб је напуштен. Преко моста још ништа не покушавају.“

У 12 часова и 10 минута телефонска веза са Београдом била је прекинута. Нисмо више знали шта се догађа у престоници. Најзад у 13 сати и 10 минута веза са Београдом била је поново успостављена.

Начелник, пуковник Крста Смиљанић који је био на телефону поднео ми је на једној цедуљици писмено о догађајима у престоници, које гласи:

„После паљбе око Града изгледа да се све разбегло из телефонске централе и дивизије. Када се ватра утишала једна телефонскиња, која није била на служби, дојурила је у централу и одмах ми се јавила; њено извешће гласи:

„Сада је престала ватра и у Београду је моментално све мирно.“

Она објашњава, да је један аустријски монитор долазио у пристаниште и крстарио око Града, а наши су осули брзу паљбу.

Међутим, дан 16 јула, сутра дан по објави рата, отпочео је пут узбуђења. Већ у 5 часова изјутра телефоном из Београда јављају:

„Аустријанци бомбардују Београд. Неколико зрна пало је на варош у разним крајевима. Има штете, али се незна тачно којих размера“.

У 6 часова јутро стигао је телефоном потпунији други извештај:

„Друга београдска гимназија погођена је са две гранате. Гранд Хотел погођен шрапнелом, а Нови Мајдан једном гранатом.

Француско-српска и Андрејевићева банка, погођене су са по једном гранатом, Андрејевић је повређен. Управа Монопола погођена је једном гранатом. Код чесме у Босанској улици пала је једна граната. На Калемегдан су пале три гранате од којих су две експлодирале.

Испод Вишњице чује се топовски дуел.

У Битољској улици број 9. уништена је једна кућа.

Француско-српска и Андрејевићева банка, уложиле су протест код немачког посланства.

Око Савског Моста ноћас се развила јака пешадиска ватра и избачено је неколико артилериских метака, потом је мост бачен у ваздух.”

Савски жељезнички мост — порушен

Доиста те ноћи у 2 и по часа по поноћи Савски мост је једним делом, који је са наше стране, бачен у ваздух.

Дакле, рат је не само објављен, него је и отпочео. Овога пута само страшнији и већи, јер се у контурама већ указивало једно велико дело због кога је српски народ по други пут стављен под оружје. Судбина је хтела да то дело под фијуком првих граната Светскога рата отпочне баш над Београдом, жижи велике словенске идеје, и у томе смислу надахнут, Престолонаследник Александар издао је ову прокламацију:

„Мојим јуначким и драгим Србима,

На нашу Србију насрнуло је велико зло. Аустро-Угарска нам је објавила рат. Сад сви имамо да будемо сложни и јунаци.

Невоље наше Краљевине и нашега народа са Аустријом нису почеле од јуче. Кад је год Бечу требало, давана су најсвечанија обећања да ће се са Србима и Хрватима праведно поступати, па је ипак то остало неиспуњено. Залуду су српски и хрватски граничари и толики други наши јунаци лили крв по целој Европи за славу и корист бечког двора; залуду су биле жртве које је Србија за владе Мога деда поднела кад је помогла да се спасава царски престо од незадовољних и побуњених његових народа; залуду је Србија увек радила све што је могла да живи у пријатељству са суздном царвином, — све то није ништа помогло.

И Србија као држава и наш народ где год био, свак и свуда су сумњичени и зато су увек запостављани другим народима. Пре 36 година заузела је Аустрија Босну и Херцеговину, које су остале биле да се ослободе, а пре 6 година коначно их је присвојила бесправно, обећавши им уставне слободе, које онакве какве су дане нису ни у колико народ задовољиле. Све је то створило дубоко незадовољство у народу, нарочито код бујне и неразвишене омладине, па је напоследку изазвало отпоре, па и Сарајевски атентат.

Србија је тај кобни догађај искрено ожалела, осудила и изјавила готовост да ће предати суду сваког саучесника, али је убрзо, са запрепашћењем, видела, да аустријанци за њ бацају одговорност не на своју рђаву управу или поједине кривце самога дела, него на Кра-

љевину Србију. Без обзира што је оно убиство извршио само један човек, њин поданик уз припомоћ неколико другова и то у њиховој земљи, пред очима свих њиних власти, Аустрија је зато окривила наше чиновнике и официре, српску владу и напослетку целу Краљевину Србију и све Србе где год их има. Такво оптуживање једне независне државе за туђе кривице јединствено је у историји Европе, где онака злочина дела, на жалост, нису ретка. У смислу тог окривљавања под нела је аустро-угарска влада 23. овог месеца Мојој влади необичну представку с тешким оптужбама и захтевима, тражећи од Србије задовољење и остављајући јој рок од 49 часова за одговор. Моја је влада, одговарајућа жељама народа и потреби мира, коју осећа не само Србија, већ и цела Европа хтела избећи по сваку цену сукоб, и зато је изашла у сусрет Аустро-Угарској до крајњих граница попустљивости, преко којих не може ићи ни једна независна држава.

Кад је о томе извештен аустро-угарски посланик, изјавио је одмах, да његова влада није задовољна одговором и прекинуо је дипломатске односе с Мојом владом. Тада су све пријатељске нам државе — на челу им братска Русија — покушале склонити аустро-угарску владу да пристане на мирно решење ствари. На жалост бечки државници осташе глуви према саветима мудрости и интересима човечанства. Они нам објавише рат, не презајући да тиме изазову и недогледне последице једног европског заплета.

И ако тешка срца и свестан свих тешкоћа и опасности, баш у часу кад су се српски ратници спремали да прибирају дозреле плодове

свога труда, Ја сам принуђен позвати све моје драге и храбре Србе, под српску тробојку с уверењем, да ће се они у овој прилици показати достојни славних предака, онакви, какви су били лане и преклане. С вером у Свевишњег Господа Бога, с надом у симпатије просвећеног света и у коначну победу наше правде, с поверењем у помоћ својих великих сродника и поузданих пријатеља, *примамо*, с нашом јуначком браћом Србима Црне Горе, *борбу која нам је обесно наметнута*.

У нашој славној прошлости старијој и новијој, има доста сведочанства да Србин кад је слојан, може победити и много већег противника.

Посведочимо још једанпут, да се Србин уме жртвовати за своју Отаџбину и Обилићским пожртвовањем, одбранити је пред многобројним оholим непријатељем.

Срби, браните свом снагом своје огњиште и српско племе.

У нишу 29. јула 1914. године.

Александар с. р.“

И Срби су отпочели да бране. Отпочели с оним истим одушевљењем и пожртвовањем као и на Куманову с кога су, такорећи, тек јуче дошли. Одбрана Београда свесна великога задатка почела је да одолева непријатељу и да се храбро носи с бројно надмоћнијим дивизијама аустро-угарским које се слеглоше око Београда 1914 године...

Миомир Миленовић,
уредник „Политике“

Објава рата и први напад Аустријанаца на Београд

— Како је у Београду изгледао први дан Европског рата —

На дан 15. 28 јула 1914. године Аустрија је објавила Србији рат. Тај први дан европског рата „Политика“ је у то доба овако описала:

„Настало је мирно светло јутро. Гласови, који су се тешком муком пробијали кроз телефонску жицу, из Ниша били су сасвим повољни. Русија је примила да интервенише, сер Едвард Греј изјавио је у енглеском парламенту, да је наредио амбасадорима Енглеске, да саопште владама држава код којих су акредитовани, да британска влада предлаже да се у Лондону састане међународна конференција великих сила ради решења српско-аустријског сукоба. То су биле вести из Европе, које су наговештавале да ће се мир одржати. Независно од тога ноћ између понедеоника и уторника прошла је на миру. Без и једног метка.

Вера у мир почела се лагано враћати. Радња за радњом, од оних које су већ два дана биле затворене, почела се отварати. Изгледало је да се поново улази у редован живот, онакав какав је био све до пре три дана, и да ће се спор решити врло далеко од нас. Подне се примицало. Листови су већ били изашли и свету, коментаришући вести из Европе, чинило се, да ће и овај последњи бечки корак — прекид односа са Србијом — бити један од оних старих блефова на које је свет био већ одавно огулао.

Али се тада деси нешто неочекивано. Било је свега десетак минута после дванаест часова, када ме, на самом изласку из уредништва, срене г. Милан Грол.

— Рат објављен! довикну ми он.

— Објављен?

— Да, овога тренутка београдски телеграф примио је депешу графа Бертхолда упућену г. Пашићу.

— Па председник владе није овде. Од куд да депеша стигне у Београд?

— Не знам, али је стигла, то је несумњиво, додаде г. Грол, који је стицајем прилика био први у Београду, који је пре Ниша и Крагујевца видео овај чудновати акт.

— Хоћете ли дати ванредно издање? питао је он растајући се.

— Немогуће да се рат објављује на тај начин. У осталом, и да је тачно, никад није доцкан да свет сазна како улази и у трећи рат...

Као прва искра, вест о Бертхолдовој депеши почела је на подне да трепери кроз Бео-

град, час светlucaјући, час гасећи се. Београђани који су сазнали за њу, коментари-сали су је са чуђењем, са неверицом, али у три часа по подне она букну као силна ватра.

Једна од првих аустријским гранатама порушених зграда у близини Калемегдана

— Рат је објављен! Рат је објављен!

И за трен ока, једним махом цела варош, као на команду, грозничаво узе да се спрема за рат. Задрхташе ролетне на радњама које су се журно затварале, побацаше радници по-

сао хитајући кућама. Пред бакалницама, месарницама и хлебарницама настдоше гужве око намирница. Зашишташе чесме пунећи водом безбројне судове — неко је био пронео глас да ће г. Драгиша Мирковић закључати водовод чим отпочне рат!.. Отимали су се о последње хлебове, вукло се кућама брашно, месо, шећер, кафа. Ко зна шта ће сутра бити!..

Али тада стиже друго изненађење:

Министарство Унутрашњих Дела из Ниша, коме је телефонски јављено о оном што се дешава, категорички је преко Управе вароши, демантовало вест о објави рата.

Отправник послова немачког посланства у Београду, барон Шарфенберг, одмах у три часа обратио се телефоном своме посланику Гризингеру у Ниш за обавештење о објави рата, Гризингер му је одговорио да незна апсолутно ништа и да одмах иде да пита о томе г. Пашића. У пет часова Гризингер је звао телефоном Шарфенберга и саопштио му да до тога тренутка нити г. Пашић, нити влада, нити ико у Нишу није извештен о објави рата. Немачки конзул граф Спе, који је то поподне опет прешао лађицом у Земун и отуда се вратио, тврдио је, да су се у земунској војној команди изненадили када су чули да је у Београд стигла објава рата — они, у Земуну, нису знали ништа о томе!..

Да ли је то била одиста депеша графа Бертхолда, и каквим је то путем ишла, или удешена мистификација: Је ли рат објављен или није? Играју ли Гризингер, Шарфенберг и Спе до краја своју улогу као Немци или одиста они не знају ништа? Свет, који је по-

нова изишао на улице, био је тек сад у недоумици која се није ни за длаку умањила када је, око 6 часова, стигао овај полузванични телеграм Пресбиороа:

„Ниш, 15. јула
5 часова по подне

Српска Краљевска влада предузела је мере да се увери о аутентичности ниже наведене депеше, када јој је саопштена у форми, која није уобичајена, пошто је Његова Екселенција немачки посланик коме је Аустро-Угарска поверила заштиту својих интереса изјавио, да њему ништа није познато“.

*

Вече је падало. Неизвесност све већа. Код „Москве“, „Руског Цара“, у „Гранд Хотелу“, на улицама, пред радњама и по кућама жучна пепирка: је ли већ рат или није; и најзад се све утишало. Ноћ, та знаменита ноћ између 15 и 16 јула (28 и 29 по новом) затекла је Београд у мртвој тишини. Са оне стране Саве и Дунава још већи тајац. И што се залазило дубље у ноћ, све веће спокојство...

Али пред поноћ, када се од Земуна појавише две бескрајно дуге сенке, мислећи по железничкој прузи, тако тихо да човек излуди нагађајући да ли се мичу или не, и кад, као облак на води, склизну Дунавом још једна огромна тамна сен увлачећи се лагано у Саву, грмљавина пушака трже из сна Београд и пресече сваку сумњу. Један страховити тресак, под којим је задрхтала цела варош —

експлозија железничкога моста на Сави — разбуди и последње спаваче. И заметну се борба тако слична оној Брегалничкој Ноћи мучкога препада, и нешто доцније загрмеше и топови над Савом и Дунавом. Али је препад и овде био исте судбине као и на Брегалници. Они који су га тада саветовали Бугарима, и који су се гризли од беса због бугарске невештине, нису га сада знали ни сами извести.

А када је освануло јутро, када је Београд опазио прве аустриским гранатама избушене и разрушене своје домове и када су, после извеснога затишја, шрапнели са монитора поново затрештали кроз београдске улице, Београд је видео да је одиста почео рат у чијој првој бојној линији, на домаку аустриских пушака, и он сам има да буде...

Јоксим П. Гајић,
дивиз. генерал у пенсији,
а 1914 г. командант Градског отсека

Одбрана Београда 1914 г.

Први топовски метци испаљени у Светскоме рату били су управљени на Београд. Недељама и месецима, на Београд који се упорно и гордо држао падала су артиљеријска зрна, непрекидно су покушавани напади, које су наши војници јуначки одбијали!

Непријатељу је било огромно стало да се дочепа српске престонице, али су се сви покушаји завршавали безуспешно, и ако су снаге које смо ми имали биле мале и незнатне према снази којом је непријатељ располагао.

Срж тога отпора била је стара београдска Тврђава.

Градски отсек обухватао је простор од Карабурме до савског жељезничког моста. Јачина одреда који је бранио Доњи и Горњи Град (београдску Тврђаву) била је: трећи батаљон VII пешад. пука I позива, станични батаљон, 400 добровољаца из разних крајева државе; три маринска руска официра и 45 руских матроза са торпедима. Затим, 7 пољских топова, 4 хаубице и 2 градска топа. Коман-

дант Одбране Београда био је генерал Михаило Живковић, са штабом на Тролаку, а командант Градског отсека био је писац ових редова.

Војислав С. Поповић, пуковник у пенз., онда командант XIX пешад. пука и командант Градског отсека на крају 1914 и у почетку 1915 год.

Команду над Градским отсеком примио сам 9 августа 1914 године и остао на томе положају пуна три месеца, т. ј. до 9 новембра исте године, све док нисам био рањен у самој Тврђави.

За све то време Београд је и дању и ноћу био обасипан непријатељским гранатама сви-

ју калибра. Свакодневно, два до три пута, обично рано изјутра, по подне око 2 и увече, непријатељски монитори крстарили су Дунавом и Савом и обасипали топовским и митраљеским метцима савску обалу, Калемегдан и Дунавски Кеј.

Девог новембра 1914, око 5 часова по подне, командант аустриске посаде у Земуну, генерал Гоглија, упутио је један монитор под белом заставом ка Савској-капији, и ту је из њега бачено писмо адресовано на команданта Града, ове садржине:

„Команданту града Београда,

Данас до 6 часова по подне имате ми предати београдску Тврђаву, да је не бих даље рушио, и у знак предаје, уместо српске заставе, истаћи ћете бео барјак. А Ви са Вашим штабом бићете примљени на земунском пристаништу и у знак почасти оставићу Вам сабљу.

Генерал Гоглија с. р.”

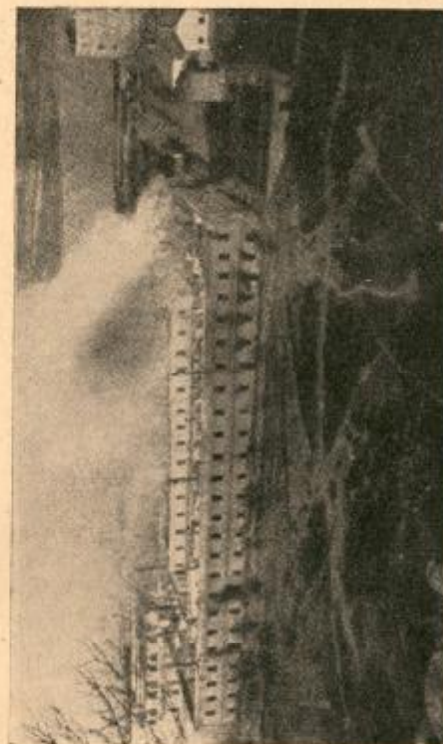
Када сам ово писмо примио, ја сам, без ичијих упустава, наредио команданту артиљерије да сви топови буду спремни за дејство. Ађутанту сам издао наређење, да уместо једне српске заставе, која се победоносно и неустрашиво вила на бедемима Града, истакне три велике српске заставе, да то буде знак аустријском команданту Гоглији какав му се одговор спрема!

Тачно у 5.20 часова наредио сам команданту артиљерије да дејствује са по два метка на укотвљене аустријске мониторе који су стајали на простору између земунског пристаништа и жељезничке станице.

Када је почело дејство српске артиљери-

је, одмах су се сви монитори повукли ван догледа наших топова.

Шиљући генералу Гоглији овакав одговор, одмах сам телефоном известио коман-

Доњи Град у пламену за време бомбардовања тврђаве 1914 год.

данта Одбране Београда о овом догађају и у исто време умолио га да издејствује одобрење од Врховне команде, да бих могао показати непријатељу како Срби предају Град, те да трупе Градског отсека пређу Саву и зауз-

му Земун и по други пут! Врховна команда је ово одобрила, и ми смо Земун по други пут заузели на Крстов-дан 1914 године, у ноћном препадом, после сличног окршаја, који је представљао једну паклену борбу. У овој борби трупе генерала Гоглије биле су потпуно разбивене и једини им је спас лежао у бекству.

После овог пораза аустријске војске, генерал Гоглија је смењен.

Повлачење наших армија са Дрине и Саве, под силним притиском далеко надмоћнијих аустријских трупа, баш у тренутку када смо ми остали без муниције, имало је за последицу напуштање Београда, на кога непријатељ у томе тренутку није ни нападао. Али ова прва окупација била је кратка века. Већ 15 дана касније, после сјајне победе српске војске на Руднику, Краљ Петар је ушао у своју ослобођену престоницу.

Годину дана, после овога, Београд је под челичном кишом успео да остане у нашим рукама, и тек када су се на њега сручиле безбројне трупе немачке и аустро-угарске војске, тек када је довучена тешка артиљерија, која је сваки београдски камен прерила, тек када је готово цела његова посада била уништена, непријатељ је успео да и по други пут продре у њега, да би га пуне три године држао под својом окупацијом!

Беспримерно херојство бранилаца Београда засенило је својим дивним пожртвовањем чак и сам пад престонице, и сами противници морали су да се задивљени поклоне пред надљудским јунаштвом оне шаке хероја!

Борђе Чутуковић, бив.
директор бродарства

Сјонџани браниоци Београда 1914 године

У четвртак, 23 јула 1914 године, предао је аустро-угарски посланик у Београду г. Гизел, Србији онај опште познати „ултиматум“, на који је имала српска Влада дати одговор у суботу 25 јула после подне.

Иако се у Београду мислило, да ће Србија после издржана два балканска рата, морати да прими све тешке услове ултиматума, није се ипак то десило и кад ми је г. Гизел у суботу после подне на телефону саопштио, да његов аутомобил и остале селидбене ствари (које је после предаје ултиматума укрцао на један шлеп са налогом да чекам његово даље наређење) — пошаљем што пре у Земун, знао сам, да није добро и да стојимо на прагу рата.

Од тог момента били су дипломатски односи са Србијом прекинути, јер је г. Гизел одмах после примљеног одговора напустио Београд.

Телефонска и телеграфска веза са Земунском била је пресечена и остала је само још неуредна веза бродовима, који су долазили и одлазили препуни путника и пртљага. То

је све тако ишло до понедељника (27 јула), а тога дана је пре подне отишао последњи пароброд за Земун и није се више ни вратио.

Освануо је и 28 јули 1914 године, када сам и ја као и многи други становници савске обале, чуо први пуцањ из топа једног аустриског ратног брода, који огласи почетак Светскога рата.

Био сам тада заступник Дунавског Паробродарског Друштва у Београду и становао сам на Сави, у близини пристаништа.

Тај несретни дан био је уторак. На обали под ведрим небом лежао је још од јуче силан свет: људи, жене и деца међ гомилама пртљага, све аустро-угарски поданици, већином Срби, посетиоци српских бања. Већ од изласка сунца узалуд гледаху ови јадници у правцу Земуна, не би ли опазили дим неког брода у Земуну, али и тај зрачак наде ускоро нестане јер оно што су чекали, нису дочекали а нико није знао да им каже, шта ће бити и шта се спрема, пошто је свака веза са левом обалом Саве и Дунава била прекинута.

Немачки посланик г. Гризингер, који се примио заштите аустро-угарских поданика, морао је отпутовати са српском Владом у Ниш а њега су заступали у Београду саветник посланства барон Шарфенберг и ново постављени немачки консул гроф Спе. Оба ова господина дошла су у уторак, око 9 часова, на Саву, да чују од мене, имам ли ја можда неке везе са Земуном. Но кад дознадоше како ствари стоје, реши се г. Спе да он оде у Земун и лично издејствује саобраћај са Београдом — у сврху размене обостраних држављана.

Али како, са чиме да се пређе у Земун?

На обали нема пароброда, а чамцем се не може. У том разгледању по обали, заједно са комесаром савске полиције г. Првуловићем, дознадосмо, да се код купатила пок. Димитријевића налази његова моторна јахта „Свети Ђорђе”. Њу погодисмо за тридесет динара, да превезе г. консула у Земун и натраг. Савска полиција, у споразуму са Управом вароши, дозволи му тај пут само тако, ако бих и ја хтео да са њиме пођем. Зашто се то желело, није ми било познато.

Одушевљен да учиним добро дело и да јадни многобројни путници стигну својим кућама — а не размишљајући на тешке последице које би могле наступити за мене и моју породицу, која остаје у Београду, у том случају, да нас објава рата затече на пола пута или у самом Земуну — пристанем да и ја пођем.

Брод се брзо опреми и снабде бензином. Г. Спе-у донеше међутим заставу немачког посланства, коју је г. Ђорђе Ђурић, капетан Српског Бродарског Друштва, помоћу једне велике мотке, на предњем делу јахте добро учврстио. Овај посао је био веома тежак пошто је застава била скоро као брод велика. Код крме истакосмо српску заставу, као знак, да брод припада Србији.

Дана 28 јула 1914 пре подне, била је јака врућина и оморина. Црни страшни облаци примицали су се све више од Земуна а потмула грмљавина, која се из далека чула и севање муња, предсказивали су неку страховиту непогоду. И ако је под оваким несумњивим предзнацима путовање за Земун било не само смелост него и опасност по живот, нисам страховао да се ипак кренем на тај пут,

јер је у питању спасење хиљаде људи од мука и патњи.

Под оваким тешким околностима, крену смо у име Божије, око 11 часова за Земун. Лађом сам ја заповедао, јер г. Спе није знао српски, а код мотора и крме беху два момка Димитријевића који нису разумели немачки.

Но пре него што стигосмо у близину „Ратног Острва“, ухвати нас заиста бура, коју смо предвиђали. Непогода је била страшна, гром за громом спуштао се у воду и на Аду, љусак је ударао у сунчано платно на броду, које је почело пропуштати воду у брод, а ветар нас је љуљао као љуску од ораха, те сваки час очекивасмо, да нас преврне.

Пловили смо све поред острва, да се нешто мало заклонимо од ветра, који је долазио од Панчева. Кад смо већ прешли половицу острва, брод насадне на спруд. Тешком муком се скидосмо. Сачекасмо да престане киша и бура се мало стиша, те смо могли наставити путовање. Одједном спазисмо где нам се приближује неки ратни мањи брод, који нам је пришао и упитао нас: Ко смо и где идемо. Услед ветра нисмо се могли легитимисати на води, а на изјаву: „Овде гроф Спе“ итд. — добисмо одговор: „То може сваки да каже“ итд. — те је овај ратни брод нашао за потребно, да нас испрати до Земуна и тамо преда полицији. На томе путу обилазио је око нас, као да је заробио неки дреднот.

Стигосмо у Земун и пристасмо уз један немачки брод по имену „Хелене“. Пошто смо се легитимисали полицији, а ова идентичност нашу потврдила заповеднику ратног брода, изиђосмо на обалу.

Призор на обали земунској био је исти као у Београду, са том разликом, што су овде чекале хиљаде српских држављана да се превезу у Београд.

Г. Спе оде одмах у Војну Команду, да изврши оно ради чега је дошао. Састанак смо имали у „Гранд Хотелу“ на ручку.

После једног сата дође г. Спе у „Гранд Хотел“ и саопшти ми, да ће сутра рано ујутру или лађа или железница извршити размену поданика, и рече ми даље: „По свему судећи, ја мислим, да до рата неће доћи.“

После кратког ручка пођосмо на обалу. Улице су биле пуне, дућани већином затворени. На улици се могао видети по који официр — али у пуној ратној спреми.

На обали нас дочекаше преплашени путници, већином Београђани, којима рекох, шта ми је г. Спе казао. То их је сироте мало утешило.

Међу путницима налазио се и тадањи руски војни изасланик у Београду, г. пуковник Артеманов са породицом у повратку из бање. Он нас замоли да их превеземо у Београд, што му је г. гроф Спе одобрио, услед моје изјаве, да лађица има места и за њих, пет особа и њихов доста велики пртљаг.

Мени је та дозвола у први мах изгледала као потврда искрености његових речи, да до рата неће доћи, али сам већ сутрадан увидео, да је моје мишљење погрешно, јер је г. Спе хтео можда да маскира са превозом г. Артеманова у Београд оно, што се исте ноћи догодило.

После кратког бављења на обали, уђосмо у нашу лађицу и сретно стигосмо у Београд око три и по сата после подне.

На обали нас дочека шеф полиције са речима: „Ви сте последњи путници из Земуна које ја дочекујем, јер је Министарство у Нишу примило депешу из Аустро-Угарске, преко Румуније, којом се објављује рат Србији; даље кретање на води не бих Вам хтео више дозволити.“

Ова нас је вест веома изненадила. Ми смо пре пола сата били у Земуну, где се о томе није ништа знало, јер да се знало, мислио сам, не би нас тамошње власти пустиле да се кренемо за Београд.

Радознала светина скупљена на обали Саве око мене, хтела је да чује што утешно. Но ја нисам могао порећи оно, што су они у Београду већ чули и тако се неутешена и са тешким уздахом, почела лагано разилазити.

Трговине беху већ све затворене а свет је нишао журно на све стране. Изгледало је, као да нико не зна куда иде. Међутим је ипак сваки знао куда ће.

Пошто сам становао код пристаништа, то сам одмах по доласку из Земуна био већ и код куће. Са прозора сам замишљено гледао празну Карађорђеву улицу и реку, која се мирно и тихо ваља поред Београда, не носећи више на себи оне многобројне бродове као пре.

Нисам имао стрпљења да седим код куће, него похитам горе у варош, у кавану „Москву“ да чујем шта је ново и да видим шта се догађа.

На томе путу сретао сам децу, која продају неке штампане листиће и вичу: „Објава рата, објава рата, 5 пара комад итд.“ А у Кнез Михаиловој улици видех на једном углу гомилу света. Ту полиција одузима од деце објаве и цепа их. Један ми полициски писар

рече: „Није истина, да је рат објављен, него неки пољски јевреји тргују са продајом лажних вести и тиме узнемирују грађанство.“

Ово ме саопштење обрадова те пођем расположен у „Москву“, где затечем доста света. Одмах јавим жени телефоном, да се не плаши, јер рат није објављен и све остало што сам на улици видео и чуо.

Касније се вратим кући, и видећи како се свет умирио и да га врло мало има на улици, безбрижно преспавам ноћ.

Али око пола дванаест сати, пре него што сам легао да спавам, чујем пуцањ из пушке. Одмах за тим чујем другу, трећу и небројено пушака. Кроз прозор видех, како финансиски стражари трче улицом, заклањају се код сваког угла и пуцају на Саву. Наскоро пуче топ, а прозори се затресосе.*) На

*) У то време Београд апсолутно није био заштићен трупима нити је уопште што било израније припремљено за његову непосредну одбрану, јер за време мира не беше решено питање хоће ли се он бранити или не. Решен је после тога, на начин који је доцније описао пуковник г. Милутин Д. Лазаревић. Наиме, решио га је командант Дунавске дивизије I позива, пуковник Миливоје Анђелковић, коме је краљевска влада, у осуству војводе Путника, била оставила да се у питању Београда управља по своје нахођењу. У доношењу ове судбоносне одлуке по свој прилици га је инспирисало ратничко расположење београдског становништва, распаљено овим првим подвизима финансијских стражара и комитета, који су овако јуначком и спонтаном одбраном Београда снажно одбили подмукли налет непријатеља, који је ову помоћну експедицију платио за најмање хиљаду живота својих војника.

улице се зачу глас: „Не гађај лађу него капетана и крмаре.“

(Те речи су биле смртна пресуда за капетана Карла Еберлинга на лађи „Алкотмањ“ и његова крмара Михаила Гемсбергера, јер су обојица те ноћи погинули и 30 јула 1914 у Земуну са војничким почастима сахрањени.)

Колико тачно сати беше, нисам гледао, али држим, да је то било између 12 и 1 сата те ноћи, кад нас јака светлост и страховит тресак страшно уплаши.

— Шта је то било? — упита моја жена стражара који је пролазио улицом.

— Железнички мост бацише наши у ваздух, — одговори он.

Пуцање је трајало још неко време а после три сата ујутру беше све мирно.

Кад је свануло, видесмо испод моста, на левој обали Саве, где седе у највећем нeredу, нагнути сваки у другом положају, осам шлепова и један пароброд; сви празни и без живе душе. Један део моста висео је над водом, неке куће на обали изрешетане од пушчаних зрна а улица празна.

Сава се журила у правцу Дунава, да се увуче у њега, да не чује више страшну топовску грмљавину, коју смо ми заостали становници, у подрумима београдских кућа, имали још много дана и недеља да слушамо.

Задремам на столици, али ме моја деца пробудише. Донесоше ми вест, да се у наше двориште склонило много финансиских стражара испред очију непријатеља.

Сиђем међу њих, да чујем шта се све новас догодило.

Причаху ми, како се борба ове ноћи развијала:

„Од Земуна су долазила три пароброда један за другим.“

„Командир финансијске страже, наредник, са још њих пет, стајали су на беду Дуњег Града крај Саве, а ми се поделисмо дуж целог пристаништа да лађе дочекамо.“

„Кад се лађа, која је прва ушла у Саву са више шлепова, упутила ка штеку, у намери да стане уз њега, опалисмо из пушака на њу. Пуцали смо тада непрекидно, без команде, како је који стигао, тако, да лађа није смела пристати уз штек, него се упутила даље, узводно, ка мосту. На томе путу пратили смо је брзом паљбом. Нама се придружило и неколико комита, који су се, тога момента десили у близини пристаништа.“

„Иза ове лађе долазиле су још две, такође са шлеповима, али и на њих смо пуцали толико, да се обе одлучише на бегство за Земун. Али једна насадне на леву обалу код „Бурме“ (близу ушћа Саве) и ту сад стоји прзна, јер је све што беше живо на њој, избегло.“

„Лађе је пратио мало издаље, један ратни брод, који, кад виде да први брод са шлеповима није могао пристати уз обалу, опали из топа на Београд. Затим се чула велика пушчана, митраљеска и топовска паљба са тога брода. После дужег пуцања на нас, и он се негде уклони па и пуцање престаде.“

„Међутим се прва лађа са шлеповима приближавала жељезничком мосту и пре него што се могла провући испод њега и побећи даље уз Саву, бацише наши мост у ваздух. Лађа се хтеде вратити, али се посада, свакако уплашена од експлозије у непосредној близини, збуни и ко зна шта се све деси-

ло на броду и шлеповима, тек они су насели на леву обалу, испод моста и као што видите, ено где леже празни и без живе душе.“

Доцније сам од Земунаца, који су избегли са повлачењем српске војске из Земуна — сазнао, да је те ноћи погинуо капетан брода, што је такођер проузроковало панику и забуну на броду и шлеповима испред моста. Многи војници су изгинули од наших пушчаних зриа а многи се подавише, скачући у Саву, да испливају на обалу. Они, који су изишли мокри на обалу, пузили су до жељезничког моста, да их метци из Београда не погоде. Та прва лађа испред моста, није претрпила пораз него катастрофу праве врсте. По причању Земунаца, могло је бити у тих 8 шлепова око 4.000 војника, а колико их је спашено, то нико незна да каже. Али та ноћ је за Земунце морала бити страшна, јер је пред зору полиција ишла од куће до куће и будила их, да кроз прозоре хитно дају јастуке и све остало што требају, за војнике, који су по улицама лежали, јер — као што сам дознао од тадањег шефа санитета у Земуну, госп. Д-р Саве Недељковића, билнице су имале места само за 100 рањеника, а у Земун је пренето више стотина рањеника те су стога они лежали по улицама и на пијаци по тезгама. Зато су сви тешки рањеници као и мртви одмах возом удаљени из Земуна. У Земуну су остала само три мртва војника и то: Ковач, Биро и Вереш; сва тројица су припадали домобранском пешадиском пуку бр. 1, 7 чети. Из овога се да закључити, да је у шлеповима, који је вукао брод „Алкотмањ“, а који је страдао и лежао испод моста, била пешадија домобранског пука. Други брод је лежао са

шлеповима празан код „Бурме“. Тај није много војника изгубио, јер је сва пажња била упућена првом броду испод моста. Трећи брод је сретно умакао и одпловио у Земун.

Као што се види, ови финансиски стражари су првога дана рата вршили своју дужност више него ревносно, јер су дело одбране Београда извршили само из сопствене побуде, без нарочитог наређења и без ичије заповести, дакле из чисто патриотских осећања према својој Отаџбини. Управо они су спасли Београд, јер, да њих није било ко зна колика би се војска из тих многих тајно допловелих непријатељских шлепова, које су вукле ове три лађе, ту прву ноћ искрцала у Београд и какве би даље недогледне и страховите последице произашле за нас и Београд, а после и целу државу.

Доцније сам побележио имена тих јунака и забележио сам ове:

На беду Града био је командант страже Драгутин Ристић, наредник и са њиме: Антоније Косановић, Милан Јанковић, Михаило Тодоровић, Воја Јовановић и Борисав Радић.

Дуж пристаништа били су распоређени: Јован Радосављевић, Радомир Пешовић, Новица С. Ранђић, Данило Савић, Мина Радуловић, Стеван Лазаревић, Коста Веселиновић, Милан Оклобџић, Драгутин Којић, Сретен Станојевић, Јелесије Бошковић, Крста Стојановић, Благоје Милошевић, Дамјан Јовановић, Коста Матовић, Маринко Радојковић, Величко Врачевић, Божидар Богојевић, Мелентије Обрадовић, Богосав Миладиновић, Витомир Харозовић, Чедомир Гавриловић, Вукашин Штулић, Јеврем Миливојевић, Ми-

лош Сибиновић, Миладин Нешковић, Ђорђе Симеуновић, Цветко Васиљевић, Урош Васић, Милорад Пејчић, Милоје Радојковић, Љубомир Салевић, Момир Ђуровић, Чедомир Миловић, Добросав Луковић, Василије Поповић, Миленко Чоловић, Војислав Васиљевић, Љубомир Кушић, Илија Ђорђевић, Алимпије Шевић, Милун Тешић, Стеван Вучковић, Коста Николић, Прока Милановић, Јован Милојевић, Милан Марковић, Љубомир Стефановић, Милан Вукичевић, Стеван Јузбашевић, Алекса Станишић, Бранко Савић, Ђорђе Бојовић, Милосав Јовановић, Владимир Краговић, Нићифор Краговић, Љубомир Јелић, Михајло Бојовић, Лазар Лазић, Миленко Божић, Александар Минчић, Рајко Ђурђевић, Драгутин Јовановић, Никола Ружић, Иван Радојичић, Божидар Петровић и Драгољуб Пантић.

Од ових већина је изгинула; неки су инвалиди а многи од њих и данас служе при царинарницама београдским.

Њима треба да смо у првом реду захвални што непријатељска војска у јутру 16.29 јула 1914 године није ушла у Београд као што је мислила и желела. С тога несмемо никада заборавити ове људе. Генерације будуће морају им бити захвалне.

Свет. С. Ђукић,
бриг. генерал

Одбрана Београда и прелаз у Земун 1914 год.

Врсиом команданту Топчидерског подотсека мајору † Милутину Петковићу.

Његовим достојним, палим друговима: капетану † Велибору Великићу и потпоручнику † Зорану Продановићу.

Храбрим непријатељима, палим на Ади: маџарском потпуковнику † Августу Шмиту, мајору † Густаву Брестовском и поручнику † Деметру Шандору.

Када је наша војска прелазила у Срем посада са Аде Циганлије као и посада дуж десне обале Саве, до Остружнице и низводно до Града, вршила је „ватрену демонстрацију“. Даље наступање наших колона од Обреновца и Остружнице примећено је са Аде по распрскавању шрапнела, нарочито ноћу 27 августа 1914 године. Да се не би изгубио додир са аустриским деловима који су били према Ади Циганлији, а који су свакако били нервозни гледајући распрскавање шрапнела позади њихових положаја, наређена је опрезност. Прикупљена су свега три чамца иза горњег дела Циганлије ради евентуалног пребацивања делова за одржавање додира. — Тога

дана, 27 авг. око 19 сати, Аустријанци су отворили јаку артиљерску и пешадиску ватру на Циганлију и на наше ровове дуж десне обале Саве. Паљба је трајала око 20 минута. То је било симптоматично и мере опрезе појачане су. Око 11 сати ноћу (23 сата) поново је отпочело бомбардовање Аде али овога пута, пало је у очи, није било пешадиске ватре. У то време чула се јака експлозија на супротној обали. (То је био други покушај да се железнички мост поруши). Било је јасно да Аустријанци отступају и да би се тај осетљиви момент искористио, наређено је да посада Циганлије отвори брзу пушчану паљбу и да се виче „ура“. Пуцњаву су прихватили, како то увек бива, и трећепозивци дуж десне обале Саве. Намах је престала артиљерска ватра са Бежаниске Косе, по чему се дало још више закључити да Аустријанци отступају ужурбано. Због тих узвика било је мало забуне и код појединаца, на нашој страни, који су веровали да су Аустријанци прешли на неком мосту. Али су ти узвици, како се после видело, произвели страховиту панику у редовима аустријске војске.

На три чамца укрцане су одмах три десетине из резерве. Војници су улазили са стрепњом у чамце и крстили се. Разуме се да су официри морали први ући. Три чамца су лагано пловили уз рукавац позади Аде. Кад су стигли до горњег врха, стражар на Ади није умео ништа да објасни. Пошто су сачекани и задњи чамци, који су нешто мало спорије возили, сва три чамца кренула су даље, прво узводно, покрај наше обале, а потом су окренули нагло десно и запловили право супротној обали. Трећепозивцима на нашој

обали јављено је да не би случајно отворили паљбу на наше чамце. — Била је јака месечина. Глатком површином Саве могао се видети најмањи предмет како плови. Унаоколо

Бриг. генерал Свет. Ђукић, командант Аде Циганлије
1914 год.

поражавајућа тишина. Према Заноги зачу се наш митраљез. Са друге обале није било одговора. Барке савршено поравњате. Чују се весла. „Да се не преварисмо“, прелете мисао. На сред Саве као на пучини океана. Макако да су чамци лагано пловили, изгледало је да лете. Чинило се да нам и сама обала јури у сусрет. Пренапрегнута пажња. Кад чамци ударише у обалу острва (Јарац), многи по-

падаше. „Како да нас још не позивају на предају!“ помишља се у неверици. — Патроле послате да прокрстаре мало острво вратиле су се са извештајем да нема никога. Између острва Јарца и супротне обале било је велико блато те се моралоше поново укрцати у чамце и спустити ниже острва. У колони по један пређоше блатњави канал, упутивши се насипу који се црнио на стотину корака. Мртва тишина; нервозно ишчекивање да ли ће отуд планути пушке. Под ногама проломи се громовит тресак. Сви нагоше назад. Неко повика „мина“ и ред се поврати. Добровољац, проф. др. Никола Вулић, закачио је мину и срећом нико није погинуо, само је он био лако рањен по лицу. Три десетине изиђоше на насип, из кога су зјапиле пушкарнице. Позади насипа растурени шанчеви, алат и материјал показивао је да су Аустријанци у паници отступали. Три десетине осташе на насипу, под командом Вулића. Чамци се вратише на Аду Циганлију, сада на северну обалу, код Заноге, и превезоше и другу групу од три десетине. Са том групом пређе и свештеник др. Велимировић, који се затекао на Циганлији. Стојећи у поноћи, на супротној обали, са крстом у руци, благосиљао је војнике који су побожно љубили крст усхићени што се обретоше на аустриском земљишту. Узвици „живео Краљ Петар!“ као да су били последње изазивање Аустријанаца, ако су негде у близини. Неколико плотуна у ветар и грубни знак јуриша. Са аустриске стране никаквог одговора.

Да би се добио додир са Аустријанцима, упућена је јака патрола у правцу Земуна. Потом се кренуо и цео вод насипом, који га је

после пола сата извео на жељезнички мост. У ноћи се није могао одредити правац кретања. Код моста преко кога су пешаци могли

Народни музеј порушен аустријским гранатама за време бомбардовања Београда

прелазити и после овог другог покушаја рушења, придружила се и стража, јачине око десет људа. Одатле се тридесетак људи кренуло Земуну где су осванули. (У официрској земунци иза високог насипа код моста, на-

ђени су судови са недовршеном вечером и многи други официрски предмети. И овде се видело да су Аустријанци на врат на нос отступили). До Земуна није било никога. У само свануће упућене су две патроле, једна кроз саму варош а друга лево, око вароши. Остатак групе чекао је на земунској станици. При самом изласку сунца, зазвонише звона са једне земунске цркве. Некада, кроз Албанију, то је био знак да су наши делови допрли до извесних села. Тај знак је и овде објавио да су патроле избиле испред Земуна и да у вароши нема никога. За мало па сва звона са земунских цркава почеше звонити. Одмах затим чуше се звона и са београдске Саборне цркве, која већ два месеца нису звонила. Узбудљив тренутак, после кога одељење војника крену у варош. Са овом групом био је и свештеник Др. Николај Велимировић, са крстом у руци, кога су побожни грађани и грађанке града Земуна љубили. Величанствен је био дочек првих наших војника. То народно весеље поздравили су плотунима аустриски монитори и гранате су падале по улицама. Један наш каплар, Космајац, стрчао је до обале и почео бацати бомбе у правцу монитора, који се није устезао да отвори читаву топовску ватру на усамљеног каплара и да му, несретнику, одруби ногу до колена. Затим је одмах монитор побегао и отпловио уз Дунав!

Са Хуњадијеве Куле видела се прашина око Батајнице, куда су аустриски делови отступили. Преко Дунава, у правцу Панчева, видела су се омања коњичка одељења.

Остатак чета са Циганлије по својој иницијативи упутио се од ЗаногЕ Евгенијевом Шапцу, на Бежанијску Косу (и преко забране

из Одбране Београда: да се не иде далеко; доцније, по добивеном извештају командант Одбране Београда сложио се са радом својих потчињених и одобрио га у потпуности).

Идућег дана I Армија допрла је до Пазове, али услед ситуације на Дрини наређено је повлачење свих делова из Срема. Доцније је огромно нашег живља страдало због овог нашег уласка у Срем; а доста је Сремаца, нарочито омладине, отступило са нашом војском (а потом и кроз Албанију).

Борбе на Адама 7, 8, 9 и 10 септембра 1914 г.

У прве дане посада Аде Цеганлије била је једна чета и неколико комита; почетком августа (по ст.) Аустријанци су успели да пређу низ Аду, северном обалом. Чета капетана Великића, ојачана потом још једном четом, успела је да спречи њихово надирање и том приликом погинуо је капетан Великић. Аустријанци су отступили на леву обалу. Одмах затим одређене су две чете 7. пука I. позива као посада Аде Циганлије и за команданта је одређен мајор Ђукић (који је остао до 16 јануара 1915. год.). Тада је дошао за команданта Аде мајор Милан Радојевић, који је остао до пада Београда 1915. год.

После евакуације Срема, наше омање одељење задржало се међу насипима испред Мале Аде, у оном природном мостобрану. Железнички насип као и насип дуж леве обале Саве, и камени насип Зимовника, удешени су за посудање. Са наше обале, и са Циганлије, ископани су ровови за фланкирање крила мостобрана. Мала Ада служила је као одбрана и са њом се саобраћало преко каменог насипа и још два покретна, расклапајућа

мостића преко зимовника. Тако је могло и десно крило и центар и лево крило у моменту отступити, у случају нужде, и одмах посетити Малу Аду, прекидајући мостове. Насип је брањен удешеним блокхаусом на горњем врху Мале Аде. Испред мостобрана (као и испред блокхауса) подигнута је била слаба препрека од бодљикаве жице, скинуте са неког земунског или београдског парка. Жица је била намерно постављена видно, јер је била врло слаба препрека и желело се више да се Аустријанцима да повода и оправдања да не приђу близу. — Како је насип на фази био врло висок и имао велики мртав угао испред себе, то је око средине прокопан пролаз за један „брк“ израђен испред насипа, на хоризонту, са задатком да се брише равница испред насипа и да се анфилирају прилази жељезничким насипом и насипом дуж Саве. Услед бара, канала, и отворености, најбољи прилази за Аустријанце били су ти насипи. — Посада овако широког мостобрана (око километар) била је јака свега 30—40 људи и имала је један митраљез који је мењао места. Били су поседнути само крилни испадни углови. На Малој Ади била је само десетина, као посада сигуности. Крајње десно крило мостобрана могло је отступити и преко жељезничког моста. Иза Мале Аде били су прикупљени обични и моторни чамци, који су превозили храну, муницију, ордонансе, рањенике... Артиљерија са Бановог, Топчидерског Брда и са Града могла је укрстити ватру на Аустријанце и тући их до самих наших ровова, који су били барјачићима обележени. Једина незгода одбране овог мостобрана била је у том што је велика река била позади и што су монитори

могли слободно пловити реком. Ми за дуго нисмо могли подићи mine у реци и спречити им прелаз. Неколико смелих комита бацали су без успеха бомбе са места, желећи да их убаце у оцаке монитора.

Петар Ж. Никшић, онда пешад. поднаредник, одликован Карађорђевоом звездом војничког реда, за херојско држање приликом првог прелаза наших трупа у Земун

Овако поседнут мостобран служно је за случај поновног прелаза у Срем и заклањао је комуникацију Београд—Обреновац.

Аустријанци нису одмах приметили наше

отступање из Срема. Тек 3 септембра њихове патроле појавиле су се у Земуну, док смо га ми напустили 1 септембра ујутро. 7 септембра пред подне неколико стрељачких стројева спустише се са Бежаниске Косе од Евгенијевог Шанца и од Земуна. Пришавши на километар отворише слабу ватру. Аустриска артиљерија била је врло слаба. Наша артиљерија их је врло добро гађала и зауставила. У ноћ Аустријанци отворише блиску пешадиску ватру, али не извршише јуриш. У истом времену њихови монитори дођоше позади Мале Аде и отворише ватру. Чак су поименце позивали са монитора наше официре на предају. Мала Ада послужила је врло добро као леђобран позади мостобрана. Да је који монитор ушао у Зимовник не би било добро. 8. септембра Аустријанци продужише напад на мостобран и стрелци дођоше до бодљикаве жице, коју не пређоше. Борбена нервоза достигала је врхунац. У једном тренутку црн облак прашине јурио је нашим рововима. Нешто се скрхало на насип. Из прашине видели су се коњи који се пропињаху и копрцаху. Један коњ улете у наше ровове и војници га ухватише. На тај примитиван начин Аустријанци су хтели да пробију нашу препреку од жица. За једну жицу није било вредно толико труда и жртви. Одмах после тога покушаја Аустријанци отворише јаку ватру и опет неколико храбрих стрелаца дођоше и падоше код жице. Та једна једина жица као да им је сугерисала докле могу доћи! У мрак се приметила малаксалост нападача. Са Циганлије су била доведена појачања и морал бранилаца јако се подигао, кад се зацрнеше непријатељски лешеви равнином. У ноћи Аустријанци су повремено

отварали ватру, што је показивало да им је морал опао. Једно одељење са бомбама упућено је жељезничким насипом са наређењем да баца бомбе и привиче „ура“, а затим цела посада Мале Аде и Аде Циганлије придружила се узвизима. Намах је умукла паљба код Аустријанаца, и они су отступили испред мостобрана. — Али су у то време Аустријанци успели да пређу на Аду Циганлију и да потисну једну чету колико је свега остало да брани Циганлију. Командир, мајор Мојсиловић, био је тешко рањен. Због тога, на Ади остављене су свега две десетине и један митраљез, а све остало пребачено је на Аду Циганлију. То је извршено 9 септембра ујутро. Потом, сутрадан, повучено је све са Мале Аде. (Некако у то време аустриски генерал Гоља послао је поруку команданту Одбране Београда, генералу Живковићу, да преда Београд како би се избегле некорисне борбе. Ова порука одбивена је. Код једног погинулог аустриског подофицира нађена је наредба генерала Гоље у којој пише: „Срамота је за царску војску да се још увек шака голих Срба са неколико митраљеза налазе на нашем земљишту... Пада у очи да војници не знају имена својим официрима...“)

Пре подне 9 септембра две прикупљене чете, развијене у стрељачком строју, кренуше уз Аду Циганлију да протерају аустриска одељења која су прешла негде у горњем врху где су се укопали. Веровало се да ту не може бити више од једне чете. У том уверењу остало се чак и после изјаве ухваћених Маџара, у шибљацима на Ади, који су тврдили да је ту читав 32 пук маџарски. Патроле су биле испред стрељачког строја, који се једва про-

бијао кроз густе шибљаке горњег дела Циганлије. Да би се одржавала веза између де-

Српски и аустро-угарски рањени војници на железничкој станици у
Топчидеру очекују санитарски воз

лова, војници су викали „ура“. А ваљда су викали и да поплаше Аустријанце о чијој се храбрости тада није имало добро мишљење.

Разуме се, да су Аустријанци по узвицима могли судити о нашој снази. Понеки пут су се одазивали Аустријанци испред нас, на оне које смо звали. Пометња! У једном тренутку официрска патрола са левог крила отступила је у трку. Вођа патроле, који је иначе био нервозан, саопштио је да има много Аустријанаца. Наступало се даље. Веза се кидала чешће. Прешла се висина Заногe. Изненадна ватра, од које нисмо имали губитака, чинила се да долази не са Аде већ са аустриске обале. Предосећало се нешто страшно. Одједном се отвори силна ватра са фронта али ни ова није наносила губитке. Није се чуло ни зујање зрна, што је наводило на мисао да су Аустријанци близу и у дубоким рововима и да војници пуцају у небо. Мало потом са једног и другог крила чуше се њихови узвици. По тим узвицима видело се да их је много. Наша крилапустише и отступише. Центар оста. Кроз шибљак се није могло ништа видети, али су узвици напредовали на крилима. Чак и зрна почеше долазити у леђа заосталом центру. Наши појурише назад чим погибе храбри потпоручник Зоран Продановић. Аустријанци су брзо напредовали од Заногe и допрли до Чукаричког рукавца, чијом је обалом отступало наше лево крило, са командантом. Неколико Аустријанаца били су пресекли пут али се уплашише од пуцња револвера и штукоше у шибљак. У том шибљаку натрчавали су наши на Аустријанце, који нису пуцали због оних што су избијали иза њих. Сем неколико погинулих, наши су сви измакли и ако су били потпуно опкољени.

На делу где је Циганлија најужа, прикупљали су се растурени делови. Срећом од

некуд дође и једна чета трећепозиваца. Ту Ада није шира од 300 метара и сва одељења се развише у стрелце само да зауставе Аустријанце, да не би дошли до првог моста преко рукавца. Аустријанци нису гонили. Цела ноћ прође на миру те се три чете лепо распоредише и уредише. Подигнут је дубок ров на најужем делу; пушке су положене по земљи и на њих постављено камење (да се не пуца у небо). Ров је подигнут на сред чистине, да се види ако неко почне бежати. Четне резерве добиле су наређење да отворе ватру на стрелце ако где почну отступати. Ровови су обележени барјачићима како би наша артиљерија могла тући најближи простор испред њих. Дреће по северној обали није допуштало аустриској артиљерији да потпомаже напад њихове пешадије. (Једног дана сам војвода Путник питао је да ли нису посечена дрвета по северној обали Циганлије и саветовао да се не дирају, јер ће добро заклањати наше радове на Циганлији). Једна чета и одељење митраљеза посело је Обреновачки пут са задатком да отвори ватру на горњи део Аде, чим се отвори ватра на Ади. На тај начин Аустријанцима је била спремљена унакрсна ватра са Аде и Обреновачког пута и артиљериска ватра у главу. Командант Одбране Београда питао је да ли треба још појачања, али је одговорено да није потребно, јер одбрана овог теснаца, наслоњеног лево и десно на широку реку, била је довољно јака са три чете, и четвртом четом на Обреновачком путу, па ма колика снага нападала.

Око 8 сати, 10 септембра, Аустријанци нападосе на главни ров на Ади Циганцији фронтално. Дочекани унакрсном ватром са Аде

и Обреновачког пута, полегоше по земљи и отворише хаотичну ватру. Пуцњава је трајала 10 минута. Наша артиљерија јако је дејствовала. Напад је био одбивен. Сам командант 32 маџарског хонведског пука, потпуковник Август Шмидт пао је на 30 корака испред наших ровова на десном крилу. И овога пута Аустријанци су надирали северном обалом, која је била јако пошумљена. Ова борба могла је трајати око један сат. По подне Аустријанци обновише напад, али врло млитаво, више ватрени напад. Наши су остали у рововима, остављајући да се Аустријанци цепају и губе по густим шибљацима Аде. У ноћи Аустријанци отворише ватру са Аде и са супротне обале, што произведе утисак да покушавају прелаз на доњи део Циганлије.

Јутро 11 септембра прође на миру. Око подне командант Одбране Београда нареди да се Аустријанци протерају са Аде. По том наређењу три чете кренуше, са свом потребном опрезношћу укопавајући се на сваких 2—300 метара. Око Заногe опет нека привиђања. Тек после подне доспело се до горњег врха Аде Циганлије. Аустријанци су још у току ноћи отступили. Одмах је послато одељење и на Малу Аду, која је била такође напуштена а коју Аустријанци нису ни заузимали. Изгледа да су били и једни и други сувише импресионирани и нису приметили отступање противника.

Наши губитци 18 мртвих (од којих 1 официр и 26 рањених), Аустриски: мртвих 314 а рањених укупно око Аде било је 12.000 (колико се видело у болесничкој књизи у Земуну, после неколико дана). Од аустриских официра погинули су 1 потпуковник, 1 мајор и 1

капетан, сви су сахрањени са почастима на Ади Циганлији. На Ади је остало око 35 ра-

Куће у Аврамовој улици на Дорћолу порушене аустријским гранатама за време бомбардовања Београда

њеника Маџара, који су се лечили у Робијашкој кући. (У овој борби су робијаши учество-

вали и држали се храбро; неки су јуначки кроз ватру доносили муницију у предње ровове).

У писму наећном код мајора, пише му жена: „Ја и наша ћеркица молимо се Богу за победу нашег оружја; али не заборављамо да се и они моле такође. Тешко оном чија се молба не услиши...“

Један Аустријанац, путописац, пише у „Београдским Новинама“ у бр. 53 од 1916 године: „... А доле, орошавајући Аду Циганлију, и Сава, која иначе ваља своје таласе вртоглавом брзином, као да је успорила свој ток и жубори тихо, да не би нарушила вечни сан заспалих хероја...“

Друго заузимање Земуна 15 септембра 1914 г.

После великих губитака у борбама око Ада, Аустријанце је спопао разумљив песимизам. По извештају наших комитских патрола, извесни аустријски делови отступили су у неред чак до Батајнице (нису се дакле задржали ни код Земуна, на Бежаниској Коси). Ноћна пуцњава у даљој позадини Аустријанаца откривала је слаб морал њихових војника, који су свакако привиђали наше ноћне нападе. Борба око острва и река несумњиво је много нервознија и импресије су знатно јаче, демонске.

Да би се у редове аустријске унело још више нереди, наређено је из Одбране Београда да се препадом заузме Бежаниска Коса и Земун. Препад се имао извести ноћу између 14 и 15 септембра, али услед ноћних укрштања на Малој Ади, споријег превоза, привиђања монитора и разних других узбудљивих појава, три батаљона 7 пука I позива преба-

чени су тек око 4 сата. Док су се извршила потребна померања и распореди, препад је отпочео тек у свануће, у 5 сати. Деснокрилни батаљон (мајор Ђукић) наступао је право на Земун, жељезничким насипом од савског моста. Батаљон је истурио чету у претходницу и она се кретала на блиском отстојању. Левокрилни батаљон (мајор Гајић), кренуо је насипом, лево од мостобрана, а потом, код црпаре, скренуо је десно, право Евгенијевом Шанцу, ка Бежаниској Коси. Чета у претходници изненадила је аустриско одељење код црпаре, које је отступило после два три слаба покушаја да отвори митраљезима ватру. Овај батаљон је на леђима тих аустриских одељења изишао на Бежаниску Косу; што је јако помогло и наступању деснокрилног батаљона, који је био заустављен јаком митраљеском ватром са кућа око земунске жељезничке станице. Чета у претходници деснокрилног батаљона претрпела је знатне губитке, па је у једном јуришу тешко рањен и командир, после чега су војници почели отступати. Две позадње чете потпале су под ту исту ватру и згомилале се иза једне попречне терасе код прве постаје. У том тренутку десно се један случај који је могао бити од врло штетних последица по овај батаљон. Удар зрна дум-дум у дрвеће позади ових заклоњених чета, стварао је утисак да ватра долази из наше позадине. У том осетљивом моменту чуше се узвици „ура“ позади чета. Паника је лебдела у ваздуху. Командант батаљона баш тада је лако рањен у нос и тешко се могао оријентисати. Из високог кукуруза појави се четврта чета, која је била закаснила са превожем, и командир је хтео тим узвицима да

јави свој долазак, своје приближавање. Јако несмотрен поступак. — Та чета је упућена лево, кроз кукуруз а потом и преко чистине. Чете иза терасе нису се могле маћи ни напред ни назад. У том времену видело се како чете левокрилног батаљона излазе у густим стројевима на Бежаниску Косу. Наша тешка артиљерија са Бановог Брда отвори паљбу на жељезничку станицу. Цео деснокрилни батаљон крену напред и Аустријанци отступише највећом брзином. И овај батаљон ускоро изиђе на Бежаниску Косу и заузео отсек око жељезничке пруге и усека. — Једна чета прође кроз Земун и изби на предњу ивицу вароши.

Трећи батаљон, у резерви, наступао је позади левокрилног батаљона и то после подне упућен је лево од Евгенијевог Шанца, да заустави једну колону која је долазила и нападала од Сурчина. Та колона јако је надирала и спречила да се одвуку заплењени тешки топови око шанца.

Кад је пао мрак, аустриски монитори кренуше уз Саву и дошавши код Мале Аде, на место превоза, у времену када су се коњички водови превозили, поизврташе чамце и дереглије, и отворише топовску и митраљеску ватру на обе стране превоза. Настао је неописан метеж, дављење и јурњава. На месту превоза био је остављен као посада сигурности један вод са официром, који су отворили ватру на мониторе, али без успеха. Монитори су позитивно знали да у Сави нема мина и да није намештен ни један топ на самој обали који би гађао мониторе из непосредне близине (и то је дало повода веровању да је постојала нека тајна телефонска жица између Београда и Земуна).

Неколико коња, који су препливали на леву обалу, поплашени, одјуреше Бежаниској Коси и улетеше у наше преузбуђене редове који су у крајњој узнемирености слушали и гледали паљбу на јединој отступници. Негде неко повика „коњица!“, и та вест пронесе се са највећом брзином. Једва је успело официрима да спрече панику.

Моћ преставе у рату много је већа него што се замишља. У опасности, нарочито ноћу када се упали машта, ствари се не виде ни приближно у оном облику у коме су у ствари. Отуда се понекад у рату, у окршају дешавају необичне, невероватне ствари, управо неразумљиве појаве зато што им је корен у „непознатом“, „мистичном“ — „фантастичном“... Колико се пута дешавало да и одлична трупа стане бежати испред — никога. И кад се после освете у чуду се питају: „Од кога ми побегосмо!“ Извесне ситуације изгледају невероватне када се у миру у топлој соби препричавају.

У штабу Одбране Београда, на Торлаку, песимизам је обузео све. Они су знали за Чевритију и побојали су се да се и овде не понови исти случај. Разлика је била само у томе: што је овде постојао веома солидан мостобран, који је могао у се да прими читав пук и да га заштити неколико дана.

Један уплахирен капетан тврдио је да су монитори превезли пуне шлепове војника и да су их искрцали у нашем мостобрану. У ноћи су и такве фантастичне вести изгледале вероватне. Срећом, сви команданти ове експедиције били су врло хладни (нарочито пок. мајор Петковић) и наређено повлачење извршено је у највећој тишини и реду. Истина,

било је привиђања, читавих ноћних халуцинација и забуна али није било узајамног пушарања како се у таквим приликама, и на туђем земљишту, могло десити. Војници су ћутке ишли један за другим и газили дубоке канале, не тражећи оближње прелазе. На мосту мртва тишина и ако се тиска хиљаде људи. По који страстан пушач запали цигарету под огртачем али се стотине руку спусти на његова леђа, са шиштањем „гаси!“

Монитори, из непојмљивих разлога, отишли су узводно и оставили нас да на миру прелазимо преко жељезничког моста. „Нек сад дође овамо!“ — узвикивали су војници кад стадоше на своје земљиште.

Мали одред оста опет у мостобрану на левој обали. „Што више труда све већи метеж кад је велика река позади“, приметише неки правилно. Наши комитски одреди и даље су залазили далеко у позадину Аустријанаца, и ретко се кад отуд враћали празних руку.

(Командир чете који је пролазио кроз Земун, свратио је био у земунску болницу и у болничкој књизи видео број аустријских рањеника; било их је на броју 12.650).

Јован Ивковић,
пуков. у пенз., онда командант
VII пешад. пука III позива

Први пад и прво ослобођење Београда 1914 год.*)

(Учешће VII пешад. пука III позива н. в.)

По Закону о устројству војске, обвезницима трећег позива за време рата додељује се само улога споредног значаја: осигуравање појединих војних објеката (жељ. пруге, телеф.-телеграф. линије, мостова, вијадукта и т. д.), војних слагалишта, станица и др.

Па и поред овако јасне законске одредбе, ипак, VII пуку трећег позива у Светском рату, 1914/15 год., додељиване су улоге оперативног карактера, које је он, на велико задовољство како оних који су њиме командовали, тако исто и оних који су му додељивали ову ласкаву улогу, извршавао као најбоља оперативна јединица. Његова видна улога и сјајна страница у нашој историји исписана је изразитим победама над многобројним и много млађим непријатељским војницима, у одбра-

*) Одломак из необјављених списа пуковника г. Јов. Ивковића о борбама око Београда и на Варовници 1914 год. Датуми су по старом календару.

ни Београда, које је он умео херојски да савлада и, 1914 год., изгна непријатеља из Београда и тиме задиви цео свет.

Још од првог дана мобилизације ми већ видимо наше прекаљене ратнике, трећепозивце, на својим зборним местима, а у распореду како им је наређено од стране Пуковске

„Посмртна“ листа којом су Аустријанци на „духовит“ начин објавили први пад Београда 1914 год.

окојне команде, и то: 4 батаљон код Гроцке; 2 батаљ. на Милићевом Брду; 1 батаљон на Топчидерском Брду; 3 бат. код с. Остружнице. Дакле, као што се види, трећи позив у почетку рата поседао је најглавније положаје Одбране Београда.

И већ у првим покушајима непријатеља да изврши прелаз преко Саве код Богграда, ми видимо обвезнике трећег позива VII пешад. пука како, уз помоћ београдских жандарма, финансиа и четника (добровољаца) енергично истављају прса на прагу своје Отаџбине, и одбијају га тако да овоме више

не пада на памет да врши прелаз на нашу обалу за све време мобилизације, осигуравајући тако слободну евакуацију материјала и убојне спреме из Доњег Града.

Одмах по формирању команде Одбране Београда, 1 и 4 батаљон VII пука трећег позива чине Грачански отсек са задатком да штити фронт од Орашачке механе до ушћа р. Болечице у Дунав. Сем ова два батаљона у саставу овог отсека био је неко време и 3 батаљон VII пешад. пука првог позива, а по одласку овога, отсеку су додељена по два батаљона из XI и XV пешад. пука трећег позива народне војске. Од артиљерије биле су у саставу отсека ове батерије: прва позициска Шумадиске дивизије и пета Дунавског артиљериског пука, као и један ескадрон коњице Дунавске дивизије другог позива. Командант отсека био је пуковник Јован Ивковић.

У почетку рата, 1914 год., обвезници VII пешад. пука трећег позива били су наоружани пушкама Бердановог система, а септембра исте год. добили су руске брзометке. Због овог новог оружја морала су бити приређивана и вежбања са гађањем.

Да би се, у тим одсудним тренутцима, самопоуздање код обвезника што јаче учврстило и да би и сам командант могао увидети праву вредност истих, он је једног дана по подне, септембра месеца, припремио два велика исправна чамца иза Грочанске Аде, укрцао у њих око 40 обвезника и под командом једног подофицира, а под заштитом артиљериске ватре са Циганског Брда, пребацио на непријатељску обалу Дунава са циљем да нападачеву посаду Стражаре освоје и тамо остану до даљег наређења...

На дан 27 октобра 1914 год., када је непријатељ у јачини једне бригаде почео да врши прелаз преко Дунава на простору Сме-
дерешко—Провалија, тада је командант отсека добио наређење од стране команданта Одбране Београда да пошаље један свој батаљон са задатком, да непријатеља нападне у десни бок. Овај задатак извршио је батаљон из XV пешад. пука трећег позива под командом резервног пешад. капетана Сретена Ивковића, у грађанству директора учитељске школе у Јагодини. Овај батаљон је стигао на време, напао непријатеља у десни бок, довео га у неред, али са много жртава међу којима храбро паде и сам јуначки капетан пок. Сретен Ивковић.

17 новембра командант отсека добио је наређење од команданта Одбране Београда, да се са Грочанским отсеком повуче на Варовнички положај.

Повлачење са овог положаја уједно значи повлачење трупа из саме вароши Београда, што изазива и његов први пад.

Отступање овог отсека Одбране Београда отпочело је тачно 18 новембра 1914 год., око 4 сата по подне, из разлога да би под заштитом мрака избегли догледу непријатеља и домету његове ватре. У овоме се потпуно успело, јер је непријатељ на фронту према Грочанском отсеку сазнао за наше отступање тек после два дана.

Тако се може рећи, да први пад Београда 1914 год. није изазван нападом непријатеља на фронту Одбране Београда и да тада није долазило до окршаја у вароши, јер заповест команданта Одбране Београда уједно је обухватила и поседњање нових положаја. Тада је

командант Грочанског отсека постао командант Варовничког отсека. У састав овог новог ушли су: четири батаљона VII пешад. пука трећег позива; два батаљона XI пука трећег позива; једна позициска батерија Шумадиске дивизије; једна хаубица м. 97 и један рефлектор.

Отсек је био подељен у три подотсека, и то: десни подотсек чине 4 батаљона VII пешад. пука III поз. и два вода позициске батерије. Место главнине к. 262. Командант резервни мајор **Риста Саудаљ**; Средњи подотсек образује 2 батаљон VII пешад. пука III поз. и један вод позициске батерије. Место главнине Равни Гај. Командант мајор из резерве **Душан Милићевић**; Леви подотсек саставља 1 батаљ. VII пеш. пука III поз. Командант мајор у резерви **Недељко Андрић**. Отсечна резерва је састављена од два батаљона XI пешадиског пука III позива; трећи батаљ. VII пешад. пука III поз.; једна хаубица м 97 и један рефлектор. (Хаубица и рефлектор на Варовници, а пешадија из Варовнице).

До 22 новембра врло се мало знало о непријатељу, али овога дана заштитничке патроле приметиле су непријатељска коњичка одељења у висини Ковионе и Крајкове बारे. 23 истог месеца већ се дошло у додир са непријатељским слабијим деловима на р. Раље.

24 новембра освануо је леп сунчан дан и прве уводне борбе почеле су на крајњем левом крилу левог подотсека — трећи батаљон VII пеш. пука III поз., командант мајор из резерве Милутин Бошковић, по својој урођеној храбрости одмах је изашао на положај јашући коња, дошао до првог борбеног реда и, у циљу праћења тока борбе и бодрења вој-

ника на истрајност у вршењу своје дужности, смртоносно бива погођен од непријатељског зрна. Одмах је пренесен на завојиште, али је после кратког времена од задобивене ране издахнуо.

У току ноћи између 24 и 25 новембра, овај отсек је појачан са једним батаљоном из XIV кадр. пука и XIX кадровским пуком, али и они нису услед заморености одмах могли ступити у борбу. Према нама непријатељ је био у јачини 6—8 бригада.

Из тока досадашњих борби као и испитивањем заробљеника о распореду непријатељских трупа, командант овог отсека стекао је уверење да ће 25 новембар бити судбоносан, па је зато предузео све мере да наш отпор буде што јачи.

И, збиља, 25 новембра непријатељ је отпочео јаком артиљериском ватром да бомбардује цео положај. А кад је мислио да је успешно припремио напад он је почео да наступа под заштитом своје артиљерије и митраљеске ватре. Резер. потпоручник **Коста Зарић**, командант рефлектора, и резер арт. поручник **Милован Таваљевић**, у овој борби нарочито су се одликовали својом храброшћу. Ова се борба завршила тиме што је непријатељ заустављен на 600 метара даљине од наших.

Од официра у овој борби рањени су, резер. потпоручници: **Милан Цветковић**, **Косановић**, **Филип Марковић** и резер. капетан **Димитрије Маљић**.

У току ноћи 25 новембра дошао је XV пешад. пук првог позива као појачање, али како је исти био врло уморан, то је он задржан на већем одстојању од Варовнице, да

би се могао одморити и припремити за борбу у случају потребе.

Командант отсека предосећао је да ће се у току ноћи између 25 и 26 новембра одиграти главна улога на Варовничком положају. Ово се у току ноћи и догодило. Напад од стране непријатеља био је јак. И у овом одсудном тренутку, када је непријатељ мислио да бере плодове свога пожртвовања, капетан Давичо добио је наређење од команданта отсека да изврши јуриш! Неустрашиви капетан Давичо одмах се ставио на чело свога батаљона и у получетним колонама као вихор излетео, упао међу непријатеље шкргућући зубима и у борби на нож натерао непријатеља у панично бегство...

У овој борби, крвавом окршају рањени су: резер. мајор Душан Милићевић, рез. капетан Милан Танић, рез. потпор. Михаило Петровић и др. За време борбе на положају је умро командант батаљона XIV кадр. пука мајор Ђорђе Пеливановић. А у поновном нападу смртоносно је рањен и храбри капетан Давичо.

У току дана 26 новембра стигао је у помоћ и XVIII пешад. пук првог позива. Али тога дана није долазило до већих борби.

27 новембар употребљен је за одмор људи и попуњавање јединица новодобивеним људством из позадине.

Да би се отприлике знало како је прошао непријатељ у овим уистини језивим борбама на Варовници, послат је ађутант пука да прегледа разбојиште испред средњег и левог подотсека, и пребројавањем се том приликом нашло преко 1.200 непријатељских

лешева, много оружја, логорске спреме и пионирског алата.

Овог истог дана, 27 новембра, по подне, командант отсека добио је наредбу од команданта Одбране Београда, да трупе отсека имају 28 новембра да нападају непријатељски положај од Дунава па закључно са Кавионом. Досадање трупе Варовничког отсека имају да образују леву колону Одбране Београда, док се лево од нас налазе трупе Друге армије, а десно Моравске дивизије првог позива.

28 новембар освануо је ведар и топао. Покрет је отпочео тачно у 6 часова ујутро. Колоне су се кретале брзо и без икаквог узнемиравања од стране непријатеља. Непријатељ је примећен тек на линији Криве Липе—Планиште, кота 289—302, где се форсирано утврђује. Исти није дејствовао све док наше нападне колоне нису дошле у домашај јаке артиљеријске ватре. Благодаревши овој случајности наше су се обе колоне приближиле савим блиско непријатељу непретрпевши никакве материјалне штете. Ова пометеност непријатеља не може се ничим другим објаснити но тим, да је исти био у повлачењу позади нападне линије, и да је тек у последњем тренутку враћен на овај положај ради одбране. А да је ова претпоставка вероватна, потврђује околност, што непријатељ није дејствовао ни тада када је хаубичка батерија, са вољујском запрегом, заузимала свој положај к. 280, село Поповић.

У току идућих дана, у пакленим борбама са непријатељем, у тренутку када је наступило гоњење пао је од непријатељског зрна храбри мајор из резерве Риста Сандаљ...

Чим је пала Кавиона, командант колоне наредио је командантима да форсирано у стопу гоне непријатеља, и то: XV пук друмом Раља—Београд; VII пук трећег позива десном обалом Вучинске реке, а XVIII пук десном обалом Топчидерске реке. Два батаљона XI пука трећег позива да наступају друмом за петнаестим пуком...

— — — — —
— — — — —

*

Да је борба на Варовници била одсудна сведоче и речи нашег академика генерала г. Живка Павловића, који у својој приступној беседи каже: „Круна Колубарске битке била је операција Одбране Београда!“, што је другим речима желео да рече, да све дотле док повољно решење по нас не падне на бојној линији Варовница—Космај, дотле је Колубарска офанзива у питању:

Ето, из овога се најјасније види какав је замашан војнички проблем примио и одлично решио VII пешадиски пук трећег позива.

*

И док се је непријатељ, после сјајно решене битке на Варовници и Космају, повлачио безобзирце и давио у валовима Саве и Дунава, дотле су наше трупе победоносно умарширале у ослобођени Београд, да на Граду развију славом овенчану српску заставу, заставу Слободе.

Београд у данима првог ослобођења

Петнаест дана, као петнаест дугих векова преживљавали су Београђани у данима првога ропства Београда, када су Аустри-

јанци прешли преко Саве и Дунава и заузели Београд.

И нису се Београђани мало зачудили, просто у одушевљењу занемили, када су једног дана угледали како се аустро-угарске трупе без оружја и капа гуше на импровизованом мосту на Сави, грабећи да се што пре дочепају леве обале.

— Швабе беже! — шапутало се тихо кроз Београд.

— Брже одвуд нег отуд! — у шали су говорили неки.

А када су наши топови почели да грувају одозго са Торлака и околних брда, гађајући понтонски мост на Сави, Аустријанци су у страху бацали са себе ранчеве, оружје, па чак и одело, да би се препливавањем реке спасли. Јер на мост се од паничне навале није могло. Многи су један другог без милости гурали у реку да би себи прокрчили пут.

Одједном као гром из ведре неба једна наша граната тресну по сред понтонског моста, који се преломи на пола. Међу Аустријанцима настаде права паника. Они који су се затекли на другој половини моста са наше стране покуњених глава вратише се на нашу обалу да сачекају нашу војску и падну у ропство.

Радости и одушевљењу Београђана није било краја када се више Славије појави наша извидница са цвећем окићеним шајкачама.

— Живела српска војска! — клицало је и старо и младо.

Жене су из кућа износиле слатко и воду, неке и колаче, и послуживале војнике као да су им на најмилију славу дошли.

И пети дан по уласку наше војске у ослобођени Београд, бледи, изнурени од страха и глади, извлачили су се из подрума и кућа, и скидали са тавана аустријски војници, чије су старешине једном посмртном листом, на двадесет дана пре тога, огласиле први пад Београда...

Збиља, Београд је у тим данима изгледао као васкрсао из мртвих. А они који су га волели од срца су се радовали, радовали... И та им је радост донела и веру да у доцнијем ропству стојички издрже све, јер су примером видели да Београд не умире, а и кад пада — да се још снажније диже и васкрсава!

1915

Поч. Мих. Живковић, генерал,
тадањи командант Одбране Београда

Одбрана и њад Београда

Из необјављених мемоара команданта Одбране Београда генер. поч. Мих. Живковића

Доносимо пре свега с највећим пијететом овај завршни одломак из мемоара почившег команданта Одбране Београда, генерала Мих. Живковића. Ти мемоари, који су написани стручно и прецизно на њиће крајњи одсев у овоме малом напису, који је генерал још пре пет година као предговор уступио за до сад необјављени напис „Агонија Београда 1915“ од Б. Војиновића-Пеликана, који у целости доносимо у овој књизи.

Догађаји, који су се одиграли у току неколико дана код Београда и у његовој околини представљају низ упорних и крвавих борби, какве не памти савремени рат и каквих није било у овом другом периоду рата на нашим фронтovima.

Нападнути неколико пута јачом снагом и у артиљерији и у пешадији наши су се војници херојски борили да би спречили непри-

јатељу прелазак преко Саве и Дунава, очували своје положаје и спасли Престоницу. Око 350 топова немачких и аустро-угарских грувало је над Београдом. Само у току 23. септембра бачено је на Београд и непосредну околину до 25 хиљада зрна артиљерских, поглавито већег калибра. Наше су трупе издржавале невероватно ову ураганску ватру непријатељске артиљерије. Оне су вршиле и контра нападе и враћале своје положаје које је непријатељ отео био (Дедиње, кланична пруга поред Дорћола). Било је јединица, које су имале преко шесет процената губитака у официрима и војницима.

И да није одвучена главна снага наше војске на источни фронт, према вероломним и подмуклим Бугарима, чиме су и трупе Одбране Београда знатно биле ослабљене, не би немачка и аустро-угарска војска биле у стању да овладају Београдом.

Херојско држање наших трупа код Београда јасно потврђује и један радио-телеграм, ухваћен у Врховној Команди у Крагујевцу, који Макензен, главнокомандујући целокупним фронтом према нама јавља: „Да је наишао на врло јак отпор Срба код Београда и тражи појачање“. (Макензен је тада био више Земуна у Старој Пазови, у кући Србина Николе Петровића).

Један резервни артиљерски поручник немачки, по професији асистент једног про-

фесора хемије у Немачкој, био је заробљен испред Рековца као извиђач батериски. Приликом саслушања навео је, како је он учество-

Генерал пок. Михаило Живковић, онда Командант Одбране Београда

вао у борби при освајању Београда и да су се сви дивили храбром држању наших војника, и том је приликом рекао : „Ми, Немци, поштујемо и уважавамо тај малени храбри

српски народ, али нам је од потребе да покоримо Србију и отворимо себи пут за Цариград, јер нам то ви пречите“.

Познати немачки писац Штејгеман у своме делу о историји светског заплета, представио је херојске борбе трупа Одбране Београда и са дивљењем говори о њима. Он на једном месту помиње, када је отпочела офанзива и почела бљувати страшна ватра немачке и аустријске артиљерије свих калибра од брдских топова па до мерзера 42 см., да ипак српске трупе нису клонуле нити одступиле у пркос страшном дејству те немачке артиљерије, већ су биле спремне да непријатеља, када буде прелазило са брзо прикупљеном снагом, дочекају на решавајуће место и баце на траг у реку и т. д. Својим херојским држањем трупе Одбране Београда оставиле су сјајан пример покољењима, како се треба борити за своју Отаџбину.

Чувени немачки тактичар и писац, пуковник Емануел у својој књизи, која је изашла 1919. г. а у одломку „Пропаст Србије и Црне Горе“ наводи:

„Код Београда су се одиграле веома упорне борбе. Стари Град београдски датира до душе још из турских времена, али има извесну природну јачину на високој обали ушћа Саве и Дунава, али на дејство нових тешких оруђа није отпоран. Залеће саме вароши пење се тера-

састо до знатних висина, које се на југу у брду Авали уздижу до 565 м. Овај бреговити терен Срби нису ојачали непрекидним повезаним линијама, него вешто уређеним малим утврђеним групама и батеријама, тако да је била спремљена добра одбрана по одсецима.

Напад Кешеове армије базирао је на идеји да стари београдски Град стави под јаку ватру, ради рушења утврђења. Пешадијски напад вршио се у две колоне, при чему је лева наступала преко великог Ратног Острва, на саставу Саве и Дунава, против саме тврђаве; а десна је прешла Саву код обе Аде Циганлије и варош напала обухватно, са југозападне стране. За прелаз су спремљени сплавови за веслање, који су под заштитом артиљериске ватре пуштени у воду. — 24 септембра извршено је пребацивање предњих делова. У вече продреше аустро-угарске трупе, које су биле на левом крилу, у северни део вароши, узеше јуришем цитаделу и суседне српске батерије. Рано 26. прокрчише себи пут и немачке трупе ка вароши са западне и југо-западне стране, зауевши доминирајуће висове, топчидерску железничку станицу и Краљев Двор. Око подне 26., кад је отпор Срба био слоњен у даљим деловима вароши, залепрша се према аустро-угарском извештају

на Двору српског Краља, застава Аустро-Угарске и Немачке. Улична борба у горњем граду продужила се и ноћу 25. и 26. и тек су 27. немачке и аустро-угарске трупе, наступајући преко Београда и заузимајући висове југо-западно, јужно и југо-источно од вароши, постале неограничени господари прелаза.

При заузећу Београда, српска војска, која је овде увела у борбу најмање 20.000 бораца и по свима сведочанствима се храбро борила, претрпела је врло велике и крваве губитке. Победницима је, по аустро-угарском извештају, пало у руке 35 топова, много пушака, муниције и осталог ратног материјала. Заробљено је преко 600 људи. Аустро-угарска дунавска флотила, похватала је масу речних мина, које су Руси поставили.

Тако је пошао за руком тежак задатак, да се Дунав пређе на четири места. Ми смо видели да је само у и око Београда дошло до огорчених борби у којима су немачке и аустро-угарске трупе показале надмоћност над српским трупама, не само у својој артиљерији, већ у сваком погледу“.

НАПОМЕНА

Има нетачности у наводима пуковника Емануела, које се састоје у овоме:

Нетачан је податак да је наша снага у

том моменту бројала 20.000 бораца. Ми смо тада имали највише 16.000 и то није било све сконцентрисано код Београда, где је непријатељ вршио прелаз, већ развучено по целоме фронту, који је износио око 60 км.

Генерал пок. Михаило Живковић, командант Одбране Београда, у своме штабу на Торлаку очекује извештаје о кретању трупа приликом одбране Београда 1915 год.

Нетачан је податак да је лева колона (аустро-угарска) наступала само преко Великог Ратног Острва. Преко Великог Ратног Острва наступао је само један део, који је у почетку био делом потучен, а делом заробљен на Јалији код Града. Други део снаге наступао је са леве обале Дунава, код осртва Кожаре, вршећи прелаз код Дунавског Кеја и испод овога.

Нетачан је податак, да је непријатељ от-

почео прелаз преко Саве и Дунава 25. септембра, већ је то било у зору 24 септембра.

Нетачан је податак, да им је пало у руке 35 топова као плен. Пуковник Емануел наводи, истина, да је то по аустријским податцима, но тај податак, као што ни многи аустријски подаци, није тачан. Они су нам узели свега 20 топова, који су били онеспособљени у току борбе, а неки од њих имали воловску запрегу те нису могли бити извучени. Може бити да Аустријанци рачунају у овај број 35 и оне старе топове, које су нашли у тврђави а које су нам Турци оставили још у доба кад су нам тврђаву предали, а који сада служе тврђави само као украс и за музеј.

Најзад нетачно тврди пуковник Емануел кад вели, да су аустро-угарске и немачке трупе у борбама код Београда показале надмоћност над Србима, не само у својој артиљерији, већ и у сваком погледу.

Немачке и аустро-угарске трупе биле су не само неколико пута надмоћније у артиљерији са огромном количином муниције, коју су нештедимце трошили, већ су биле неколико пута јаче и у пешадији.

Да смо имали бар половину оне снаге, којом су располагали Немци и Аустро-Мађари, тешко би било претпоставити, после оних херојских борби наших војника, да би они овладали прелазима на Сави и Дунаву и заузели Београд.

Милан Ј. Радојевић, пуковник,
вида командант ада: Циганлије,
Заноге, Мале Аде и Чукарите

Борба на Ади Циганлији октобра 1915. год.*)

Протекло је пуних 15 година од доба крвавих борби на Ади Циганлији при одбрани Београда октобра 1915. године. Већ и сада учесници морају да напрежу ум да би отргли од заборава оне момен-те који би целом свету служили као пример пожртвовања и истрајности у одбрани прага своје домовине.

До сада је мало што написано, а учесника све је мање. Не би много прошло па да све покрије копрена заборава, ако се бар у последњем часу не потсетимо и не отргнемо из заборава, бар оно што се може.

Овај напис из дневника команданта Аде, нека буде бледа слика онога што

*) Датуми су по новом календару.

се пре петнаест година одиграло при одбрани измученог Београда; нека буде у место спомен-венца многим незнатим јунацима, који мирно почивају на домаку Београда, на Бановом Брду, и подсећају младе генерације како се брани свој род.

Макензену је био потребан Београд по сваку цену да дигне морал тученој аустро-угарској војсци и убрза акцију бугарске војске, која се мобилисала. Зато је привучена маса тешке артиљерије не би ли бар њом поколебао браниоце. Привучене су немачке најбоље трупе. Српски се отпор морао сломити.

Преко Аде Циганлије иде се Београду иза леђа. Само преко Бановог и Топчидерског Брда, Дедиња и Торлака Београд је освојен. Зато је и овај правац поверен немачким трупама и маси артиљерије. Тек кад су немачке трупе истакле своју заставу на краљевском двору, тек тада су аустро-угарске трупе смеле продирати кроз напуштене и пуне београдске улице.

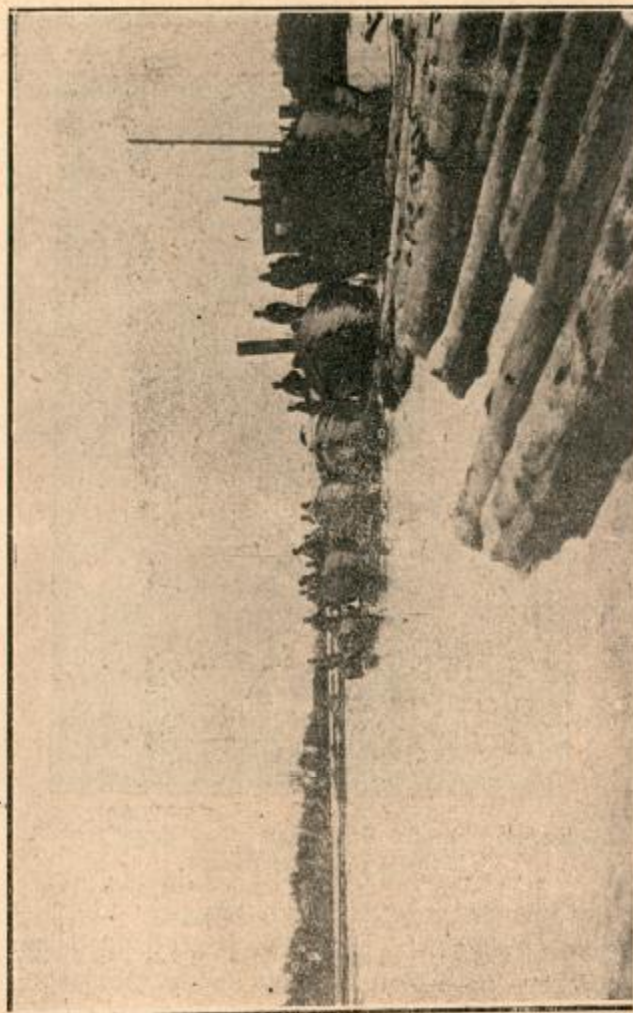
Положај Аде Циганлије протезао се од порушеног савског железничког моста па до узводног врха Велике Аде Циганлије, обухватајући Малу Аду или Зимовник и адицу Заногу. Импровизирана флотила Команде Аде Циганлије дејствовала је до дана напада и према осталим отсецима одбране Београда.

Велику Аду држао је 1. батаљон VII. пука II. позива са два митраљеза на узвод-

Пуковник г. Милан Радојевић, онда командант Аде Циганлије и Чукарице.

ном врху Велике Аде. Сем два реда пољских окопа никаквих других фортификациских објеката није било. Адицу Заногу држало је једно одељење од десетину бораца.

Наша импровизирана „флота“ у Одбрани Београда 1915. год.

Малу Аду, која је у ствари само један насип, спојен на горњем узводном врху са левом обалом Саве, бранили су: једна чета и два вода из 3. батаљона истог пука. На узводном делу, према споју са обалом, била су два митраљеза. Насип зимовника употребљен је као грудобран за одбрану.

Импровизивану флотилу чинили су: енглеска шалупа наоружана са две торпеде, једним хочкисовим топом и једним митраљезом, са енглеском посадом и под енглеском командом; брзи моторни чамац „Слобода“ са руском посадом; оклопљени пароброд „Тимок“ на коме се почео монтирати један реверверски топ; оклопљени моторни чамац „Јадран“ са једним митраљезом у куполи, моторни чамац „Победа“, који је имао место за митраљез, моторни чамац „Св. Ђорђе“ и више дереглија, око стотину чамаца рибарских, више шлепова и сплавова. Довршавана су још два јача блиндирана чамаца, која су имала да приме топове и митраљезе у куполама. Посада на свима овим објектима била је делом од странаца ван војне обавезе а делом од дечака, који су чинили митраљеску и топовску послугу. Напад Немаца извршен је при најинтензивнијој организацији ове импровизоване флотиле која је често пркосила моћној Дунавској Флотили.

5. октобра, око 2 часа по подне један не-

мачки аероплан издигао се над Београдом и кружио преко Источног Врачара, Бањице, Дедиња, Бановог Брда и Београда. Одмах је отпочела дејство тешка артиљерија на доњи и горњи град. Калемегдан, Карабурму и Источни Врачар. У киши наших противавионских шрапнела аероплан је вршио коректуру метака своје артиљерије. Тежња је непријатељска била, да се открије браниочева артиљерија, да би се сутра дан уништила. Са заласком сунца и артиљерија је престала. На Ади Циганлији спуштен је још један довршени моторни оклопљени чамац и крштен именом „Далмација“. „Босна“ је још била у раду.

6. октобра освануо је мутан и суморан дан, који се у подне разведрио, а увече опет замутио. Око 8 и по часова одједном, као из кабла, сручио се огањ на целом фронту из свих могућих калибра од ровова па све уназад до Кошутњака и Дедиња. Прва зрна од 305 мм. почеше падати у фабрику шећера, где је била Команда Аде Циганлије, и бродарску радионицу, где су се спремала и оправљала пловна средства. Аду Циганлију обмотао је густ црн и жут дим темпирних зрна, а сваки корак прериван је разорним зрнима. Из фабрике шећера и чукарничких кућа куљала је ватра и летеле су греде, камен и црвена прашина, као да их безбројни вулкани раздиру. И Мала Ада сва је у диму, из кога сваке

секунде сине пламен и полете поломљене гране и млазеви воде. Потмули звуци далеких тешких топова, страховита детонација њихових зрна, прасак шрапнела и разорних зрна, писак мониторинске и обалске артиљерије, све се то сливало у неку чудну хармонију, која подсећа на посмртна звона, излива моћ технике за уништење човека, али која расвешћује и дражи на крајњи отпор. За трен ока читаве зграде претварају се у дим и прах, као да нису ни постојале. Из сваког корита сваког часа издижу се гајзери воде, а по површини плови маса убилене рибе.

За све то време пешадија је на својим местима. Техничке јединице играју шаха по усеку Аде Циганлије са рафалима нападачеве артиљерије. На такав се пакао научи, па све прелази на шалу. Док се све руши и прекосава, дотле људских жртава још нема.

Мрак настаје, али нападачева артиљерија дејствује истом силином. Све телефонске везе скидане су. Сви напори, да се успоставе бивају безуспешни. После неколико минута опет настаје прекид. Оклопљени шлеп који је служио за прихват посаде са Мале Аде потопљен је. Моторни чамац „Слобода“ разнет је као да није ни постојао.

У први мрак моторни чамац „Победа“ односи посади на Малој Ади храну. Цела флота посуда своје објекте, готова да се упу-

сти у борбу. Енглески мајор Кер очекује наређења на својој шалупи која је заједно са осталим објектима под сталном шрапнелском ватром.

Ни у поноћ бесни оркан не престаје.

7. октобра наставља се паклена ватра. Флотила крстари између Мале Аде и Чукарице, пошто је телефонска веза стално у прекиду. Око 2 часа, по поноћи, командир мртве страже са Велике Аде према Црпари јавља, да непријатељ подиже мост. Одмах се упућују енглеска шалупа и оклопљени чамац „Јадар“ у извиђање. Шалупа, са дрвеним коритом, дочекана ватром, враћа се. „Јадар“ продужује пут узводно, али не примећује ништа на води. Топ са Црпаре враћа га.

Око 3 часа отварају наше трупе према средини Аде брзу пешачку ватру, а исти командир јавља, да се непријатељ понтонима приближава обали Аде Циганлије. „Јадар“ поново одлази у извиђање и наилази на масу понтона, који су отерали нашу предстражу и врше искрцавање на обалу. На Ади Циганлији настаје борба пешадије. Немци проширују фронт према узводном врху Аде Циганлије.

„Победа“ и „Св. Ђорђе“ наизменично одржавају непрекидну везу са Малом Адом, на коју Немци такође нападају. Упућује се једно одељење бродара са обичним чамцима

ради сваке евентуалности, пошто су све телефонске везе искидане, а моторни чамац „Св.

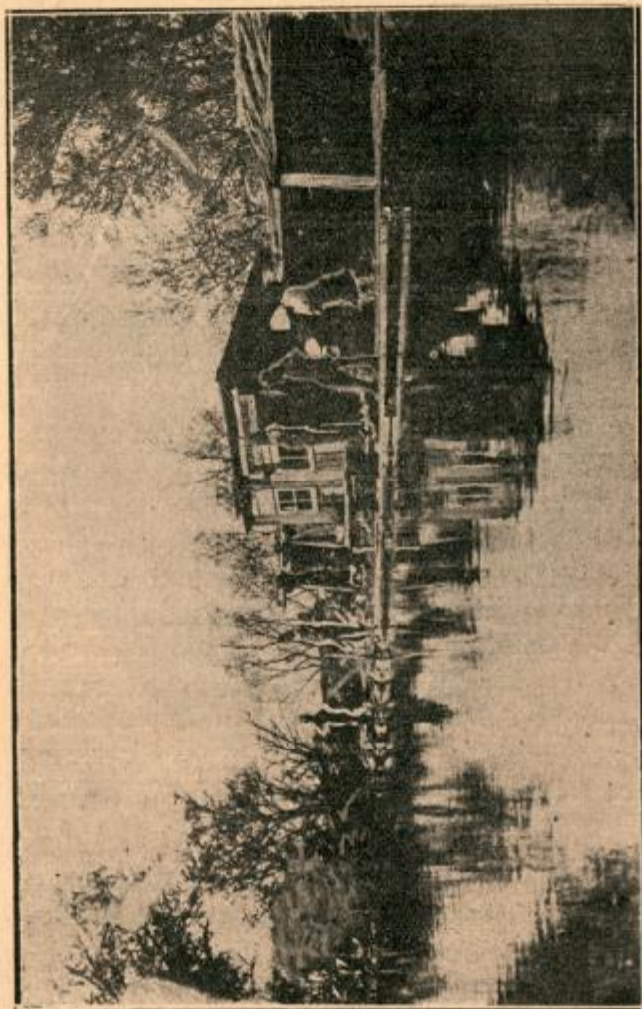

Г. Милорад Савић, поднаредник, минер на броду „Јадар“

Ђорђе“ онеспособљен. Друга таква група остаје у рукаву Топчидерске Реке, испод моста на путу за Београд.

У зору „Јадар“ прелази на Малу Аду и преноси прву групу заробљених Немаца из

Стан командира посаде Мале Аде Циганлије

102., 104. и 108. пешад. пука. Они изјављују, да су дошли са руског фронта до Батајнице, па трчећим кораком до Аде Циганлије, јер су закаснили са прелазом за два часа. Очитана им је, пре напада заповест: да пред собом немају непријатеље какве су до тада имали, већ Србе, који се херојски боре на своме земљишту.

Освануо је дан мутан, суморан и кишовит, као да и небо само плаче над овом нечувеном костурницом, где се животи гасе, кости дробе и ломе, а делови људског меса разносе по ваздуху да падну на преривена поља Аде Циганлије. Дуж средине Аде, од врха до дна, ври као у котлу пушчана и митраљеска ватра. На Малој Ади слила се пушчана, митраљеска и топовска паљба свих калибара у један оркан. Заједно са кишом сручује се усијано гвожђе, челик и огањ. Задњу ивицу Аде Циганлије, Чукарицу и Баново Брдо прекопавају бризантна зрна највећих калибара. Немци завршавају моментално пребацивање трупа али снажно притискују. Упућују се на Велику Аду још 2 чете из 4. батаљона истог пука, са два митраљеза. Као резерва долази на Чукарицу један батаљон из X. кадровског пука.

Око 8 сати немачке трупе потискују нашу посаду са узводног врха Аде ка горњем мосту. Одмах пребацују своје нове чете и митраљезе. Један немачки поручник са два

митраљеза и послугом заилази у савски рукав између десне обале Саве и Аде Циганлије, да би с леђа тукао наше јединице. Али опажен и дочекан ватром са Аде спушта се током воде са онеспособљеним возарима, те га бродари са веслима, без пушака, заробљавају. Одмах се ти заплени митраљези пласирају на десној обали Саве према доњем, низводном врху Аде, где немачка пешадија упорно надире. Дечаци, гимназисти београдски, добровољци, постају митраљески послужоци, и дејствују према средини Аде.

„Победа“ долази и јавља, да командир посаде са Мале Аде тражи митраљеску и пешадиску муницију која му понестаје. Муниција се из бојне коморе доноси на ушће Топчидерске Реке где је „Победа“ прихваћа. Али чим се појављује на води Саве дочекује је један митраљез са савског железничког моста и онеспособљава за покрет.

Нешто по подне на један мах чују се громки узвици на Малој Ади, а по том настаје тамо гробна тишина. „Јадар“ на кога се тог часа претоварила муниција за посаду Мале Аде полази у извиђање. Али чим се он појавио иза низводног врха Велике Аде дочекују га два митраљеза са Мале Аде. То је значило, да се посада Мале Аде часно одужила своје позиву и до последњег метка издржала у борби, да је заврши са ножем у прса. „Јадар“ скреће узводно и отвара ватру с бока и иза

Осматрачница VII. пеш. пука на Ади Циганлији
1915. год.

леђа на Немце који се ближе низводном врху Велике Аде. Под унакрсном ватром топова

са Црпаре и митраљеза са Мале Аде „Јадар“ се повлачи, пошто је и немачке редове усколебао, те их пешадија потисла на ивицу шуме према средини Велике Аде. Пребацује се и остатак 4. батаљона VII. пука II. позива, пошто је цела посада Аде Циганлије преполовљена и остала скоро без официра.

Добровољци, дечаци са „Победе“ скидају митраљез, па га на рукама носе према средини Аде, где су Немци усколебани те отварају ватру. „Јадар“ још једном залази иза леђа и отвара бочну ватру, али га један немачки митраљез са дрвета на Ади дочекује блиском ватром и враћа. Други митраљез туче овај наш пренети митраљез, кога херојски дечаци послужници остављају на јуришају на усколебане Немце заједно са четама VII. пука II. позива. Но и ови буду избачени из борбе као рањени теже и лакше.

Пред вече су Немци продрли до испред ужег мостобрана, а горњи пешачки мост су бродари пре повлачења раскинули. Мрак је задржао даље продирање ка мосту, али ватра није престајала ни пешадиска на Аду, ни артиљериска на позадину. Два батаљона VII. пука II. позива издржала су надчовечанске напоре да задрже навалу Немаца, где су се борили један противу четворице. Ти су батаљони преполовљени, али и немачка дивизија и поред огромне артиљериске помоћи скупо је платила освајање првих стопа српског зем-

Најхрабрији војник из XIV. пешад. пука у одбрани Београда, касније одликован руским одреном Светог Борђа за легендарну храброст. - *Ravno 2016?*

љишта. Рањеника је толико било, да се није могла чекати ноћ за евакуисање у позадину, већ се и по дану и под ватром српске пољске

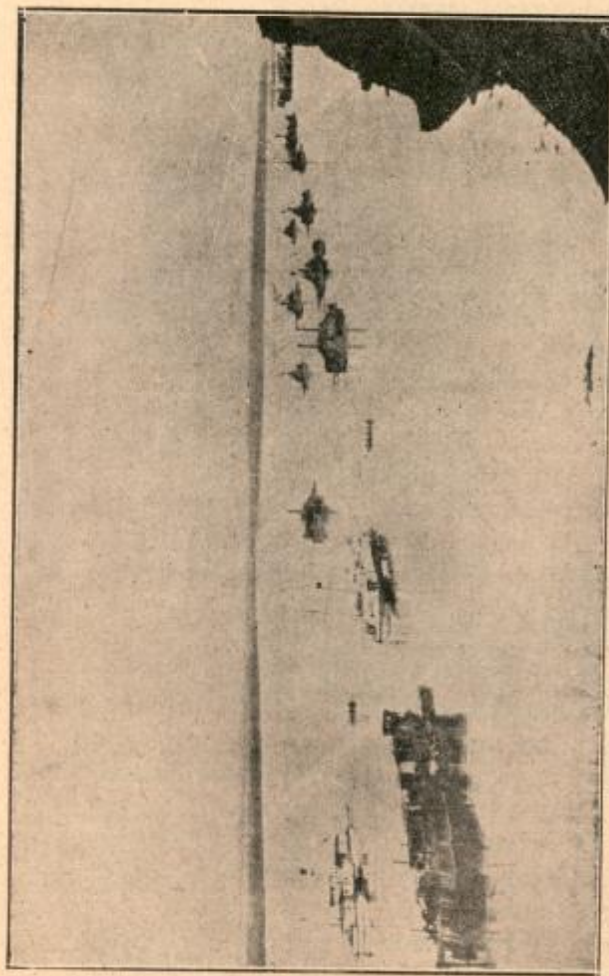
артилерије са Бановог Брда морали пребацивати.

Чим је настала већа помрчина батаљон X. кадровског пука посео је мостобран, а остаци батаљона VII. пука II. позива повучени су у позадину код марвене болнице на Михаиловцу.

Наређена је припрема за евакуисање Аде у случају јачег надирања. Мост на балванима миниран је на свима везама и ленгерима. Пионири који су га минирали чекали су даља наређења у заклону на мосту. Учињен је распоред бродара за топљење свих пловних објеката. Око 9 часова у вече енглески мајор Кер захтева да са својом шалупом напада Немце на Ади Циганлији. Али му се не допушта, да не би тукао и наше трупе које су у непосредној близини Немаца. Онда се решава да је потопи. Али од силне пешадиске и артиљериске ватре не може ни да приђе обали. Оставља да је ми потопимо, а он напушта бојиште под најжешћом ватром.

Целе ноћи ватра не попушта. Под таквом ватром настало је извлачење муниције, каблова и другог нужног материјала, па и револверског топа са „Тимока” и непотребних митраљеза, чија је послуга онеспособљена за даљу борбу. Са највећом опасношћу и са неколико рањених бродара скинут је митраљез са енглеске шалупе.

8. октобра око 4 часа у јутро, према си-

Аустро-Угарска Дунавска Флотила крај Радецког Кеја код Земунa
спремна за напад Београда

туацији на целом фронту, наређује се топљење објеката, евакуисање Аде Циганлије и уништавање моста између Аде и Чукарице. Одмах се приступа послу. Сви објекти топе се. Енглеској шалупи не може да се приђе. Баца се бомба у задњи део и она брзо тоне.

Већ је почело да свиће, кад се и последња чета X. кадровског пука повлачила из мостобрана. Настаје рад пионира на раскидању моста. Свануо је мутан и сумаран дан кад су паљена прва минска пуњења. Немачка артиљерија рафалима најпрецизнијом ватром туче мост уздужно а излаз уздужно и попречно. Сваке секунде зарију се по четири гранате у балване моста а вода на тим местима покуља у вис и кваси мост. Сви су штапови исквашени. Пионири неком неприродном хладнокрвношћу у овој киши разорних зрна и шрапнела припаљују цигаретама уквашене штапове. Полукруг немачке пешадије густом врстом у стојећем ставу са пушкама к нози пред самим мостом посматра рад ова два надприродна бића. Нико и не мисли да пуца на њих. Тај читави час паљења мина посматрачима на обали учинила се вечност. Ти се часови не дају описати. У киши граната и шрапнела, на домаку небројених пушчаних цеву, над самим минама, које експлозије са воденим млазевима непрестано гасе, хладнокрвно вршити своју дужност, то се тешко даје и замислити. Ваљда је и сама

немачка пешадија зато и стајала и посматрала јединствени пример храбрости и савесности, јединствени пример како један народ брани праг своје Домовине!

Изглед једне срушене куће на Топчидерском Брду приликом бомбардовања Београда 1915. год.

Од небројених минских пуњења експлодирала су само неколико и само један део моста раскинут је.

На Ади Циганлији завладала је гробна тишина. Непријатељска артиљерија непрекидно пали и руши од десне обале Саве па

Војници VII. пеш. пука у рову на Ади Циганлији 1915. год.

све уназад. Нарочито се окомила на фабрику шећера и бродарску радионицу. Батаљон X. кадровског пука посео је десну обалу Саве дуж друма за Београд. Али немачка пеша-

Трећепозивац из XI. пеш. пука чува обреновачки друм код Чукарице.

дија са Аде Циганлије сем повремениг отварања пушчане ватре није показивала никакву активност. Становништво Чукарице, поглави-то жене и деца, напуштали су своје порушене домове, па се опет кроз огањ и усијано гвожђе враћали да још једном погледају свој дом. Дводневна канонада истерала је из њих сваки страх за животом. Ишло се као што се иде на

какву свечаност. Једина их је туга обузимала за напуштеним прагом и порушеним домом!

Докле је немачка пешадија овога дана на Ади Циганлији била тако пасивна, дотле су се свеже трупе концентрисале према узводном врху Аде и од подне настало је нагло пребацивање на друм према Макишу, где су потиснути батаљони из XI. пука III. позива тежећи преко макишких ритова ка Жаркову. Још сунце није било на заласку, кад је немачка пешадија већ избијала на косу Кошутњака. Све трупе из Топчидера, које је до мрака тукла немачка најтежа артилерија од 42 см., повукле су се ка Топчидерском Брду и Дедињу.

Тиме је завршена борба на Ади Циганлији. Ни надчовечански напори батаљона VII. пука II. позива и свих осталих знаних и незнаних браниоца, гимназиста, добровољаца, нису могли да задрже навалу целе једне немачке дивизије прекаљене борбама на другим фронтovima, те су тиме отворена врата за заузеће Београда.

Да завршимо о борбама на Ади Циганлији једним делом описа једног страног новинара, који је с пролећа 1916. године прошао поред Аде Циганлије и публиковао приближно ово:

„Пролазећи поред овог ниског, дугачког и жбуновитог острва, на коме су и данас ретка висока дрвета изрешетана пушчаним зрни-

ма, а поломљене гране још и данас леже, живо ме подсећа, да је сваки жбуи и свака стопа ове влажне земље натопљена топлом крвљу храбрих браниоца и многобројног исто тако храброг нападача. Путниче, отидни мало више, на Баново Брдо, па погледај многобројне хумке оних, који дадоше своје животе на овом острву. Тамо почивају раме уз раме и храбри браниоци и њихови противници из далеке Немачке, на домаку Београда, за кога су пали!”

Жив. Ј. Кезић, капетан-инвалид,
последњи старешина Сремског добровољачког одреда

Борба са непријатељем по београдским улицама)*

На дан 22. септембра 1915. године, огромне снаге удружене аустро-угарске и немачке војске, опремљене са најсавршенијим ратним средствима, отвориле су ватру на мученички Београд. Употребљена су сва убојна средства и бацани су муниција и експлозиви на све стране немилице. За артиљериске нишаније није постојала у то време никаква светиња, за њих и њихове старешине живот невине дечице, стараца и незаштићених старица, које су испратиле своје синове у бој за слободу своје Отаџбине, нису престављали жива бића. Ни-ма је био циљ победа. Прскале су слабе и велике куће као да су од карата биле начињене, димњаци су падали као крушке, а велика стакла на упропашћеним трговинама летела су преко целе улице. Бомбардовање и

*) Датуми су бележени по старом календару.

рушење продужава се све до ноћи. Више се није бирала тачка за гађање: тукли су целу

Капетан-инвалид г. Живко Кезић, последњи старешина Сремског добровољачког одреда, официр који је 1915 год. последњи напустио Београд

варош од реда. Пред само вече, почеше избијати стубови дима, отпоче страшни пожар на све стране. Прва се запали фабрика калуна на Дунаву, за њом следује стругара Прометне

банке, куће у Јеврејској Мали, затим на пристаништу савском, и на послетку дим и пламенови обухватише целу варош. Спусти се ноћ, страшна и ужасна. На Дунавском Кеју ври као у лонцу, ватра се преноси и на савско пристаниште. Кроз густу помрчину угледасмо и Аду Циганлију. Пламенови ватре и дима везаше се за небо; смрад поче да нас гуши, а топли ваздух од силних пожара поче да нас презнојава. Телефонске су жице искidane. Везе више нема. Шаљу се ордонанси на све стране, али се ретко који натраг враћа. Силна лава која се сручила на мученички Београд сажиже све, па и хитре ордонансе, који трче на све стране, преносе заповести и носе својим старешинама страшне и ни најмање утешне извештаје. Скоро цела наша слаба снага ангажована је у прве борбене редове. Резерве врло мало. Градски подотсек, под командом потпуковника г. Момчиловића, имао је у то време само „Сремски добровољачки одред“, састављен од голобрадих младића и старих четника са свих страна наше јуначке земље. Пошли су добровољно, узели светло оружје и ако нису били у обавези, и решили се сви као један, да пре изгину него да дозволе да преко њих живих пређе насилник и пороби њихову лепу Отаџбину. Сремски одред бројао је свега 360 пушака, а био је заклоњен у робијашким ћелијама у Горњој тврђави, испред „Сахат Куле“.

24 септембра, око 2 сата после пола ноћи једном ордонансу успева да се провуче кроз кишу челика и гвожђа, долази код команданта и извештава га: да је непријатељ успео да се пребаци преко Дунава и да овлада насипом на коме је железничка пруга — Јалија—Кланица, и да том приликом зароби наша два вода из 10 кадровског пука и VII пука II позива.

На осталим деловима фронта одбране Београда ништа не знамо шта се дешава. Неизвесност страшна. Праве се разне комбинације, али се ништа позитивно још не зна, шта је у предњим линијама. Долази други ордонанс и он извештава да је на Јалији стање критично и да су трупе које бране Дунавски Кеј претрпеле озбиљне губитке, које треба што пре помоћи. Командант стао, замислио се и трља своје знојаво лице. Настало је питање куда пре да упути једину резерву коју има код себе. Пала је одлука. Нареди да се наш — „Сремски одред“ крене што пре и најкраћим путем ка Дунавском Кеју — „Јалији“, да нападне непријатеља који је прешао и да га на сваки начин уништи и ослободи железничку пругу, јер нам је она на том делу одбране најважнија тачка.

Крете се Одред, изађе на Велики Калемегдан, затим поред кафане „Српски Краљ“, поред реалке, ухватисмо улицу Цара Уроша и кроз кишу челика пођосмо низ брдо ка Јеврејској мали. Успут трпимо губитке. Али ћу-

те и рањени и контузовани; ни један се глас не чује. Једино се гледало, да се што пре дочепамо железничке пруге и Дунавског Кеја. Око 3 сата по поноћи, сретамо већ рањенике, иду полако поред већ срушених кућа, стењу, ране им непревијене, а завоја немају, јер су раније утрошили за своје другове који су рањени на истом месту. Испред и позади њих, чим који кров од куће догори, свали се и уз тресак понова избија пламен, који захваћа рањенога хероја. Овај цепа са себе одело, баца га у страну па, го и рањен, граби да се што пре извуче из овога земаљскога пакла.

Стигосмо до кафане „Јасеница“; кафана још читава, али су зато све куће око ове кафане у пламену. Крше се греде, падају димњаци, зидови, ограде и разни кућни украси, све се то претвара у прах и пепео. Из мемљивих и niskих подрума, чују се уплакани гласови грађана: старца, жена и мале дечице:

— У помоћ, браћо, ако Бога знате! ево нас пун подрум али не можемо напоље. Кућа нам је срушена а отвори су сви затрпани.

Пролазимо поред њих не могавши им пружити ма какву помоћ, јер је опасност још већа на железничкој прузи. Стигосмо до првих редова кућа на Јалији. Све су у пламену. Пролаза за пругу железничку нигде. Направисмо мали пролаз уклањањем цигаља и догоревајућег материјала. Сјурисмо се у једну авлију која гледа на пругу, скуписмо се и,

пошто смо се уредили за напад, кретосмо као тигрови. Храбри добровољци показаше и овде своју мушкост, показаше се достојни својих предака, који су још 1804. године, под вођством Великог Војда Карађорђа нападали на тврде зидине белог Београда. Без и једне речи, без пуцања и ларме, поскидаше бајонете са својих пушака, повадише каме из тозлука, страшне четвртасте бомбе одшрафише и на знак пиштаљке засветли цела линија поред железничке пруге као муња пред велику буру. Настаде бљесак, затим потмула тутњава, одмах затим затресе се земља, па и цела Јеврејска Мала. Зачу се једно кратко али громко: „У-р-а!“ Наста клање и јаук. За минут један стиша се све. Храбри добровољци постадоше господари железничке пруге на линији од кафане „Златни Шаран“ па све до „Кнез Михаиловог Венца“. Наш посао је завршен. Лево и десно од нас исправише се линије одбране, ухватисмо везу и тада отпоче страшна и незапамћена борба. Непријатељ видећи да је нашим браниоцима на Дунавском Кеју пристигло појачање, удвостручи брзину око превожења, уведе у дејство поред два, још три монитора, и отпоче да бије фронталном и бочном ватром. Бије нас артиљеријом са Бежаниске Косе, са монитора, са Борчанске Аде и из свију бара око Овче и Борче. На Дунавском Кеју пакао, какав човечији ум није у стању замислити. Старе топар-

нице са Београдске тврђаве прскају као ме-хури, страشان дим, камење, цигље и комади гвожђа засипају нас као киша. Тешка артиљерија окомила се на Кеј и туче немилнице. Мале и слабе јеврејске кућице, скоро читаве дижу се у ваздух. Јаук и писка невинне дечице пролама се кроз рушевине. Чујемо их али смо немоћни да им помогнемо. Непријатељски аероплани круже више нас као птице злослутнице, спуштају се сасвим ниско, чујемо њихово клопарање али услед дима и прашине од рушевина не видимо их, нити их можемо гађати из пушака. Чим направе круг на неком месту, одмах се оспе читава киша тешких и лаких топова. Аустро-Немци превозе своју војску свим могућим средствима, почев од обичних рибарских чамца, па све до челичних монитора са шлеповима поред себе. Цео ток Дунава препун пловећих објеката; црне се на води као дивље пловке. Наша их је артиљерија тукла све дотле, докле није и сама уништена. Када је већ постала неспособна за дуел са страшним оруђима нападача, сва је одбрана прешла на танке пушке, бајонете и страшне ручне бомбе.

Наша посада, заклоњена иза железничког насипа и пруге, нишани и гађа чамце, шлепове, моторне чамце и мале бродове, који превозе у масама непријатељску војску, али је зрно танке пушке и сувише слабо, да челик пробије. Толе се дрвени чамци и де-

реглије, један по један пун мртваца продужује пут низ Дунав ка Смедереву, али ипак придолазе свеже и многобројне снаге силног непријатеља, које попуњују настале празнине.

Пуковник пок. Душан Туфегџић, командант Комбинованог Одредa Одбране Београда на положају

У првом нападу наших четника, на челу Одредa пада тешко рањен — ретко храбри наш вођа — командант, поручник г. Игњат Кирхнер. И ако тешко рањен, ћути и кроз зубе саветује своје четнике:

„Четници, ја сам рањен, и то изгледа тешко. Ја одлазим а ви слушајте свога новог командира. Не дајте Дунавски Кеј, борите се до последњег! Збогом...

Млади добровољци на једним одваљеним вратима изнесоше свога рањеног командира.

А одмах за тим настаде борба страшна и крвава. Јуриш за јуришем врши се. Како који део непријатељске војске пређе преко Дунава и искрца се на обалу Јалије, командује се: „Напред!“ Сатерамо их у блато, побијемо добар део, али гомиле су гомиле! Гину, али се попуњавају. Ми смо све мањи и мањи, непријатељски редови и артиљерија све многобројнији. Снага нас издаје, дим нас гуши, а страшна жеђ већ нам и глас одузима. Све цеви водоводне попуцале, нигде извора. Дунав пред очима, али воде немамо. Отпоче рушење железничке пруге. Непријатељ подло бије свим могућим оруђима. Како која тешка граната, испаљена из топова 305 мм. падне на пругу, подигне је из свога лежишта, баца у вис као сламку, захукће кроз ваздух и одмах затим тресне свом тежином на кровове кућа, на ледину крај Дунава, преко улица и кад кога удари, пресече га као глисту.

24. септембра око подне стиже нам у позачање једна чета пионера под командом резервног капетана г. Здравка Васковића. Помоћ је добро дошла. Напад је непријатељски одбивен и ми смо у том контра нападу помакли своју линију за читавих педесет метара ка Дунаву. Испред нас је била некаква караула која нам је много сметала, а непријатељу добро дошла, јер се је под заклоном

те карауле привлачно и гомилао. Пионири под командом свога командира кретоше напред. Помоћу пијука и осталог алата срушише зидине упаљене карауле и нама направише прегледан терен. Том приликом језиво погибоше два или три пионира.

Око 2 сата по подне стиглоше нам у помоћ и жандарми из својих касарни. То је била последња наша резерва, која је још пушку могла носити. Та нас помоћ овесели и скиде нам у неколико терет са душа. Када су жандарми приспели, Јеврејска Мала је представљала праву рушевину. Нигде куће није било читаве, заклона нигде. Жандарми у својим плавим униформама давали су опасне мете и тешко су се могли сачувати. Напред, испред жандарма ишао је прав као стрела поручник Рајко... жандарми за њим у реду као ждралови. Када су већ избили тесном улицом што води кроз Јеврејску Малу на саму Јалију, развили су се и кренули напред. Непријатељ их је приметио, обасуо страшном артиљериском и пешадиском ватром, и за непуна два сата сви су им официри или изгинули или рањени. Жандарми су се лавовски борили, али страшна ватра и киша челична их је срушила. Место где су вршили напад, плавило се као цвеће на ливади у пролеће. Остатак жандарма умешао се у јединице које су биле на Дунавском Кеју и продужио снажну борбу са војницима.

24. септембра, у вече, стиже нам у помоћ и 14. пешадиски пук. Ово вече је било не-обично критично и изгледало је, да ћемо још исте ноћи сви до једнога бити истопљени од гвожђа и усијаних цигљи догоревајућих кућа и фабрика. Истога вечера учињен је распоред за напад, на линији од кафане „Златан Шаран“ до „Робијашке Баште“. Око 3 сата после пола ноћи, на знак трубача, кренули смо у напад. У средини линије био је „Сремски добровољачки одред“, десно 14. пук и лево чете из 10. кадровског пука и једна чета из VII. пука II позива под командом резервног капетана г. Спасоја Павловића. Напад није успео. Вратили смо се на полазни положај и ту сачекасмо 25. септембар, трагични дан наш и наше Престонице.

Још рано изјутра непријатељ, решен да по сваку цену жртава, пређе овога дана преко Дунава и Саве, да заузме Београд и да се дочепа околних положаја, удара свом снагом својом. Ордонанси који долазе из вароши, носиоци рањеника који се враћају из Војне болнице и осталих превијалишта причају страхоте Београда:

— Цела је варош мртвачница. Све су улице пуне и препуне лешева. Улице су закрчене рушевинама зграда. Тешко је прећи преко тих улица. Видео сам и полуделе жене, где беже и некога дозивају, и ако нигде никога нема.

— Изгледа да је Циганлија већ одавно

пала. Виде се и тамо стубови дима и пламена. Чукарица гори, цела је варош у диму и пламену.

— Муниције скоро немамо, тако исто и бомби! — јавља један добровољац који вуче један сандук муниције из Аврамове улице.

Та нас вест уби! Рат је рат, али када имамо доста џебане и сигурно оружје, лако нам је положај држати. А када и тога најглавнијега средства нестане, немоћни смо ма шта даље радити. Наредник, добровољац, син равнога Срема, Радован Караксандић, када је чуо за ово, скочио је и кроз највећи пакао отишао са неколико добровољаца, пронашао муницију и донео кроз порушене куће. Ситуација је била спасена; фишеклије и реденици били су попуњени и борба је продужена. Целога дана, 25. септембра, вршен је јуриш за јуришом, напад за нападом, али без успеха. Пред само вече, 26 септембра, када сунце поче да заходи иза Фрушке Горе, наш Београд, кога смо до крајњих граница моћи бранили, паде у руке непријатеља. На фронту 14. пука, у улици Дубровачкој, прште трвда брана, снажна бујица аустро-угарске и немачке војске крете улицама, и ми се морадосмо провлачити кроз рушевине. Напустили смо Дунавски Кеј, пун мртвих и тешко рањених наших најбољих јунака.

Окретосмо леђа плавом Дунаву и борба се сада пренесе на улице крвавог и стотинама

лешева већ загушеног Београда. Преко ружевице дођосмо у прву улицу која иде паралелно са нашом линијом одбране. Улица пуна мртвих јунака: једни седе, други леже са раширеним рукама, лица бледа као да су од воска начињена, на њима крвави реденици са којима су се до пре три дана ови наши храбри четници поносили и своју мушку снагу китили. Банатска улица је постала мртвачница нашега Сремског добровољачког одреда. Погледасмо на своје другове још једном и продужисмо прескакање врелих и усијаних зидина догоревајућих кућа у Јеврејској Махали.

По изласку у Душанову улицу, заустависмо се, поседосмо кафану „Дарданеле“, једну фуруну и кровове кућа. Сачекасмо колоне непријатељске које су кретале опрезно од Дунавског Кеја, и чим су се појавиле, осусмо на њих страховиту ватру. Прштале су бомбе као муње, пуцало се у месо, јер су нападачи мислили да смо већ одавно на Славији. Настаде лом и пакао: пршти калдрма, пишти метак као стрела, колона непријатељска све гушћа. Зачу се пушкарење и код Електричне Централне, испод Стаклене Баште и негде око Горњег Града.

Добисмо извештај да се једна колона непријатељска упутила од Малог Калемегдана и иде журно Страхњића Бана улицом. Остависмо Душанову и у трку кроз Краља Петра улицу избисмо на „Зерек“. На брзу руку по-

дигосмо барикаду преко ове улице и пред радњом „Пеливана“ направисмо тврду бусију. Настаде тишина, нигде се ништа не чује, само с времена на време прошишти повише нас по нека тешка граната непријатељска, која и даље руши већ порушени Београд и туче још преостало невино живље по кућама београдским. Пуче пушка, затим још неколико.

Добровољци, седмаци и војници из четрнаестог пука, повикаше:

— Ево их, удрите браћо!

Погледасмо и, заиста, иде непријатељска колона као да је на егзецириште пошла. Осу се паклена ватра из наших пушака, падоше бомбе, настаде јаук у непријатељској, сада, гомили а не колони. Наши из стојећег става бију и певају. Помрчина као у рогу, али из споредних улица, непријатељ пушта ракете и обасјава улицу у којој се створио пакао. Прва ракета која је обасјала Краља Петра улицу, зачудила нас је, зинули смо од чуда и нисмо могли веровати како су они пошли у густим и збивеним редовима. Леш до леша, читаве гомиле поубијаних и тешко рањених леже на проваљеној турској калдрми. Зачу се борба и испред старе Општине, и тамо се већ води борба. Наш Одред помаче се у десно, са намером да поседне излазне улице које иду из Душанове улице, а то су биле: Вишњићева, Добрачина, Позоришна, Скадарлија и Цетињска. За непуних 15 минута већ је било све у

реду, све су ове улице биле поседнуте и барикаде подигнуте. Прелазимо преко Велике Пијацице. Бараке, дућани и корпе испретуране, испод дрвећа, на пијаци и по тротоарима леже мртвачи и тешко рањени грађани и војници. Црвени се крв на све стране. Повукоше се и остали војници и сви заједно поседосмо улице: Кнез Михаилову, Чика Љубину, Васину (од Управе Фондова до Позоришта); Добрачину, Позоришну и Скадарлију. Подигосмо барикаде од калдрме и чекамо колоне нападача. После пола сата паде права ракета баш испред Позоришне кафане. Осветли нас али осветли и нападача. Митраљез који је био пласиран баш на сред улице, отпоче своје дејство; загрмеше пушке, севнуше бомбе и отвори се права улична борба. Непријатељска артиљерија поче да гађа варош понова; дижу се нови стубови дима и пламена. Непријатељ својим ракетама откри цео свој фронт, те смо на тај начин могли тачно знати докле је дошао и где му је правац кретања. Посласмо још нека одељења да затворе правце који су нам били сумњиви а ми остадосмо на својим барикадама, чекајући нове нападе. Непријатељ покуша још неколико напада али увек без успеха. Дотрча један добровољац који је био на превијању у превијалишту и саз задихан јавља да је непријатељ већ дошао до Војне Академије и надире ка Славији, него да се на сваки начин морамо осигурати у томе

правцу, иначе можемо бити потпуно отсечени од наших трупа које су се повукле ка Пашиној Коси.

Није се имало куда, морало се ићи даље, у неизвесност, јер смо већ и везу са трупама

Унутрашњост куће на Дорћолу (ул. Банатска) коју су немачке гранате срушиле и запалиле септембра 1915 г.

изгубили. Кретосмо одатле ка „Руском Цару“². Ту је била већ готова барикада и јако поседнута. Приђосмо ближе, прилегосмо, а у истом часу зачусмо неко комешање из Кнез Михаилове улице. Одмах затим зачусмо неко пуцкарање, као жабице што се деци купују за пуцање о Божићним празницима. Од тога пуцкарања слух нам отупи, ништа више нисмо могли да разликујемо шта се око нас дешава. Нисмо пуцали, ћутали смо у највећој тишини све дотле, докле се нападачи нису

толико ослободили да су чак и у саму кафану „Руски Цар“ ушли. Запалише свеће, поседаше на столице и као да ништа није ни било на улици отпочеше разговор. Паде команда: „Пали!“ Треснуше пушке, прскоше стакла прозорска, погасише се свеће и наста јаук. Ми се потом један по један повукосмо ка Теразијама. Када одступисмо од „Руског Цара“, непријатељска артиљерија обасу околину страшном ватром; митраљеви њихови ступише у дејство, али нису имали кога тући, јер смо се ми под заклоном мрака и створене гужве полако повлачили све даље и даље. Стигосмо на Тркалиште, испред кафане „Гргеч“. Од наших трупа нигде ни трага ни гласа, сами смо са једном четом из 14. пешадиског пука, под командом једног резервног потпоручника. Поче договор, шта и како да се ради у овако критичном времену. Слеже се раменима, ништа се не говори нити се дају какве претпоставке. Потписати и сам не знајући шта ће даље да ради, реши се, да се и овде начини једна јака барикада и да ча њој имамо или изгинути, или зауставити даље надирање непријатеља. Од трошних баштенских столица, астала и камења од калдрме, начинисмо барикаду, јачу и сигурнију по ма где до сада по улицама Београда. Чекасмо, гледасмо али непријатеља нигде ни од корова. Наша једна патрола, која је била десно изаслата ка Новом Гробљу, под командом „Пуље“ (не

сећам му се имена), враћа се и јавља, да се је непријатељ пребацио са јачим снагама од Дунава и успео да се дограби „Источног Врачара“, и да наступају даље ка Екмеклуку. Наша барикада постаде без вредности и ми смо се морали повући даље. Ради „исправке фронта“, упутисмо се путем ка „Седам Кућа“. Стигосмо око 3 сата на место где је сада „Гашина Кафана“, лево од пута беше једна мала кафаница, заустависмо се и постависмо на путу предстражу. Нема више ни избеглица, нема ни војника наших. Ми се нађосмо у чуду, незнамо где смо и шта да радимо. Свуда, на целом фронту Београда тишина, нигде се пушка ни топ не чују, једино видимо пламенове и огромне стубове дима од кућа, слагалишта и фабрика које догоревају и тиме нас подсећају да је јуче била страшна битка по улицама Београда. Око 4 сата ујутро, потписати незнајући ни сам шта ће и кућ ће, реши се на један опасан корак. Морали смо имати везу, па ма по којој цени жртва. Кретосмо одатле преко једне јаруге и упутисмо се венцем „Пашине Косе“. Око 5 сати 26. септембра стигосмо до „Тешића Циглане“ — више Топовских шупа, и ту не беше ни једнога нашега војника, све је пусто и празно, испретурано и изобарано. Стадосмо, и после неколико минута кретосмо са овога места на трошарински ћерам на углу садање Војвода Мишића улице. Одатле се упутимо уз брдо поред Карађор-

Ђевог Споменика ка Славији, Шумадијском улицом. На ћошку самога парка, према Звездари, сретосмо две жене, натоварене јастуцима и осталим ситним постељним стварима, журе се и иду ка Топовским Шупама. Зауоставих ове жене, упитих их:

— Одакле сада долазите вас две?

— Идемо са Дорћола, тамо се још борба води, а ми да не би трпели ватру бежимо на Торлак.

Погледасмо се, оборисмо главе к земљи а у себи помислимо: која би то војска могла бити да после нашега изласка из вароши још води борбу на Дунавском Кеју. Та нас је вест потпуно оборила и забринула. Потписати се је зауставио, и сва му је војничка и старешинска одговорност изашла пред очи: Отишао са Одредом без питања и наређења. Изгубио везу. Није држао правац одступања. Није се борио храбро са својим четницима и ваздан којекаквих одговорности и последица... Мислио је свакојако, и то оно што је најстрашније, што је најцрње. Погледах на остатке Сремског добровољачког одреда: неколико жандарма и војника из разних пукова, који су погубили своје јединице и сами се пријавили овој малој али храброј јединици, решени да издрже све патње и борбе у одбрани своје престонице. Погледах и дадох наређење:

— Напред, па како Бог и срећа даде!

Кретосмо и одавде и у касу стигосмо код саме „Славије“. Поред зида стоји официно наслоњен на свој карабин и дрема. Прићох му ближе, продрмах га и упитих:

Кућа у Бранковој улици у коју је 4. фебруара 1915. год. ударила граната 305 мм. и на спавању убила мајку и две кћерке г. Никодима Васића, учит. у пензији (Ова је несрећа инспирирала нашег вајара г. Ђ. Јовановића за његов рад „Жртве бомбардовања Београда“)

— Ко сте ви и откуд овде сами?

Човек се трже и рече:

— Ја сам резервни коњички поручник, зовем се Чедомир Љ. Петровић. Борио сам се у разним саставима, а када остадох без војника и без везе, овако уморан застадох да се мало поред зида одморим и у том заспах овако стојећи.

— Добро, пошто немате команду, ви ћете бити под мојом командом и поћи ћемо одмах ка Теразијама.

Кретосмо Краља Милана улицом, још у кретању упутих три патроле напред, и то: патролу под вођством „Буце“, добровољца (не сећам му се имена, сада је берберин негде на Чубури) у правцу кафане Албаније; другу патролу под вођством „Манета“ — Манојла Медића, сада месара, у правцу Железничке станице; трећу, под вођством Николе Војиновића — „Коња“, у правцу пијане „Зелени Винац“ и четврту, под вођством Душана „Мајке“ (не сећам му се презимена) сада фијакеристе, у правцу Батал Цамије. Патроле одоше својим одређеним правцима, расуше се као голубови и ми их изгубисмо из вида. Наступамо за њима, свуда гробна тишина, једино видимо пламенове, димове и чујемо кршење грађе на догоревајућим зградама мученичког Београда. Стигосмо до „Лондона“. Ништа се не чује. Не видимо своје изаслате патроле. Ова нам тишина беше загонетна и чудна. Оне две жене што смо их срели код Карађорђевог Парка, рекоше да су наше трупе на Дунавском Кеју, али не чујемо никакво пушкарање. Стадосмо и ради сваке сигурности учиних овај распоред: пола четника, жандарма и војника поставих иза хотел Лондона, а другу половину заклоних иза Врачарске штедионице. Заједно са г. Чедом Петровићем

изађох на сред улице. Посматрамо мештане београдске, како вуку своје најнужније покућство и некуд журе. Заустављамо их и питамо:

— Куда бежите кад у вароши нема непријатеља?

— Е господине, ко вам каже да нема. Иду од Калемегдана као мрави. Још синоћ су били дошли до Албаније, али их је препад наше војске код „Руског Цара“ толико заплашио, да су се одмах сви морали повући у београдску Тврђаву и тамо целу ноћ провести. А сад, ето их иду и наступају свима београдским улицама.

И, заиста, одмах после тога исказа, наше патроле, које су биле изаслате, отворише ватру на наступајуће делове непријатељске војске. Зачуше се и бомбе. То наше патроле иза заседа и ћошкова бацају на колоне које безбрижно иду кроз београдске улице. Зачу се пуцањ пушака на железничкој станици, на Зеленом Венцу и код Батал Цамије. Пођосмо мало напред, ка Теразијама. Кретосмо и половину људства, да се нађемо у близини најјаче патроле која је отишла ка кафани Албанији. Свуда настаде тишина. Одједаред, када смо били код самих клозета на Теразијама, наша патрола која је била заклоњена иза ћошка Балкана, опали брзу паљбу на непријатељски коњички ескадрон који долазише из Призренске улице. Ступисмо у борбу и ми.

И за неколико секунда, Теразије би опет чисто. Видећи да смо већ нападнути огромним снагама и да се не можемо сами борити по многобројним улицама Београда, решисмо да се повучемо мало даље и да сузимо наш фронт. Вратисмо људе за старе заклоне (Лондон—Врачарска задруга), остадосмо сами на сред улице наспрам старе Кенигове фотографске радње. Наједаред, као гром из ведра неба, груну плотун пушака преко нас, сависмо се, легосмо позади гвоздене бандере на улици. Дадох знак четницима да што пре крену напред. Кретоше, стигоше и одмах поседосмо камену ограду дворске баште из Краља Милана улице. Двор стари и нови био је већ заузет. На старом двору вила се је аустроугарска, а на новом немачка застава. Добисмо страшну пешачку ватру, која је сипала са свију дворских прозора и из зграде, где је некада боравила наша дворска стража. Посао и дужност тешки, а одговорност још већа. Борба је заподенута и треба је издржати или изгинути. Мозак стаде, и никаква памет није била довољна да се човек у оваквим приликама и времену снађе. Сами смо, без игде никога, три смо у оку непријатеља. Ако нас похвата, наша је судбина позната. Спаса нам нема никаквога, до једино борба до краја или бегство, што је имало најмањег изгледа на успех. Прихватили смо оно што је најтеже: борбу до краја па шта буде! Од-

мах до I гвоздене капије, у десно за три метра, беше ударила непријатељска граната у камену ограду, камен избачен а рупа око једног метра шупљине остала. Ту нам падоше очи и решисмо да покушамо напад у дворску башту, да непријатеља збунимо а после да у тој његовој забуни одступимо ван домашаја његове непосредне ватре. Покушасмо. Пређоше наших неколико добровољаца, али их унакрсна ватра покоси, без да су ма какав успех постигли. Наредих одступање. Стигосмо до главне барикаде — Лондон — Врачарска задруга. Таман смо завршили посудање ове барикаде, зачусмо са Теразија страшну хуку и звекет, погледасмо мало боље али поред Двора јури у трку један ескадрон кољаника, испред себе истурили дуга копља, окићена са коњским реповима и иду к нама. Тишина, нигде се не чује ни дисање последњих бранилаца Београда. Охоли царски кољаници приђоше већ на 30 метара, паде команда:

„Бомбе четници — бацај!“

Полетеше четвртaste и страшне наше старе бомбе, падоше међу царске кољанике, задрхта земља, затим тресак страхан и поразан, подиже се дим, а из тог дима видимо коњске главе како се пропињу у вис, а затим заједно са искомаданим лешевима својих јачача падају на дрвену калдрму и својим лешевима појачавају нашу слабу барикаду.

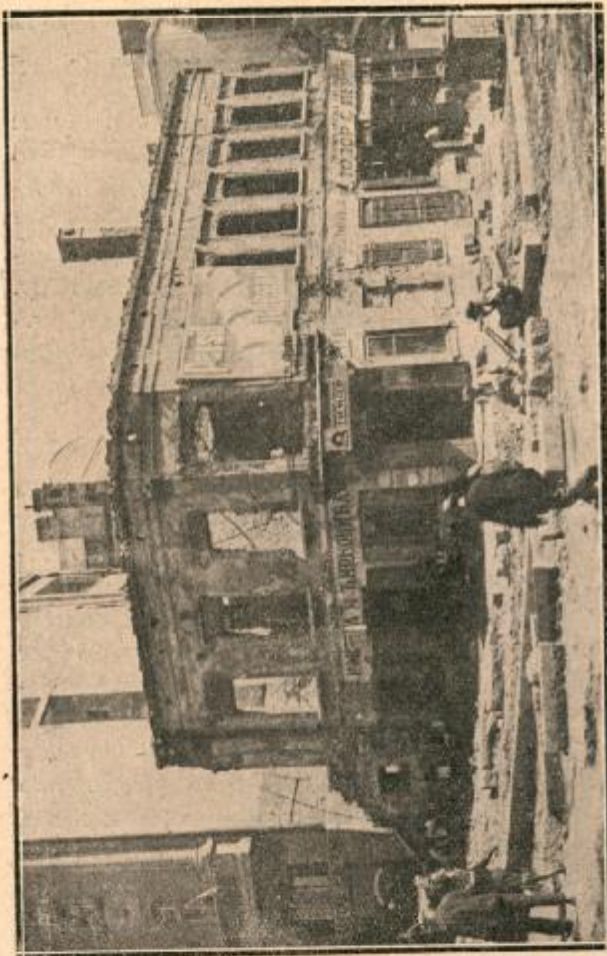
Стиже вест да се креће и други ескадрон

противу нас. Чекасмо га и сачекасмо. На исти начин и овај други ескадрон је завршио. Задовољни својим успехом, четници, добровољци и жандарми, покупише дугачка копља и кожане окићене каске, да украсе своју слабу опрему и да покажу својим друговима када буду стигли на Торлок, да су они заоста били последњи браниоци Београда, и да се поносе што су царске оклопнике тако страшно казнили.

Наша неизвесност ни после овога догађаја не престаде. Везе ни одакле; заповести или наређења не примисмо већ читавих 24 сата. Сматрамо да смо већ изгубљени за навек и да нам је суђено да своје изломљене кости оставимо овде по улицама београдским, као и наше попадале многобројне другове на капији Отаџбине и Престонице, на Дунавском Кеју! Али, Бог је велики и моћан! Никола Војиновић, „Буца“, Душан „Мајка“, „Пуља“ и „Мане“ касапин и остали пристигоше и јавише, да је више немогуће одуирати се, јер се непријатељ креће са свију страна, и да су све улице пуне и пресуне, а да је нама једини спас одступање и борба у одступању, јер је коњица многобројна која нас гони или која ће тек сада предузети гоњење.

Реших се на последње: да полако одступамо и да се у одступању боримо, све дотле док не дођемо у додир и везу са нашим трупама, за које не знамо већ 24 сата ништа. Од-

ступа се полако поред зидова, капија, под заклоном гвоздених бандера, и тачно у 12 сати били смо на пијаци „Цветни Трг“. Испред Официрског дома заустависмо се, а потом поседосмо баракe, корпе, тезге и остале предмете пиљара на овој пијаци. Наше једно одељење испосласмо у правцу Краља Александра улице, да нам штити бок, а ми остадосмо да чекамо непријатеља, заклоњени и маскирани испретураном пијаци — Цветни Трг. Док се је пијаца удешавала за одбрану, потписати са г. Чедом Петровићем, „Пуљом“, Богомиром жандармом и још једним наредником жандармом, остадоше у осматрању код Лондона. Кад је већ било време за повлачење, јер су се колоне понова кренуле, један по један поред зидова кућа сагнути и са пушком у руци бежали смо ка главној одбрани — пијаци. У одступању, наредник жандарм чијег се имена не сећам, беше испред мене, непријатељски метак га потриви у леђа, проби му грудни кош, он пође још мало и испред бакалице Браће Васића паде на тротоар. Метак шишти као град, заклона нема нигде, а помоћи рањеном жандарму беше врло тешко и ризично и апсолутно убиствено. Две жене, које су биле заклоњене иза капије те куће, видевши да је овај наредник тешко рањен, искочише на улицу, зграбише га и увукоше у капију, једна од њих отрча у кућу, донесе нову мушку кошуљу, поцепана је и направи

Гранатом запаљена кућа на Зеленом Веницу 1915 год.

примитиван завој. Превисмо жандарма и потом се упутисмо код својих војника. Наредник, пошто је превијен, полако се подиже и тетуралући поред нас, продужи одступање. (Данас је још жив, али не знам где се налази).

Тек што смо посели пијацу „Цветни Трг“, са свију страна зачу се пуцањ пушака. Наше патроле су већ дошле понова у додир са непријатељским предходницама. Одједаред, из свију улица које воде ка Цветном Тргу, иде непријатељска пешадија као бујица. Наш положај јединствен, поседнут је правилно, али смо мали и сувише да се хватимо у коштац са војском која непрестано извире као из потока. Дочекасмо предње делове, опалисмо неколико плотуна, брзом паљбом. Они се склонеше у отворене авлијске капије, и улице поново остадоше пуне и празне.

Када смо премишљали шта и како да радимо, стиже добровољац — „Пиколо“ и јави, да се је до сада са својом патролом пушкарао код Трамвајских Штала — у Краља Александра улици, и да су коњаници отишли у трку ка Пашиној Чесми. Дође још један добровољац и јави, да се је пушкарао са коњицом код кафане „Боторића Вила“ и да су коњаници отишли у правцу Чубурског Потока.

Ситуација је била јасна и чиста: ми смо сами, без везе и помоћи, непријатељ је огроман, своје огромне снаге испослао је на све

стране и он нас полако али сигурно опкољава, стеже у обруч и жели да нас живе похвата.

Један по један одступамо правац Чубура, затим улицом поред кафане „Кикевац“, па улицом низ брдо преко Чубурског Потока. Састанак свију нас биће у кукурузима више винограда пуковника Хорстига.

Отпоче одступање, иде се најпажљивије, тако да нас непријатељ апсолутно није могао приметити када смо и куда одступили. Долазимо код саме кафане „Кикевац“, на углу Приштинске улице, и одједаред од Каленића Гумна зачусмо топот коња. Стадосмо као укопани, очи нам се приковаше на неке старе кућерке и тарабе на тој страни. На углу те улице подиже се прашина, кроз ту прашину угледасмо главе коњске, затим угледасмо копљанике. Сачекасмо их, опалисмо плотун на њих, затим брзу паљбу, а потом када их растерасмо, кретосмо низ брдо улицом што силази у Чубурски Поток. На дну те улице, испред последње куће, заустависмо се да набавимо воде, јер су нам уста потпуно сува и већ не можемо један другоме ништа да говоримо, на капији се појави познати човек, мој стари пуковски пушкар Чика Јован Бицхеле, зачуди се кад нас угледа у ово доба у Београду и одмах позва децу његову. Деца донеше воде, ракије вишњеваче и мало хлеба. Написмо се, поздрависмо се и одмах у трку пређосмо отворено поље које нас открива.

Стигосмо у сам Чубурски Поток, а одмах затим се попесмо на Пашину Косу. Ту се беше окупила прилично велика гомила наших добровољаца, војника, жандарма и уплашених избеглица. Уредисмо се, поседесмо мало, а потом кроз село Кумодраж ка „Торлачкој Мејани“. Тек у селу Кумодражу дознадосмо где се наша војска налази и где је штаб нашег Комбинованог Одред одбране Београда. Зауостависмо се у једном шљивику, а потом одох код пуковника, бившег команданта Комбинованог Одред одбране Београда и рапортирах му, да сам довео Сремски добровољачки одред, изван број војника и неколико жандарма. Он ме погледа, изрогачи очи и рече:

— Где сте до сада били?

— По улицама Београда! — следовао је одговор. — Водили смо борбу све до једног сата по подне, а када већ нисмо могли више да се држимо, морали смо се кренути даље ради везе са нашим трупама!

— Ја сам извештен да сте ви сви на Дунавском Кеју изгинули и ја сам вас био већ прежалио и ожалио.

Уз почившег пуковника Туфегџића био је и његов начелник Штаба, мајор г. Неђић. Били су силно изненађени нашим спасењем.

Пошли смо сви заједно код уморних и од пуцњаве потпуно оглувелих остатака Сремског добровољачког одреда, војника разних јединица и неколико жандарма, зауста-

вили смо се код њих. Неко време их је посматрао почивши пуковник Туфегџић, и последњим браниоцима Београда рече:

„Храбри четници и добровољци, војници разних пукова и жандарми, командиру, војници и десетари, ја вам се дивим, ја вам свима захваљујем на вашем раду и срчаности. Ви сте дали више него што се је могло дати, ваш је рад учинио много користи нашим трупима, нашим избеглицама и нашем преосталом државном и приватном богатству, које је под вашом заштитом на време могло бити спасено и уклоњено из Београда. Погинулима друговима вашим на обали плавог Дунава нека је слава, а вама живима вечита хвала!“

Дато нам је време да се одморимо и хлеба наједемо, а потом смо са врха Торлака посматрали упаљену Престоницу Београд како догорева. Посматрали смо наше најмилије реке које круже око запаљеног Београда, Саву и Дунав, како су прекриљене непријатељским чамцима, дереглијама, шлеповима, бродовима за транспорт и убојним бродовима, који нас од тих драгих обала отераше у планине и голе камењаре. На Сави и Дунаву врело је као у казану, једни су бродови превозили трупе непријатељске, други муницију, трећи остале намирнице и оружје свакога калибра, четврти су превозили разне ствари уљачкане у нашој богатој и пуној Престоници, пети су превозили „сумњиве грађане“

— „комитаџије“ и терали их у њихове злогласне лагере, одакле се ретко ко жив и читав вратио.

Порушена кућа у Сарајевској улици приликом бомбардовања Београда 1915 год.

Дакле, на данашњи дан (9. октобра по новом) пре петнаест година последња је пушка пуцала по улицама Београдским, које су тада биле преривене и разорене. Пре петнаест година свака стопа, сваки камен кал-

дрме београдске био је обојен мученичком крвљу, јунака, деце, стараца и старица, који су изгинули у својим чатрљицама, на својим огњиштима, ни криви ни дужни, једино из обести и дивљаштва ондашњих нападача. Страшне су улице Београда пре петнаест година изгледале: сваки бошак, свака бандера имала је по једнога браниоца иза себе погинулог или тешко рањеног, маса кућа београдских имале су и по својим крововима лешеве изгинулих јунака за одбрану своје Престонице. Али сви ти видни знаци, све те жртве уклоњене су од самих нападача и освајача и о делима ових наших дивних јунака скоро се сваки траг утро и заборавио. Једини видљив споменик последњих браниоца Београда био је подигнут на капији престонице и на ондашњој капији наше Отаџбине, на Дунавском Кеју, на месту њихове погибије, али је и тај споменик уклоњен и кроз коју годину ту ће бити нека дрвара, стовариште ђасака или томе слично, а то знаменито место, нашим поколењима остаће потпуно непознато и неразумљиво за увек. То би био страشان грех према проливеној крви, према заслугама и силним жртвама које су овде пале и своје мученичке кости оставиле у место темеља своје Отаџбине и нове Престонице.

Овај чланак, као учесник и последњи старшина у одбрани Београда, пишем за „Београдске општинске новине“ уместо помена

изгинулим борцима и јунацима, да се њихова пожртвовања унесу у повесницу београдске историје на достојно место, јер су то сии потпуно заслужили. Поред свију осталих, заслужних за Престоницу, и они треба да заузму скромно али видно место, те да се доцнија поколења, која долазе и која ће живети комотно у овом Београду и уживати све плодове благодети палих мученика, сете главних неимара и сигурних темеља Престонице, који су положени на „Јалици“ и по свима улицама Београда.

Света Милутиновић, новинар,
онда добровољац у Сремском одреду

Последњи браниоци Београда*)

После страховитог пораза аустро-угарске војске на Космају код Конатица и Парцана, као и на осталим фронтovima, и победоносног уласка наших трупа у Београд, у зиму 1914. год., генерал пок. Михаило Живковић-Гвоздени, наређује да трупе: VII. пешад. пук I. позива и четници Сремског одреда, одмах заузму аде: Циганлију, Заногу и Малу Аду крај савског гвозденог моста, под Аустријанцима звану „Винтерштат“ — „Зимовник“. Са доста напора и скоро сасвим без људских жртава, ове две јединице постају апсолутни господари све три споменуте аде, и тиме обезбеђују слободан саобраћај друмовима: обреновачким до села Остружнице, топчидерским од монопола дувана па преко Топчидерског Брда до Топчидера и раковички до фабрике шећера

*) Датуми су бележени по старом календару.

на Чукарици, а који су дотле били изложени пушкарању од стране непријатеља. Ови друмови играли су веома важну улогу на левом крилу одбране Београда, у сваком погледу.

Г. Милисав Лешијанин, командант VII. пеш. пука II. позива и командант подотсека Одбране Београда

Овај брзи и неочекивани пораз аустро-угарске војске руши све раније припремљене планове њиховог генерал-штаба, и они, потучени и на осталим савезничким фронтovima, на српском фронту обустављају сваку офанзиву.

Шлеп наше „флоте“ испуњен са стране песком, у тренутку заузимања Аде Циганлије

Тако је на српском фронту наступило за-
тишје, које је трајало пуних седам месеци,
т. ј. од фебруара па све до 24. септембра 1915.
године.

За све то време на нашем фронту, код
Београда, није долазило до напада ни са јед-
не стране. Само по каткад ноћна пушкарања
и прасак бомби бацаних из авиона, потсећали
су на рат. Али 24. септембар, четвртак, 1915.
год., у саму зору, донесе оно чему се нико
није надао...

У то доба Београд су чували на фронту
од села Остружнице, т. ј. места тако званог
„Караула Јарац“ па све до села Вишњице са
адама на Дунаву: Стефанац, Чакљанац и Ху-
ја, ове јединице: VII. пеш. пук II. позива Кра-
ља Петра I. народне војске; I. батаљон X. ка-
дравског пука; I. батаљон XI. пеш. пука III.
позива; I. чета жандармерије; Сремски до-
бровољачки одред; Банатски добровољачки
одред; око 40 Руса, минера; 4 енглеска и 4
француска топа, укопана на Топчидерском
Брду и на Карабурми иза кланице; два авиона
са аеродромом на Бањици; бродарска чета са
„луком“ у савском рукавцу иза Аде Циганли-
је код Чукарице, где се је налазио и један
понтонски мост на сплавовима.

Наша „флота“ састојала се онда од не-
колико дрвених чамаца са завозним веслима;
два моторна чамца: „Победа“ и „Свети Ђор-
ђе“, овај последњи наоружан једним митра-

љезом; мала парна лађица „Тимок“ са једним руским реворверским топом на кљуну; а у само лето 1915 год. саграђен је у тада формираном војном бродоградилушту на Чукарици, и у августу месецу, на Преображење, свечано пуштен у Саву мало већи параброд „Јадар“, који је имао бити нека врста нашег „монитора“. Овај брод је имао два митраљеза у куполи. Такође је служио и за постављање мина. На њему је био млади поднаредник г. Милорад Савић, сада ресторатер код „Клерица“, кога су наши доделили руским минерима. То је све што је сачињавало нашу ратну речну одбрану, осим ако овде не би урачунао и неколико старих шлепова који су, испуњени са страна земљом и песком, много допринели да се Ада Циганлија и Мала Ада заузму без људских жртава.

Целокупну ову „флотилу“ наши су бродарци потопили ноћу између 24. и 25. септембра 1915 год. приликом повлачења трупа са савске обале.

Старешине Одбране Београда били су: Командант Одбране генерал пок. Михаило Живковић-Гвоздени, са штабом на Торлаку; начелник штаба био је г. Милутин Д. Лазаревић, генералштабни пуковник; командант комбинованог одреда пуковник пок. Туфегџић; командант отсека г. Милисав Лешјанин, пуковник; командант Града (тврђаве) потпуковник г. М. Момчиловић, командант Х. пеш. кадров.

пука; командант ада: Циганлије, Заногe и Мале Аде код савског гвозденог моста, Чукарице

Ииж. тех. пуковник г. Игњат Кирхнер, онда командант Сремског добровољачког одреда

и бродараца био је мајор, г. Милан Радојевић. Команда над четницима — добровољцима била је поверена искусним четовођама г.г.

Игњату Кирхнеру (пореклом Немцу) и Таси Долнићу.

Ваља напоменути да су 1915 год. све аде дуж Саве и Дунава биле у нашим рукама. Аде: Стефанац, Чакљанац и Хуја бранили су четници Банатског одреда, а Цигаулију, Заногу и Малу Аду код савског гвозденог моста бранили су четници Сремског одреда са VII. пеш. пуком II. позива, а на дан напада и прелаза Аустро-Немаца на нашу обалу, ове аде бранио је само VII. пеш. пук II. позива. Град, доњи и горњи, и дунавску обалу до стругаре Прометне банке на дан напада бранили су четници Сремског одреда; једна чета X. кадравског пеш. пука и једна чета београдских жандарма од 24 до 25 септембра у поноћ, када им у помоћ долази мајор, г. Љубомир А. Недељковић, са једним батаљоном XIV. пеш. пука.

Ето, тако је најтачније изгледао распоред јединица Одбране Београда у зору 24 септембра 1915 год.

Према томе, чувени немачки тактичар и писац, пуковник г. Емануел, у својој књизи, која је изишла 1919 год., а у одломку: „Пропаст Србије и Црне Горе“, не говори тачно кад каже:

„При заузећу Београда српска војска увела је у борбу најмање 20.000 бораца“. А ми смо, уистини, што се и из горњег распореда

види, на целој фронту имали једва 10.000 пушака.

Генерал г. Миливоје Момчиловић, онда Командант Градског Отсека Одбране Београда

Али г. Емануел, ипак, признаје да српска војска није тако лако пустила непријатеља да продре у Београд. Он каже:

„По свима сведочанствима српска се вој-

ска код Београда храбро борила и претрпела велике губитке“.

И још много нетачности има у књизи пуковника, г. Емануела. Он на пр. на једном месту каже, да су немачко-аустријске трупе биле над Србима надмоћније у артиљерији. Али зато прећуткује да су немачко-аустријске трупе биле неколико пута јаче и у пешадији, као и у сваком погледу, бројно и технички спремнији.

Генерал пок. Михаило Живковић, рекао је у својим мемоарима:

„Да смо ми имали бар половину снаге којом су располагали Немци и Аустро-Мађари, тешко би било претпоставити, после оних херојских борби наших војника, да би они превладали прелазима на Сави и Дунаву и заузели Београд“.

*

Да би бар у неколико, као учесник и очевидац, могао изнети слику надчовечне борбе и отпора, које су наши војници дали приликом одбране Београда, ја ћу у кратким, али верним, потезима описати окршај по београдским улицама за време херојске одбране Београда, у јесен 1915. године.

Херојски се бранило и са болом напуштало тло Београда

Док се добровољачки полубатаљон Сремског одреда, као резерва, налазио у горњем делу београдске Тврђаве, дотле је VII. пеш.

пук II. позива, са једном четом X. пешадијског кадровског пука, чувао обале Саве и Дунава, све од „Карауле Јарац“ код села Остружнице па до нешто иза београдске кланице.

Пуковник г. Љубомир А. Недељковић, онда командант батаљона XIV. пешад. пука (Одбране Београда)

На овом фронту владало је затишје пуних седам месеци.

Пре подне, око 9 часова, 21. септембра 1915. год., два непријатељска авиона нару-

шила су мир овог дуготрајног затишја. Авиони су пуна два сата кружили над Београдом. Наша артиљерија испалила је на њих неколико хитаца из топова са Топчидерског Брда и Малог Калемегдана. По подне је опет завладао мир. Али, за сваку сигурност, командант Тврђаве, г. Момчиловић, издао је наређење, да се нико од војника не шета градским бедемима, како се из авиона не би могло приметити да у Тврђави има војника.

А истог дана, око три сата по подне, када је четни бата, поред шаторских крила, делио војницима и по два завоја за ране, четник, пок. Жика Јелић, подозриво махну главом и рече:

— Хја! ово није добар знак.

И, збиља, истога дана увече отпоче страховито бомбардовање вароши и Тврђаве. Гранате су као ватрени град падале из ведрог неба. Наша артиљерија је одговарала онолико колико је имала средстава за то.

Одмах се приметило да су она два авиона нарочито летела над Београдом, само зато, да би изазвали нашу артиљерију и открили њене заклоне.

Наступајућа ноћ, 22. септембра, била је страшна! Изгледало је да се цео Београд налази над једним огромним рудником у коме се догађа ужасна катастрофа. На свима странама прасак, ватра, подземна тутњава, лом-

Торањ старе цркве „Ружице“ у Горњем Граду, који су аустријске гранате срушиле 1915. год.

њава, пожари, кукњава, запомагање... Чини се да у пламену букти и варош и небо...

Те ноћи нико од војника није око склопио. А кад је освануо дан, 23. септембар, Тврђава и варош нису се могли више познати. Све је било порушено, разривено и унакажено од распрштених граната.

Са цигљама разрушених кућа измешало се људско месо и кости невине дечице и матера, а по зидовима људска крв и ситно, као исецкано, месо...

У ноћи, између 22. и 23. септембра, у тој крвавој и језивој ноћи, једна граната удара у штаб полубатаљона Сремског одреда у горњем делу Тврђаве. Официри: г.г. Игњат Кирхнер, Иванов, Живко Кезић и Милутин Станић, изненађени излећу напоље, док им посиљни, Мали Славко, остаје тешко рањен под рушевинама, кога су после четници онесвешћеног извукли и однели у болницу. Те ноћи гранате нису поштедиле ни штаб команданта Тврђаве, потпуковника г. Момчиловића.

После неколико тренутака настаје прави пакао, ужас! Градски се бедеми тресу, ломе, прскају. У вароши пожар као кад је горео Рим. Официри напуштају разрушене станове и штаб преносе у градску капију испод Сахат Куле. Једна граната 305 мм. удара у бедем изнад „робијашких хелија“ и пробија зид дебео два метра, упада у хелију и експлозијом прелама огромне зидине. Срећа да нико од војника

није био унутра, јер су у споредним хелијама тога тренутка биле од граната склоњене две чете добровољаца. Зато командант, г. Момчиловић, после овог чуда, наређује да сместа изиђемо из тих хелија и да поред градских бедема, са леве и десне стране Сахат Куле према Београду, ископамо ровове и у њима се од граната сакријемо. Ово је било врло паметно и корисно.

Док смо ми копали ровове, однекуда дотрча наш кувар, пок. Срђан, па сав бео од малтера и окрвављен по лицу, колико га грло служи, викну:

— Г. Кирхнер! удари!

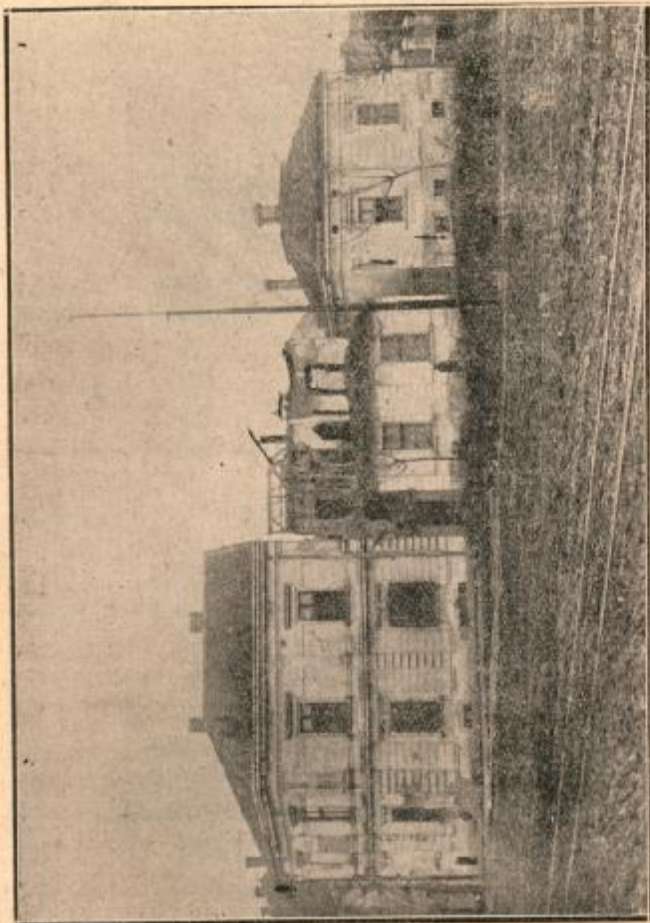
— Шта удари? — хладнокрвно пита г. Кирхнер.

— Удари граната у казан и однесе вечеру! — задихано саопштава Срђа.

— Само кад тебе није однела! — кроз смех одговори г. Кирхнер, војник и човек који уистину није знао за страх.

Командант, г. Иванов, одмах нареди да нам се за вечеру подели пекмез, који је у магацину чуван као резервна храна.

Артиљерија немачка грми. Ми под бедемима у рововима у мраку вечерамо пекмез и хлеб. Око нас прште цигље са бедема и звони парчад распрштаних шрапнела и граната. Телефонске жице скидане пружиле се по земљи као вреже од лубеница. Команданти везу одржавају само преко ордонаса, који

Бомбардоване зграде на Кнез Михаиловом Венцу код Малог Калемегдана 1915. год.

гину и падају као снопље. Они погурени, са „главама у торбама“, јуре и командантима нешто саопштавају. Девет је сати увече. Једна граната удара у четну профијант комору и све, коње и кола, разноси у парампарчад. Неки рањени коњи вриште и стењу. Стругара Прометне банке у пламену. Магацини на савском пристаништу догоревају, а дим се над Савом натклонно као црна магла. Ми у рововима, ни сад не знам како је до тога дошло, сви у један глас запевамо, громко:

„Душманска рука пали и руши
У огњу пламте села и град...“

Официри нас ућуткују, али узалуд. Дошло нам нешто да певамо, и ми певамо... Одједном, сви некако чудно мењамо песму, као да смо знали да ће нас зора многе за увек раставити, и певамо:

„Свјати Боже, Свјати крепки...“

Певамо сами себи посмртну песму. А певамо је, певамо је не као црквену, већ, буди Бог с нама, некако дивљачки, лудачки, као да смо памет изгубили...

И док ми певамо са бедема се чује команда командира наше батерије:

— Батерија, пали!

— Грууу! — на команду уместо батерије загреме само један наш топ. Остали су онеспособљени.

Престадо смо да певамо.

— Бре, зар је оволика наша батерија?!
— пита у чуду један добровољац, Личанин.

Један ордонанс са рефлектора, који се налазио на бедуму код цркве Ружице, дотрча у капију и саопшти команданту, г. Момчиловићу:

— Госпон потпуковниче, по заповести јављам да су Швабе разбиле наш рефлектор и да више немамо са чиме да осветљавамо...

За непун сат све нам је било уништено. И рефлектори, и топови...

У 11. сати ноћу, 23. септембра, непријатељ је, пошто је све уништио, после дводневног непрекидног бомбардовања ноћу и дању, сасвим престао са бомбардовањем. Опет настаде тишина, за нас већ нешто необично, тајанствено... Скоро сви осећамо да ће се после овога догодити нешто страшно, велико... Али нико ништа не говори. Ћутимо. Само се небо још црвени и пламти. Умор нас, после толиких непреспаваних ноћи, почиње да савлађује. Почињемо да дремамо.

У 1 сат по поноћи, 24. септембра, пошто се више нигде не чује ни један пуцањ, командант наређује:

— На спавање, али под ратном спремом, у приправности!

Сви се у највећој тишини повлачимо у ћелије и са реденицима и бомбама о куковима лежемо на даске потрбушке и на леђа. И неки су официри заједно са нама. Нешто ме-

ђу собом шапућу. Покушавамо да заспимо, али не иде. Предосећамо нешто.

— Нешто ће се ноћас догодити, и то страшно! — каже ми пок. Јохан Гринвалд, добровољац, Шваба, који се са нама бори као и ми.

Кућа у Банатској улици бр. 40, у којој је за минут погинуло око 40 добровољаца, 24. септембра 1915. г.

И, догоди се...

У три сата ујутро, 24. септембра, у доњем граду припуцаше пушке. Одјекну и прасак бомби... Градске зидине местимично одјекују, као да се Римљани испод бедема дижу...

— Пст! пст! пст! — шапатам нас официри позивају на зборно место.

— Друга чета са свом спремом на зборно место! — командује г. Кирхнер.

Првој чети исто командује поручник, г. Милутин Станић.

— Куда ћемо? Ко то пуца? — питамо се међу собом.

— Швабе прелазе! — саопшти неко шапатом.

— Сигурно ћемо се спустити низ Велики Калемегдан на савско пристаниште! — нагађају неки.

— Јок, море, не може се туда. Сви би на коси изгинули, јесте ли луди! А, после, тамо је VII. пук — одговарају други, они што су мало искуснији.

Док, најзад, не паде команда:

— Прва чета улицом Цара Уроша на Дунавски Кеј, напред!

— Друга чета правац црква Ружица, први и други вод на десно крило према Робинјашкој Башти, напред! У стрељачки строј!

На команду сви кретосмо трчећим кораком. Свиће зора, румена и плава. Ми јуримо ка Кеју преко рупчага од граната, прескачемо испрекидане жице. Журимо на Дорћол Жене, оне које нису могле побећи из вароши, неиспаване и бледе, испадају из порушених кућа и у страху нас запиткују:

— Војници, браћо! шта је? Шта се догађа? Куда јурите? Ко то пуца?

Нико ништа не одговара. Јер још нико од нас и не зна шта је у ствари.

Најзад стижемо на крај улице Цара Уроша. Код Шондине фабрике затичемо команданта другог батаљона VII. пеш. пука II по-

зива, мајора пок. М. Гавриловића, са његовим војницима. И они су тога тренутка дошли на Кеј са Аде Циганлије. Леже по улицама Високог Стевана, Солунској и Цара Уроша. На дунавској обали митраљеви клокоћу и бомбе прште. Г. Гавриловић нашу чету дочекује овим речима:

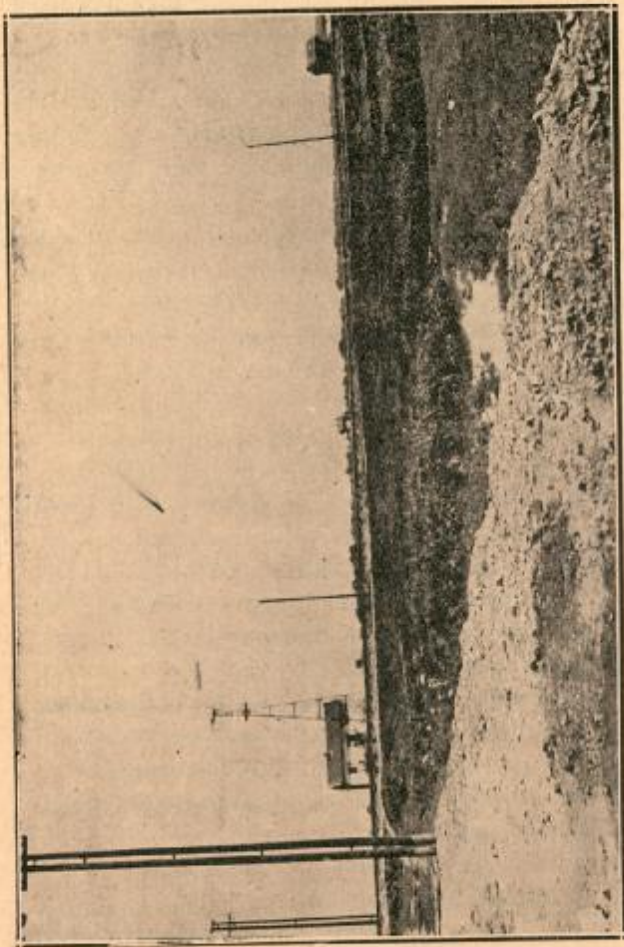
— Јунаци! Непријатељ је, у малом броју, прешао Дунав и заузео кланичну пругу. Потребно је да на њега ударите с бока од столарске фабрике и да га бомбама отерате...

На ове речи сви побацасмо шињеле, рачеве и остале непотребне ствари у околна дворишта, да би за јуриш били лакши, и грчећим кораком кретосмо да извршимо наређење. Али још одмах, у Дубровачкој улици код кафане „Пуж“, непријатељ пуца на нашу извидницу. Као прва жртва ове зоре у одбрани Београда пада г. Мирко Голубовић, сада благајник Народног позоришта у Скопљу, који губи ногу до самог кука. Изненађени од непријатеља, приморани смо да се развијемо у стрелце и да се растуримо по оближњим улицама, како би смо могли из кућа, кроз прозоре, да пуцамо на непријатеља који се налази иза жељезничке пруге.

Почетак уличних борби настаје.

Улазимо у двориште кафане „Пуж“, разбијамо врата, улазимо у салу и кроз прозоре отварамо ватру.

У кафанском дворишту ужас! На средини

Кланачна пруга код Крسانовића пумпе иза које су Немци напали Београд 1915.

дворишта леже крвави, искидани, једна млада жена и трогодишње дете, нека несрећна ма-ти... Граната их мртве из куће избацила...

Друга чета Сремског одреда, под коман-дом г. Кирхнера, развила се у стрелце и пот-помогнута малим бројем кадровца Х. пеш-пука, лавовски се коље, на нож, од Куле Не-бојше до кафане „Шаран“ на Дунавском Кеју. Веза са првом четом одржава се преко жан-дарма, који су међу првима стигли на Дунав-ски Кеј и дали надчовечни отпор непри-јатељу који би, да њих није било, продро у варош пре него што смо ми стигли. Много их је већ изгинуло. Пуца се. Бацају се бомбе са кровова кућа. Непријатељ бије из митраљеза и топова са монитора и са обале. Преко ули-це се не може прећи од митраљеских зрна, која парају калдрму. У Дубровачкој и Цара Уроша улици камаре мртвих; леже крвави и бледи младићи из Сремског одреда. Поубија-ше их у моменту кад су хтели прећи преко улице. У Банатској улици, на кућу бр. 40 на-ши поставили митраљез. На кров исте куће попео се четник пок. Жика Јелић и баца бом-бе. Једна граната удара у ту кућу и у ми-нуту убија на месту 40 добровољаца Сремског одреда. Глава пок. Жике Јелића пада на ули-цу као крушка, док му труп остаје под руше-винама. Чују се немоћна и болна запомагања испод рушевина. Болничара нема! Рањенике, непревијене, у општинским колицима за ђубре

одвозе у болнице. Незнам откуда се ту створи и госпођа Јелена, супруга нашег познатог уметника г. Добрице Милутиновића. Она скинула са своје куће врата и на њих са једним војником полаже тешко рањеног поручника г. Роша.

Тек око пет сати ујутро, кад се је мало разданило, видели смо да се не бијемо са Аустријанцима, већ са Немцима. Има их много. Као пободени кочићи што бране обалу од поплаве стрче шиљци са њихових шлемова иза кланичне пруге.

Тада нам јавише да је г. Игњат Кирхнер тешко рањен. Рањен је лакше и г. Иванов. Одмах бива у руку тешко рањен поручник г. Милутин Станић. У целом полубатаљону остаје само један официр, г. Живко Кезић. Он одмах преузима команду.

Око осам сати добровољци — четници, жандарми и кадровци X. пука прикупљају се. Немци врше снажан напад и продиру до Душанове улице. Али у 11 сати пре подне г. Кезић са својим добровољцима врши контра-напад и приморава Немце да се повуку до кланичне пруге. Тада смо заробили тачно 87 немачких војника, које је наш кувар, пок. Срђа, са још тројицом рањених добровољаца кочперно спровео на Торлак.

— Где сте их заробили? — питају грађани.

— На Дунавском Кеју! — победоносно одговара Срђа.

Порушена апотека „Спаситељ” на месту где је сада зграда Новог Университета.

Борба траје цео дан. Четници и жандарми држе се надчовечно. Гину, али не пуштају Немце да продру у варош.

Тек 24. септембра, око поноћи, стиже нам

мала помоћ. Долази командант XIV. пеш. пука, г. Љубомир А. Недељковић, са својим батаљоном и у 1 сат ноћу прима борбу са Немцима.

Борба на нож води се до у зору, 25. септембра. Кад је свануо дан, тек се онда приметило да су четници и жандарми изгинули скоро сви до једног. Од 340 добровољачких пушака, колико их је 24. септембра ступило у борбу, избачено је из строја, које рањених и мртвих равно 223. Невероватно! Тада непријатељ, надмоћнији и кудикамо многобројнији, под заштитом немачке артиљерије, врши други напад и поново нас приморава да се повучемо до Душанове улице. Помоћ нам не долази. А нема ни одкуда. Јер VII. пук једва одолева на Чукарици и Бановом Брду. Војна болница препуна рањеника. Енглеска болница из Друге мушке гимназије у Поенкаревој улици већ се евакуисала. Грађанство напушта домове и у последњем тренутку бежи у правцу Торлака.

Опет се цела ноћ проводи у борби по улицама, на нож и смрт! 25. септембра по подне бијемо се код Велике пијаце испред Университета. Две десетине направиле барикаде код Народног позоришта, у улицама Доситијевој и Позоришној, те спречавају нагли продор непријатеља. Немци су у уличним борбама опрезни и спорије наступају. Једна десетина добровољаца бије се на барикадама

Г-ђа Јелена Д. Милутиновић, чланица Народног Позоришта, која је за време борби на Дунавском Кеју, на самом бојишту, 24. септембра 1915. год., превијала рањене официре и војнике.

у Цетињској улици код кафане „Два побратима“.

На пијаци „Цветни Трг“ четници се за-
вукли у корпе од парадајса и грожђа, и ода-
гле се пушкарају са Немцима.

26. септембра, увече, г. Живко Кезић, са
неколико добровољаца и жандарма даје Нем-
цима последњи отпор на Чубури код кафане
„Кикевац“, и одмах затим последњи напушта
Београд.

Одступамо... Сузе нам у очима. Груди
нам се надимљу и срце стеже. Обузима нас
неко чудно, болно осећање. И плакали би и
смејали би се, урлали би и цвилили, миловали
и уједали... Хтели би да дамо последњи, нај-
јачи отпор, да голим грудима налетимо на
голе немачке бајонете!... Али шта нам то
вреди? Нас је једва око 40 а њих... Хиљаде...

Плашимо се да нам не пресеку отступ-
ницу и живе нас похватају, па се журимо да
што пре ухватимо везу коју смо још јуче из-
губили...

На једном брежуљку на Вождовцу за-
уостављамо се, са жељом да бар још једном
видимо наш драги Београд.

Видимо га. Наш лепи Београд сав је по-
рушен, у пламену. Од дима са згаришта небо
се не види. А тамо, под рушевинама и на зга-
ришту остале нам старе мајке, сестрице, де-
чица...

— Ах! — кликнух: — Нека! Овако, као
сад наш лепи Београд у 1915 год., морала је
1812. изгледати Москва кад ју је са стена

кримловских посматрао Велики Наполеон ка-
ко у пламену горн и дим се са реке диже ..

Каква игра судбине!

На Торлаку г. Кезића дочекује командант
Одбране Београда, генерал пок. Михаило
Живковић, са речима:

„Кезићу, ја сам вама, вашим добровољ-
цима и жандармима веома захвалан. Мислим
да нисте могли дати више него што сте дали“.

А затим, после неколико дана, док смо
водили борбе око Космаја, Немци, да би се
пред светом показали како су се са јунацима
борили, подиглоше заједничко гробље на Ду-
навском Кеју и у заједнички споменик од твр-
дог камена урезаше ове речи:

„Овде почивају сједињени у смрти 260
немачких и 240 српских војника — ратника,
палих у борбама око Београда 1915. године“.

Али Немцима, који су били тако племе-
нити па подигли споменик на гробљу, није
ништа сметало да тако исто 27. септембра
подигну и вешала на Теразијама, на скверу
између „Москве“ и „Балкана“, и да о иста
обесе једног несрећног младића, добровољца
из Сремског одреда, и да га оставе да на ве-
шалима виси три дана и плаши сироте грађа-
не, од којих су Кајзер и Ћесар хтели да на-
праве своје верне поданике...

Ова вешала на Теразијама била су само
предзнак за многа друга, која су касније по-
дигнута по свима крајевима Београда, а на

Рушевине радње браће Викторовића до био скопа „Колосеум“ у Краља Милана улици

којима су престали да дишу и говоре многи виђени Београђани, који су више волели и смрт него да постану издајнице своје отаџбине!

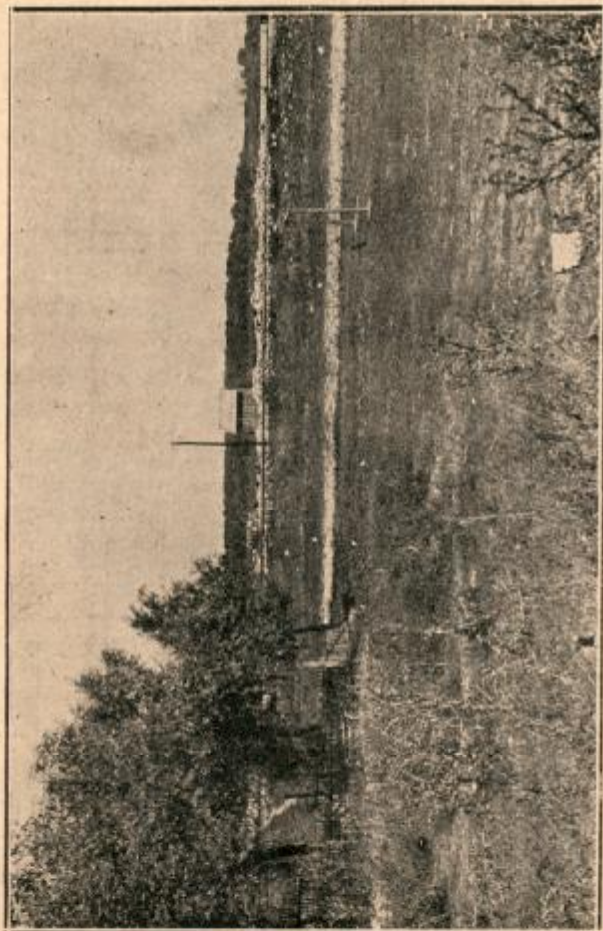
Херојску одбрану Београда подвлачи у својој књизи чак и, доста пристрасни, немачки тактичар и писац, пуковник г. Емануел, речима:

„Београд, овај бреговити терен Срби нису ојачали непрекидним повезаним линијама, него вешто уређеним малим утврђеним групама и батеријама, тако да је била добро спремљена одбрана по одсецима“.

Можда би се огрешили, ако у прилог историји новог Београда не би, бар у кратким потезима, описали постанак „Сремског“ и „Банатског“ одреда, који остадоше за увек под зидинама Београда.

*Одред који је цео изгинуо бранећи Београд
24. септембра 1915. године*

Кад је Аустрија 1914. год. објавила рат Србији, у Београду се затекао приличан број Срба и Хрвата из разних крајева бивше Аустро-Угарске Монархије. Да не би у том времену седели скрштених руку и они су похитали у помоћ. Уписивали су се у добровољце. Упис добровољаца вршио је Савез добровољаца у кафани „Златни Топ“, у улици Краља Александра. Од тих добровољаца Савез је образовао два одреда: Банатски и Сремски одред.

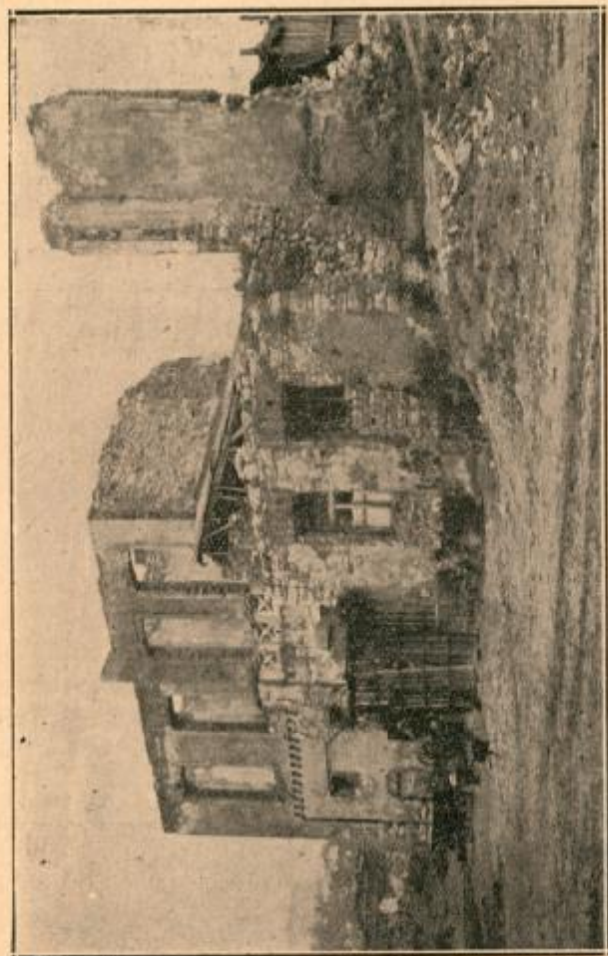
Кланџина пруга на Јалији код Ровијашке Баште, где је у пакленој борби тешко рањен г. Игњат Кирхнер, командант Сремског добровољачког одреда, 24. септембра 1915. год.

У почетку рата Банатски одред био је бројно већи. Њега је Савез у договору са војним властима упутио на дунавске аде: Стефанац, Чакљанац и Хуја. Команда је била поверена старом и искусном четничком војводи г. Таси Долнићу. Банатском одреду стављено је у задатак, да са ада брани десну обалу Дунава од непријатељске најезде са панчевачке стране, а у случају офанзиве да, као крстареће одељење, оперише по Банату.

Сремски одред био је у почетку бројно мањи. Он је имао свега 30 бораца и био је упућен на Аду Циганлију, да под командом тадашњег мајора г. Свет. Ђукића, заједно са седмим пуком првог позива, брани чукарички друм, а у случају офанзиве да и он као и Банатски одред крстари по Срему. (Одред је 1914. год. крстарио између села Војке и Нови Бановци). Овим одредом у почетку је командовао четнички војвода г. Пегковић, који доцније (због неке кривице) бива смењен. Тада Одред узима у своје руке дотадашњи четник — добровољац, г. Игњат Кирхнер, бивши аустро-угарски поручник и велики српски патриота.

Од тада почиње јуначка каријера овог малог Одреда. У августу 1914. године господин Кирхнер са двадесетпеторицом својих четника (међу којима су били најхрабрији пок. Стева Бата и г. Сава Петровић-Геја) без ичије помоћи заузима караулу на савском

Вила на Топчидерском Брду срушена немачким гранатама 1915. године

гвозденом мосту са леве обале Саве. Ово је био први прелаз наше војске на аустријску територију преко Саве. Освајањем ове карауле господин Кирхнер отстрањује непријатељски рефлектор који је осветљавао доњи

Приликом ископавања костура наших војника погинулих на Дунавском Кеју 1915. год., нађена спрема: бомбе, реденици, цокуле, новац, одличја итд.

део Сарајевске улице и топчидерски друм од Монопола дувана до Господарске механе. При овом освајању господин Кирхнер оиварањен у десну ногу, али не одлази у болницу. Одред је напустио караулу тек онда, када су аустријски војници први пут ушли у Београд.

Од тада одред се са успехом бори код Космаја, на Парцанима, у Раковици, одгони непријатеља преко Саве и узима учешћа у освајању Аде Циганлије и „Винтерштата“. На

Фабрика на топчидерском друму, коју су аустријске гранате срушиле 1915. год.

овим двама адама „Сремски одред“ постаје страх и трепет Аустријанаца и будна стража Београда и Чукарице све до 19. септембра 1915. год., када по наредби команданта Одбране Београда одлази у горњи део београдске Тврђаве да смени две чете десетог кадровског пука.

Као административна јединица Одред је постао тек првог јуна 1915. год. Тада је добио и своју заставу, једну од најстаријих српских застава, коју је г. Кирхнер пренео на Крф и

донео натраг у Београд. Та се застава сада налази у Савезу добровољаца.

Од 19. септембра 1915. год., на пет дана пред своју јуначку погибију „Сремски од-

Откопавање костију браниоца Београда из заједничке гробнице, у којој је лежало 240 српских и 260 аустро-немачких војника, палих у борбама на Дунавском Кеју приликом одбране и пада Београда 24 и 25 септембра 1915. год., ради преноса у костурницу на Новом Гробљу

ред” добива сасвим другу форму: бива повећан младићима који су у Скопљу полагали испит за пријем у подофицирску школу, па су као прекобројни одбивени. Око две стотине педесет здравих младића испод 18 година, из

срца Шумадије, ступају као добровољци у „Сремски одред“ да младим животима бране своју престоницу. Одред броји тада равно три стотине четрдесет бораца и постаје полубатаљон. За командира прве чете поставља се поручник г. Милутин Станић а за водника потпоручник г. Живко Кезић. Остала водничка места попуњавају подофицири из X. и VII. пешадијског пука.

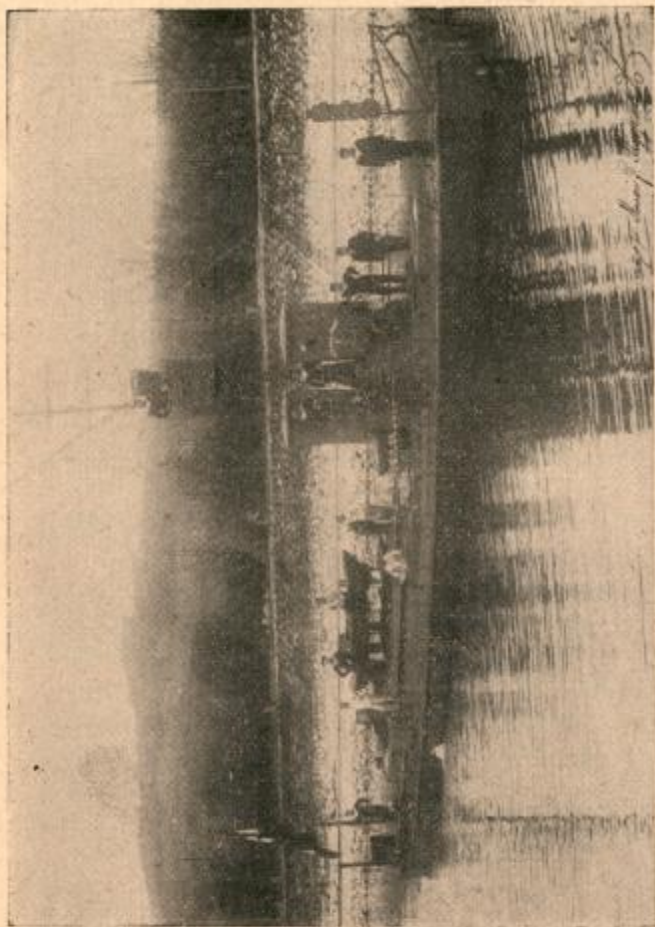
Под командом г. Кирхнера Одред ступа у борбу на Дунавском Кеју 24. септембра у три часа изјутра, када сви официри, изузев г. Кезића који после преузима команду, бивају тешко рањени, а од четника остаје и данас их има свега око педесет у животу. Остали су своје кости узидали у темеље нове југословенске престонице.

Ето, тако је постао и 24. септембра 1915. год. у зору нестало скоро заборављени јуначки Сремски одред, један од главних стубова Одбране Београда...

Милан Ј. Радојевић, пуковник,
онда командант Аде Циганлије и Чукарице

„Пајролбош Це“ под Београдом 1915. год.

Још рат Аустро-Угарске противу Србије није био ни објављен, а већ су полетела прва зрна са аустро-угарских монитора на незаштићени Београд, да убијају жене и децу. Већ тих момената увидела се страшна заблуда и у војним и у грађанским круговима, „да је Дунавска Флотила парадна јединица и неефикасно средство за ратне операције, те да није нужно ни обраћати пажњу на њу“. Говорило се, како је Србији забрањено држање флоте на својим граничним рекама. Дневна штампа, вероватно сасвим несвесно, исмевала је мониторе Дунавске флотиле и одстранивала пажњу меродавних од овог моћног оружја на домаку Београда. Рат нас је затекао неспремне да спречимо слободно кретање монитора дуж наше обале, одакле су они сејали ужас и смрт.

„Патролброд Це“ на коме се довео аустријски парламентар да тражи прелазу Београда,
4. фебруара 1915. године.

Српска су се зрна одбијала о панцирни оклоп монитора.

Али није требало много да прође па да се свака акција монитора заиста ограничи на само извиђање и рушење Београда. Још августа месеца на Сави према Шапцу један је монитор потопљен. Ми смо Саву и Дунав минирали према Београду и почели да стварамо провизорну флотилу из средстава какове смо имали за циљеве ограничене употребе.

Дунавска флотила била је усидрена на Радецком Кеју иза Земуна. Она се каткад спуштала ка Београду у циљу извиђања, а понајчешће је иза заклона Радецког Кеја рушила Београд и убијала незаштићене жене и децу на спавању или у раду.

Кад су 7. октобра 1915. године пребачени аустро-угарски батаљони били приковани Сремским добровољачким одредом и Одредом жандарма на кланичну железничку пругу, појављује се Дунавска флотила да својим пискавим мониторским зрима подигне дух клонулом нападачу и примора га на покрет напред. То је једина ефикасна акција Дунавске флотиле у часној борби са непријатељем после првих дана рата. Сва остала акција била је иза заклона и противу грађанства и његових домова.

У тој Дунавској флотили био је брзи патролни брод, који се поносио својом акцијом

и који је и свој живот завршио код Београда, а под именом „Патролбот Це“.

На дан 4/17. фебруара 1915. године „Патролбот Це“ под командом фрегатенлајтнанта Цангела са парламентарном заставом приближио се опустошеном савском пристаништу. Ниједан метак са српске стране није избачен на њега. Он је довезао аустро-угарског команданта, који је захтевао предају Београда. Командант Београдског Одсека, пок. пуковник Туфегџић му је лаконски одговорио: „Заузмите га. Београд се не предаје!“

4/17. фебруара настало је варварско рушење Београда као одговор на позив да га непријатељ заузме. Нису поштеђени ни светиње Божијих Храмова, ни Краљевски Двор, ни Универзитет, ни музеји, па чак ни болнице са болесним и рањенима. Београд је постао мученик, попрскан крвљу невине дечице у мајчиним рукама. Убијани су сви од реда, па и они које су међународне конвенције нарочито заштићавале. Аустро-угарски главнокомандујући према Србији изливао је своју бесну немоћ не на отпорног непријатеља, на браниоца свога дома, већ на сироту дечицу, хроне и болесне, рањенике и њихове лекаре.

Од тада „Патролбот Це“ имао је нарочиту улогу извиђача према Београду. Његов се командант поносио и у свом дневнику са највећом мржњом говори о Србима. Његов

дневник пул је података, како од Калемегдана ничег новог нема, како се смело спустио

Пуковник пок. Душан Туфегџић, командант Комбинованог Одред Одбране Београда, у разговору са аустројским пуковником — парламентаром, који је 4. фебруара 1915. год. прешао у Београд на „Патролботу Це“ и тражио предају Београда, али је одбиен током воде до куле Небојше, како Срби страхују, и т. д.

Обратно, старешина митраљеске послуге на том патролном броду, Ладислав Маџаре-

вић, у свом дневнику пише: „Спуштамо се током воде, да се машине не чују. Од стране Чукарице наишла је српска флотила. Напред иде један брод величине патролбота Це, други нешто мањи, а трећи се не види у тмини. Са пуном снагом смо се повратили у нашу базу“.

Експлозија мине која разноси у ваздух аустријски монитор „Патролбот Це“ на Ратном Острву код Београда 1915. год.

Крајем маја месеца опет је „Патролбот Це“ пошао у извиђање Дунавом до Града и потом узводно поред обале острва Кожаре натраг. Али са тога пута се више није вратио. Српска артилерија пронашла га је, обасула ватром и потопила тако, да се само командант са половином послуге повратио у своју базу.

Тај је брод био само задњим делом потопљен, док је предњи део са командантском кабином остао да пружи дневнике, кореспонденцију и „вафенрок“ свога команданта.

И прва слика, коју сада објављујемо у у овоме чланку заплењена је у командантској кабини, као да је суђено да она југословенском Београду покаже каква судбина постиже осигоне и безбожне нападаче; да покаже, да је мученички Београд рушен и деца му убијана, не да се претвори у прах и пепео, већ да се на тим рушевинама подигне велелепни град као престоница велике Југославије, а да из крви невине дечице никне слобода свих Југословена тлачених у „моћној монархији“.

Но судбина ни даље овом пркосном објекту није дала мира.

Српска флотила стварала се из сретстава која су се могла наћи. Потапање овога патролног брода између Београда и Земуна причинило је велике радости бродарима Команде Аде Циганлије. Не из каквог страха, или што је непријатељски објекат један мање, већ да се извади и превуче на Чукарицу, па употреби за одбрану Београда. Кад аустро-угарска Дунавска Флотила није смела са свима средствима, којих је у изобиљу имала, да спасава своје објекте, који су њој и ближи били, дигле су се дереглије и мали чамчићи са Чукарице, дуж целог фронта, па су почели да

га из воде извлаче. Тада се тек сетила аустро-угарска војска, да то спречи, па га по дану на својој обали минирала, и чекала долазак Срба, да све заједно дигне у ваздух.

Један добровољац на солунском фронту прича, да је био у групи аустро-угарских морнара, који су минирали тај бродић. Кад су Срби били на окупу на броду, који се услед опадања воде заривао у песак, командир одељења престрашен, кад је чуо да су и четници Сремског добровољачког одреда ту као заштита рада, није могао дати знак за паљење, — метак му се заглавио у револверској цеви. Тако су Срби заједно са свима својим предметима и заплењеним митраљезом, рефелктором, архивом и приватном кореспонденцијом са брода отишли у своју базу на Чукарици. Тек доцније, кад је већ сунце грануло, страховита детонација разорила је тај пркосни бродић, да ни трага од њега није остало.

Судбина која и бродове прати!...

Богосав Војновић-Пеликан, сликар,
тада наредник-бак у одбрани Београда 1915.

Агонија Београда 1915. г.

Дуго смо се трудили да заборавимо.

Што дубље, то брже. Страшно нам је било у души носити ону поворку мртвих, гробове отворене са костима поломљеним, оне црне године вриске и суза где мајке иду оборене главе, без гласа, у дубокој црнини. Аветне су биле ноћи. Ми сви, доиста, који смо остали да одживимо свој живот преко гробова милиона невиних, отмених, љубљених чеда, са тако лепим очима, ми смо морали затворити очи пред визијама, јурнути у вихор живота, онај филмски, раздражити нерве, затреперити...

Музика нам је свирала погребна.

И то све да заборавимо?

Никад!

Јер оно, што смо преживели било је доиста паклено — и узвишено. Били смо суђењници историје, једно „поколење за пјесму створено“, и морали смо многу своју годину младости, многи свој дар природе, жртвовати у пожару света: ради будућности Отаџбине, ради бољег неког столећа. Тражило се од нас и ми смо дали.

И године су од тога прошле...

Данас, кад се некад сетимо, чини нам се да је давно било, у земљи снова, у књизи бајки. Данас је то за нас болна прича, за причање поред ватре, у зимска повечерја и у јесени, кад се растуже душе. И сада, у колико одмичу ти дани у легенде, нама долази чешће на уста повест о битци на Церу, Мачковом Камену и Ади Циганлији. Горко нам је а и пријатно.

Нешто поноса игра на нашим уснама и одсева у нашим очима, сентиментално. Били смо и учесници, посматрачи, жртве тих црних година. Памтимо то за далека поколења, што извиру сваког јутра, сваке ноћи.

Годишњице су нам увек повод за такве приче. Нарочито ове прве, велике годишњице, скопчане трагично са историјом народа. У један такав датум пада и одбрана Београда, мученичког града, његова пропаст и напуштање. Зато смо се и подухватили да данас изнесемо дан по дан, реминесценције из тих мученичких дана, све до 28. септембра, по старом календару, када је престоница Срба клонула последњи пут, у трећем издисају, при навали трупа генерала Макензена. Били су то дани грцања и узбуђења. Цела је позадина дрхтала, са упереним очима. Све што је било богатства, остало је у белом граду. А стизали су извештаји, да гранате руше неосећајно кућу по кућу, улицу по улицу, и бришу град са површине земље и да непријатељ удвостручава снаге. Цела је позадина дрхтала, молило се за спас Београда али је Београд ипак пао.

Тих дана се сада сећамо.

Преврћаћемо са читаоцима албум пожу-

телних слика, где се виде високи ратници, препаљеног лика, виде мундири, шапке, сабље, топови што се пуше, људи који посматрају на доглед у даљину... све оно, за чим ће дирљиво плакати деца из 22. века, као ми за Царем Душаном... Прелиставаћемо старе хронике, пробираћемо мисли и изнећемо дневник једног тужног београдског дана и једне врло невеселе ноћи, од пре петнаест година равнио.

И чиниће нам се као да је то било давно, Боже мој...

По дневнику једног наредника-ђака*)

Београд, 12. септембра 1915.

Данас је почела лагана и страшна агонија Београда. Мало доцније, у тродневном ропцу између 22. и 23. септембра, Немци су на варош изабацили 100.000 граната разног калибра.

Са тим даном, почиње нагла и страшна агонија Београда! Страшна, јер оваква никад није забележена у историји нашег старог Сингидунума.

Прошли су дани пролећа и лета, дани у којима је владало затишје на целога фронта; већ више од пет месеци на варош није пала ни једна граната.

Улице су по мало оживеле, избеглице се враћају из унутрашњости, па су се чак и поједине кафанице усудиле да мало живахну.

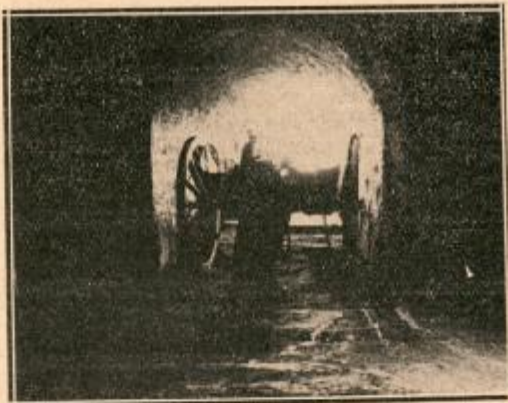
Затишје је било такво, да су стражари

*) Овај сам напис писао за ову споменицу по своме сачуваном оригиналном дневнику — белешкама из тих мучних дана наше престонице.

Б. Војновић.

допуштали грађанству прелаз преко опасног и брисаног простора испред Доситејевог споменика на улаз у Калимегдан. Али се на Калимегдан није пуштао нико, јер је он представљао мало утврђење. Иза Росандићевог

Наш топ у капији у Горњем Граду код цркве Ружице спреман за дејство у одбрани Београда 1915. год.

„Рибара“, у земљи су били укопани наши „пољаци“ чије су се цеви дужиле према Земуну, а у рупчагама, ископаним непријатељским гранатама по зеленој полузи, седели су на општинским столицама храбри десетопуковци, мотрећи на сваки покрет преко Саве. Али данас, данас је све то од једном престало. Београђани који су се данас око четири часа нашли на углу испред „Руског Цара“, никада неће заборавити те тренутке. А има их који ће с тим успоменама лећи и у гроб, јер су многи данас са тога места однети без руке или без ноге.

Киша немачких граната која је тога дана исочекивано и мучки заплуснула Београд, показала је да се с оне стране Саве и Дунава спрема нешто крупно. Догађаји који су се

Француски топ укопан иза кланице, уништен од немачке артиљерије приликом одбране Београда, септембра 1915. год.

одмах продужили оправдали су ту сумњу; тај дан био је почетак двонедељне агоније вароши, која је најзад и подлегла у тродневном ропцу гушајући се храбро и дању и ноћу са 100.000 Макензенових војника и преко 200 топова разнога калибра до највећих од 420 мм. званих „усмртитеља“ — мортера...

За Београђане су опет настали тешки дани; избеглице су ноћу одлазиле скривеним стазама преко Дедиња и Бањице, а други су опет потражили скровиште по својим подручјима. Више нико није био сигуран за свој живот, јер су гранате падале у сваком крају вароши.

Није била поштеђена ни Кнез Михајлова улица у којој су Немци довршавали оно што су Аустријанци отпочели.

Супротно томе, није био сигуран ни Дорћол, нити крај Јевремове улице, где су Немци рушили све по реду са крила улице.

Почевши од 12. септембра у Београду није било краја где је човек био сигуран за живот. По огромним јамама које су ископала зрна од 42 сантиметра по улицама Београда, јасно се могло видети да су пред Београд доведене нове тешке батерије, које су га тукле са свију страна.

Једна група је тукла испред Панчева, друга испред Борче и иза Земуна, трећа дуж Бежанијске косе, а четврта испред Остружнице. Жртава је било много, и онај ко замркну није био сигуран да ће осванути. Свакога јутра из рушевина су извлачени лешеве поубијаних грађана, старца, жена и деце.

Те су жртве обично закопаване у својим двориштима јер се због граната спровод није могао кретати улицом.

Београд, 13. септембра 1915.

Команда Одбране Београда решава да се јуначки одупре навалима Макензен-овим.

Данас већ више нема сумње, да је Макензен с огромном артиљеријом и многобројним дивизијама стигао под Београд. Више од четири месеца нисмо чули зврјање мотора у ваздуху. Међутим, јутрос око 11 часова чули смо кратке необичне пуцње наших пољака; звук гранате није ишао преко наших глава као обично, већ се губио одмах при изласку из цеви. Чули смо само кратке експлозије у

ваздуху високо, и погледали смо: између клубета белог дима кружиле су огромне црне тичурине: аероплани!

По црним крстовима на крилима видели смо да су немачки. Пошто су спустили једну бомбу на Зелени Венац, а другу близу гробља, вратили су се натраг гоњени ватром нашег противаеропланског вода из горњег града.

Одлазећи они су као претили; и заиста, већ сутрадан над Београдом су се зацрниле две пуне ескадриле и кобно тутњале својим моторима.

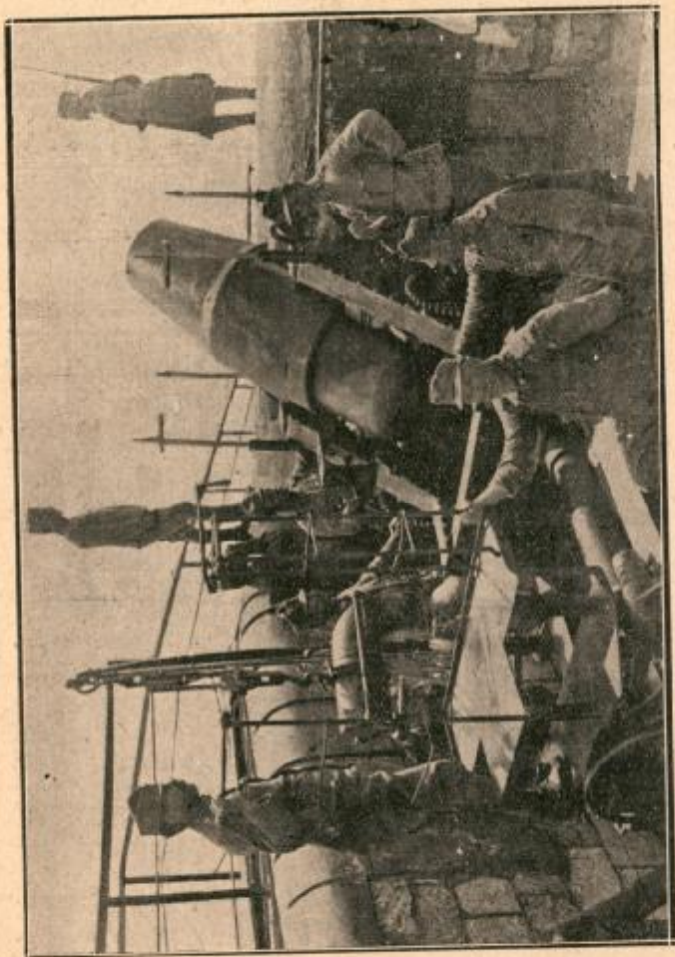
Сва наша малобројна одбранбена средства: митраљези, топови, и противаеропланска оруђа ступила су у акцију. Али не задуго! Дижући се све више и више у ваздух, ескадриле се упутише дубље у земљу; још истога дана чули смо да су бомбардовали Ниш, Крагујевац. Пред вече ескадриле су се опет вратиле и појавиле над Београдом враћајући се са свога похода незаштићеним градовима, али у њиховом поретку није било пет апарата. Оборили су их наши код Багрдана и код Градског поља испред Ниша.

Сад је Београду било јасно шта му се спрема! После тешке артиљерије дошли су и аероплани да нас дотуку у теме.

На Бањици и В. Врачару имамо свега једну ескадрилу француских аероплана. Авијатичари су ту и становали, направивши себи станове у сандуцима где су била упакована аеропланска крила.

Сутрадан су и они почели узлетати над Сремом и Банатом и открића која су донели отуда забринула су сваког доброг патриоту.

У исти мах примећене су промене код непријатеља испред Мале Аде Циганлије на

Аустријски мерзер 305 мм. који је бомбардовао Београд 1915. год., укопан на обали Дунава, између села Багајнице и Старих Бановаца у Срему

Сави, и са оним снагама, врло недовољним, које су онда стајале на расположењу Команди Одбране Београда, почело је утврђивање поменуте Аде, која је са супротном обалом била везана сувим добрим путем.

По свему се осећало да ћемо се морати ухватити у грчевит коштац с непријатељем, а колики је он био, и чиме је био снабдевен видели смо тек после тродневног окршаја прса у прса на води, на кланичној прузи, по улицама, по кућама, видели смо после окршаја у коме је на наше недовољне трупе и мирне становнике Београда пало преко 100 хиљада граната почевши од најмањег брдског калибра па до мерзера и мортера од 42.

С времена на време, па би се изнад вароши, високо, зачуло зврјање мотора. По двориштима и улицама тада би се чуо само један узвик:

— Ето га гробар!

И тада би се изнад вароши појавио увек један исти аероплан са огромним црним крстовима. Београђани су га добро упознали и нису се плашили њега, већ онога што ће он донети. Никада он није пустио ни једну бомбу, али на ономе месту где он направи осмицу, ту је падала граната као руком спуштена.

Тај се аероплан никада није усуђивао да узлети изнад наших положаја, већ је увек кобно вребао из ваздуха групу избеглица или кретање грађанства по улицама и пијацама.

Али је „гробару“ данас дошао крај. Када се је као и обично око 11 часова појавио, са Бањнице се изненада откиде један лаки фарман и пође му храбро у сусрет. „Гробар“ се нешто збуну, иза крме се пови густ дим, и апарат скрену нагло Вишњици, као да је би-

рао згоднији терен за борбу. Групе Београђана не бојећи се више граната јер су видели да се њихов „гробар“ страшно узврпољио, и није више имао времена да прави осмице, посматрале су предигру једне кратке ваздушне борбе која ће се сад одиграти пред њиховим очима.

Фарман је храбро стрелио у правцу „гробара“, летео је нешто ниже од њега, и тек што је прешао Дунав, кад му се „гробар“ нагло окрете и два апарата нађоше се лице у лице...

На „гробару“ се појавише бели облачићи и заклокота митраљез, а Фарман нагло потону вертикално за стотину метара у дубину!... Нама навреше сузе на очи...

Али, тада се десн нешто неочекивано; „гробар“ одскочи у висину, преврте се на леђа и док су га пламенови лизали са свију страна он се као каква телесина сручи у Дунав...

Подилазећи испод њега, Фарман му је својим митраљезом распорио трбух. Али, то је у исто време био и последњи успех наших Француза; два дана доцније, пред многобројном навалом немачких авиона, који су дошли на Бањицу да освете свој губитак, француска ескадрила би уништена. Остатак се морао повући иза Раље. И тога дана, пре но што су овладали земљиштем Немци загосподарише ваздухом изнад Београда.

Остала је још само једна препрека немачком господарству у ваздуху, а то је био наш противаероплански вод на В. Врачару. Немци га нису дирали, јер час њихове паклене ерупције не беше још куцнуо...

Београд, 14. септембра 1915.

Страшно бомбардовање Београда наставља се. Сремска и банатска села постала су кошнице у којима ври од немачке војске и артиљерије.

Варош је под непрекидном артиљеријском ватром. Има и велики број кућа које горе, и које нико не гаси јер непријатељ намерно туче баш запаљене куће, верујући да им становници прилазе ради гашења. Живот у вароши је неиздржљив, и становништво одлази у унутрашњост носећи собом најнужније потребе. Не пролази се више преко Дедиња, нити крагујевачким друмом јер Немци ноћу осветљавају те избегличке стазе рефлекторима и онда гранатама дотуку оне, којима су само часак пре тога запалили куће у вароши.

Француски авијатичари са Бањице уграбивши згону да још једном лете изнад Срема и Баната, вратише се, и оно што су тамо видели утврдило је веровање да Београду иду тешки дани.

Као печурке после кише по Срему и Банату почињу да ничу логори Макензенових дивизија. До јуче пуста сремска и банатска села данас су постала кошнице у којима ври од војске и артиљерије.

По свима путевима између Бежаније, Земунa и Панчева примећују се дугачки возови артиљерије разнога калибра. Тешки мерзери, хаубице, пољаци, све то иде и групише се према Београду, који стојички стражари изнад Саве и Дунава и чека...

Према извештајима француских авијатичара нема железничке станице на сремским и

банатским пругама где се не искрцавају ешалони пешадије.

Батаљони, пукови, дивизије истоварују се из возова и по четама упућују се према Београду који стојички стражари изнад Саве и Дунава и чека.

Овога пута на малог Давида кренуо је огромни Голијат, а шта он све са собом вуче то смо осетили тек у ономе урагану између 22. и 25. септембра.

Дознати раније нисмо могли, јер од сутрадан Немци толико завладаше ваздухом изнад Београда, да француским авијатичарима беше онемогућено свако даље извиђање и они нас напустише раставши се с нама и одлазећи за унутрашњост. Над Београдом и испод Београда тутњила је паклена олуја; када ће се небеса проломити, то је било само питање часа и минута.

Улице су махом биле пусте; чуо се је само топот коња на којима су ордонанси носили заповести између Торлака и тврђаве. Сваких десет минута на варош падне по која граната. У Београду је било нешто чиновништва; излазила су још и два дневна листа, а Општина се храбро носила са сиротињом која се утростручила. Тих дана почела је и прва скупоћа у Београду.

После шест часова у вароши је владала помрчина; електричне светлости није било, а прозори осветљени свечама застирала су се ћебадима... Ипак то све није помогло и Немци су умели да спусте по коју гранату на кров под којим спава незаштићена породица. Кобни час напада био је све ближи; вечерас падају прве немачке гранате у Саву и Дунав. Експлозији зрна у води одговара једна друга

експлозија из воде, а кроз ноћ штрцају у вис светли млазеви разно обојене воде.

Његово Краљевско Височанство Краљевић Борђе, рањен на бедему Горњег Града у одбрани Београда, излази са преврћеном главом из Викторовића апотеке на Теразијама

То Немци чисте Саву и Дунав од мина које су дуж наше обале поставиле мисије Руска и Енглеска. Руси и Енглези љуте се на то, и њихови дугачки топови срдито шаљу са

Врачара и горњег града по који метак иза Земуна тамо где већ месецима немоћно стоје злобни монитори.

У вароши је све неиздржљивије; становништво се је свело на четвртину а остатак је у унутрашњости. Један добар део борави већ на Врачару и под млазем шрапнелских куглица на брзу руку им се дељу крстови и пишу имена. Изгледа као да се сав Београд преселио у Макензијеву улицу, а и сам претседник напустио је своју кућу и ноћи у основној школи где је и Општина сместила своје канцеларије, пошто на зграду у Узун-Мирковој улици падају гранате најтежег калибра.

По улицама лежи поубијана стока из запрега, и смрад почиње да дави. Нико их не може склонити јер је варош стално под ватром топова.

Испред Општине и Војне Станице увек група грађана; питају да ли да напусте варош или не. Смрт им не гине и у једном и другом случају; данас око 10 часова једна породица с децом и стварима на колима тек што је избила на крагујевачки друм, разнешена је у комадиће; граната је ударила испод кола и све заједно одигла од земље и разнела кроз ваздух...

Искасапљени тако, лежали су мати и два детета на друму све до уласка њихових убица који су их тек покупили и стрпали у заједничку јаму крај пута. Сигурно и злочиначки Немци су обухватили ватром својих топова сву варош, и нису остављали ни један мали простор где би се пре пакленог судара извела невина деца.

Београд, 16. септембра 1915.

Београд је решен да се одупре до последње капи крви.

Француска и Енглеска батерија бране Београд.

Освануо је и 16. септембар, а непријатељ још није показивао знаке за напад. С времена на време долетела би по која граната, пала би у варош или би отишла даље на положаје изнад Београда.

На Великој и Малој Ади данас се чује јача митраљеска и пушчана ватра, још од саме зоре. Београђани већ шапућу:

— Ето их, прелазе.

Али то није било у истини; око подне су код Војне Станице дотерана два Немца које су комите ухватили на њиховој обали. Они припадају XXII. немачком корпусу и причају о страховитом нападају који се спрема на Београд.

— Када ћете нас напасти?

— Не знамо, ноћас смо само сва пољска оруђа примакли ближе обали. И трећепозивци их после тога испита спроводе на Торлак у штаб Одбране.

Београд зна шта га чека и спрема се. Лево од железничког моста налази се један вод француске обалске батерије.

У њеном комшилуку налази се исто тако и једна батерија старих дебанжоваца.

Овај артиљеријски трећи позив мучно се може мерити с тешком Макензеновом артиљеријом, али су се у критичном часу, доцније, дебанжовци ипак показали сјајно. Иза њих није заостала ни француска батерија, што ће ће се доцније видети, која, пошто је испу-

нила свој задатак умре достојно на своме положају поред старца дебанжоваца...

Маршал фон Макензен
командант напада на Београд

И поред тачних података о огромном бројном стању Макензенове артиљерије, Београд није клонуо већ се спремао на отпор и ако са десет пута мањим бројем оруђа.

Осим наших оруђа имали смо у Лаудановом шанцу на Врачару два енглеска тешка топа.

Генерал Михаило Живковић,
командант одбране Београда

У горњем и доњем граду имали смо једну руску батерију, а завршена је и инсталација два енглеска топа испред Остружнице. Осим тога, изнад Миријевског потока

била су пласирана 2 дугачка енглеска топа. Тих дана, када је под Београдом тутњило 200 Макензенових топова, Београд је имао да брани свега 73 цеви разнога калибра рачунајући ту и старе дебанжовце!

Под таквим околностима спремала се једна дугачка неравна борба, у којој је ипак Макензену требало 3 дана и 3 ноћи непрекидне паклене канонаде и налета, па да сломи отпор неколико батаљона — старца и младића!

Четири је часа по подне; грађанство још у малим поворкама напушта варош. Из Ниша стижу неповољни гласови: нашој влади дошао је до руку немачко-аустријско-бугарски уговор, по коме ће нас и Бугарска ових дана напасти и то онога часа кад Макензен стигне под Београд са 12 дивизија.

Да би лакше извојевао победу над малим Давидом, огромни Голијат удружио се са Јудом!

Међутим, Београд је решен да се одупре до последње капи крви; већ се наслућује да ће се те капи просути кроз два или три дана. „Тућићемо се и улицама”... говоре храбро жандарми који су своје качкете заменили шајкачама, а поред фишеклија припасали и по који реденик. Сремски одред је већ на Дунаву. Он чека. Ти млади људи и не сањају да ће само кроз три дана ући у легенду. Сви, глава до главе колико год их има, лећи ће поред кланичне пруге и неће више устати. За три дана кажем, ући ће у легенду.

Улице по Дорћолу већ су све изривене непријатељским гранатама, и кад ватра мало одујми, војници спремају барикаде у чему их помаже и грађанство. Најратоборнији изгле-

да Дорћол, где се становници наоружавају брзометкама. Примећује се да се и Мојсијевци ревносно скупљају у зграду старе синагоге, и спремају за отпор. У другом дворишту до Синагоге, комите хватају једног аустријског поданика кога је рат затекао код нас, и који је волео да се са запаљеном лампом шета из собе у собу, на чијим прозорима није било завеса. Поступак је кратак: гурају га уза зид, и један карабин чини своје...

Ваздух је пун електрицитета; све је готово за напад; Немци су регулисали ватру тешких оруђа; Саву и Дунав очистили су од мина; десетковали су становништво; порушили су и попалили куће; отклонили француску ескадрилу са Бањице. Све су збрисали и развејали пакленим оруђима. Да, све! Али само не Србина који се припио уз железничку пругу на Дунаву и са бајонетом у руци чека...

Београд, 18. септембра 1915.

Београђани се више не сахрањују у своја гробља. Кафаница „Вук Караџић”. Почетак гладовања.

Првих дана рата 1914 године, и ако је Београд непрекидно био бомбардован, ипак је живот у њему текао нормално. Кафане су радиле, на пијаци су долазиле сељанке, радње су биле отворене. Чак је и један биоскоп давао своје представе. И ако су сва министарства напустила одмах варош, ипак је у Београду остало довољно становништва које се било окупило око двеју власти што су у Београду још остале: Управа Града и Општина. Рекох, текао је мање, више, нормалан живот. Али од данас то већ више није тако; показује се јасно, да је под Београд у помоћ Аустријан-

цима дошла још једна сила. А та сила, до-вукла је огромну артиљерију. Тако се данас на углу Његошеве и Кр. Милутина ул., тачно код П. мушке гимназије одиграо један случај, који за увек искључује сахрану Београђана по уобичајеном церемонијалу. Око три часа по подне наишао је један спровод са нешто света. Од подне још Немци су тукли разорним зрнима цео тај простор око „Цветног Трга“ тражећи вероватно Војну станицу, и том приликом су знатно оштетили Официрски Дом и Задругу. Баш кад је спровод наишао зачуло се у ваздуху шиштање као да лете неколико авиона. Подигли смо главе, погледали у небо и изгубили смо се... некакав неодређен појам, неодређен зато јер човек ипак не бива често ударан гранатом да би се на то навикао, некакав неодређен појам шчепа нас: тресак, задах шедита и сумпора, осећај да вас нешто подиже са земље и опет враћа натраг. Кад је све то прошло, и кад смо опет прогледали, на улици је био страشان приказ: мртвачка кола разлупана без крова; између точкова лежао је мртац, један старији човек, пресечен напола. Коњи, нетакнути, дрхтали су у покидашим кајишима, док је њихов кочијаш сав раскомадан, комично тако рећи лежао по њима. Из пратње неки су били теже неки лакше рађени. Пратња се није могла продужити даље, и жандарми су на рукама однели мртваца до старог гробља, и на брзу руку укопали га у почетку са улице. Тих дана на староме гробљу код Маркове цркве било је пуно отворених гробова и избачених костију. Кад у гробље падне већа граната она потпуно отвори гроб и кости избаци напоље...

Још истог дана по подне долазила је у

Војну станицу једна старица из Кнез Данилове улице, и тражила ма каква кола да одвезе на гробље свога умрлог чичу. Одговорено јој је да се више не може приступити гробљу од граната које тамо падају, и послата су два трећепозивца да чичу сахране у авлији. После тога примера Београђани су своје умрле и погинуле сахрањивали где су стигли. По авлијама, по пољанама, на утрини. Код „Крста“ на утрини више Шиђанскове циглане сахрањен је један војник који је био дошао кући на боловање па је ту и умро. Понели су и њега на гробље, али чим су Немци припуцали и није се могло даље, сахрањили су га на отвореном пољу крај кућних зидова. Више него бомбардовање, на Београђане је утицала неизвесност. И ако су били у непосредном додиру с војском, јер су и сами били на борбеној линији, грађани ипак нису знали како ће се завршити започете борбе под градом. Пошто је ноћу бомбардовање било слабије, то је и живот слободније текао само ноћу; грађани су радо долазили у онај мали број кафаница које су продужиле свој рад, и ту разговарали с браниоцима. Једно омиљено место за те ноћне састанке војника и грађана била је кафаница „Вук Караџић“ у Скадарлији. У сниској одаји, уз пет, шест столова, седели су измешани борци и грађани. „Вук Караџић“ је био нарочито свратиште четника из одреда Кирхнера, Петковића и Сремског одреда. Знале су се од прилике и ноћи кад они тамо долазе, и тих ноћи многи Београђанин спуштао се у Скадарлију и погурен улазио у кафану. А ево зашто. Од почетка објаве рата, од онога дана кад је мост бачен у ваздух, Београђани су били лишени

својих омиљених риба. Она велика рибља корита у којима се на пијаци праћакала жива риба, већ више од године дана стоје празна и расушена. Риба је сад за Београд постала права посластица, а ту посластицу, у врло ретким тренутцима, могли су Београђанима пружити само четници и они одреди који су били крај воде. Четници су обично рибу мењали за дуван и цигарете које су долазиле из Ниша, и кад би се закључила добра погодба, пијуцкало се добро вино уз велики црни тигањ у коме је на зејтину чика Мита ашчија, пржио ситне рибице. Кажем рибице, јер већ читава три месеца како чика Мита није окренуо ни један ћевапчић на своме роштиљу.

Месо је почело бивати ретко у вароши, и оне две, три касапнице на Чубури, стајале су готово празне. Они који су хтели меса, морали су ићи далеко ван Београда где су лиферанти клали стоку за исхрану војске, и тек тамо измолити који килограм.

Са осталим намирницама није било баш тако тешко; било је поврћа у изобиљу, само је почело недостајати хлеба. Не стога што није било брашна, већ стога што су многе београдске фурунџинице биле порушене од граната, а фурунџије отишле у Ниш за грађанством и чиновништвом. Мешење хлеба сад су преузеле саме домаћице, а неке су од њих створиле себи од тога и читава професију и лиферовале хлеб читавој улици. Један добар део грађанства, ближе води и граду, хранио се и војничким таином који су борци добијали у изобиљу. Но ипак ових дана се осећа оскудица у брашну јер возови не смеју ићи даље од Ресника, и у престоницу се по мало увлачи глад.

Београд, 20. септембра 1915.

Агонија, започета пре седам дана, наставља се све страшнија, и Немци измишљају и уводе све убиственија оруђа којима туку Београд.

За ова три протекла дана, варош је потпуно опустила; улицама се ретко виђају становници. Дobar део је отишао у унутрашњост, а преостали су на местима са којих се може бранити. У целој вароши једва ако има десет отворених радњи, и то само на Брачару. Кафане и хлебарнице више не постоје, и становници сами месе хлеб по кућама. Ни сељанке више не доносе поврће у варош, јер је она услед бомбардовања које је све јаче и јаче, неприступачна.

Данас већ више не знамо на коју ћемо се страну извући из убиствене ватре, којом се Београд засипа с времена на време.

Напуштено је већ и кретање периферијским улицама, јер су сада и оне под артиљеријском ватром и дању и ноћу...

Не чује се више ни писак локомотиве у Топчидеру, јер од јуче и тамо падају гранате тешкога калибра; избеглице у поворкама иду чак у Ресник или Раљу. Око Ресника је прави логор од Београђана који под ведрим небом данима чекају, крај ствари понетих на брзу руку, за парче места у сточним вагонима.

Те породице трпе све могуће невоље; глад, немаштина, болест и друге недаће дешеткују редове изгнаних Београђана. Деца највише подлежу, и умиру на рукама матерату, под ведрим небом, док се масе неосетљиво отимају и гуше за место у војничком возу.

Данас у 2 сата по подне изнад станице у Реснику појавио се један црни аероплан с

стовима: немачки! Летео је ниско, не плашећи се ничега, као да је знао да станица није заштићена.

Кружио је четврт сата; за то време избеглице се нису макле са свога места, и моментално је заустављено маневрисање војничког воза.

После десетог или дванаестог у исто време и највећег круга, црни „таубе“ као да се решио на повратак; свима је мало лакнуло. Али не за дуго! У последњем тренутку видимо јасно како се са њега откиде некакав дугуљаст црни предмет, као огромно клатно некаквог часовника. Затим кратко шиштање кроз ваздух, блесак и детонација... Кад се је дим развејао, крај малог моста на речици иза станице видели смо једну језовиту слику: пут разривен, поцрнео и попрскан крвљу; у великој јами лежи растргнуто дете, око њега исто тако раскидан завежљај домаћих ствари покупљених на брзу руку. Мало даље избезумљена мати која је чудним случајем остала жива. На ресничком гробљу и данас се познаје гроб те мале жртве, као и многих других које су сахрањене на брзу руку под немачким гранатама.

И у вароши су жртве све веће и веће; плаћа се добра цена оном вођи који је у стању да проведе кроз авлије и капицике породице које напуштају варош.

Немачка тешка и лака артиљерија све је активнија. Гранате захватају и најудаљеније крајеве где до тога тренутка од самога почетка никада није пала непријатељска граната. Такво је било сво насеље дуж чубурског потока где су се склониле многе породице. Али данас око пет часова Београђани су чули

иза својих леђа један потмули тресак који је на месту одјекнуо неколико пута. Граната је пала близу „кршене ћуприје“ и направила јаму какву до тада Београђани нису видели; према дубини, и према вишеструком одјеку при паду и експлозији, било је јасно да Немци уводе ново оружје у редове тешке артиљерије којом туку Београд.

Убиствени обруч стегао се све више око вароши, а Немци нису престајали да измишљају све страшнија и убиственија оруђа која су мрцварила Београђане за време ове дуге и тешке агоније.

Београд, 21. септембра 1915.

Агонија Београда наставља се.

Ноћас је Београд био осветљен великим ватрама од пожара. Гореле су дрваре код доњег града, и стругара на Дунаву. Пламенови су се дизали високо у небо, и грађани који су напуштали варош јасно су видели како изнад куће пролети граната.

Ови пожари су нагнали још један део грађанства да напусти свој мученички град, кога су Немци сада почели и да пале.

После убиствене артиљеријске ватре, дошли су ето и пожари који треба да спреме терен наступању немачких трупа. Ноћас је свако на опрези; будни су Сремци и жандарми од Небојине куле, будни су кадровци X. пука, будна је и она чета 7. пука II. позива на Малој Ади Циганлији; будно је и грађанство које је остало и решило се да брани част своје престонице. Будно очекују и мотре кроз шибље на Дунаву и Сави, јер верују да ће после пожара непријатељ покушати прелаз...

Било је 3 сата по поноћи; над Београдом

је моментално завладала тишина. Већ више од једног часа како се није чуо ни један фијук непријатељске гранате. Осветљен пожарима, црнио се Београд, а ноћ, ноћ је изгледала неронска. Одједном, високо изнад пламенова запалише се према црноме небу разне светлости: црвена, зелена, жута. Као лавежи крупних паса, загрокташе иза тога потмули и удаљени пуцњи тешких топова: по осам лавежа све у истом размаку један за другим. А готово у исто време загрокташе пушке, и заклокташе митраљези; а с времена на време чује се тресак ручне бомбе.

— Немци прелазе!

Оде шапат од уста до уста и људи потекоше Сави и Дунаву...

Али тамо ништа! Видело се само да све непријатељске гранате падају по води, док метци из пушака и митраљежа не иду даље од обале. Мирно и лагано баш тога тренутка промицали су низ Саву и Дунав два црна шлепа које су наши пустили празне низ воду што је изазвало ватру код непријатеља. У зору, све се је опет стишало.

Те ноћи нико у Београду није ока склопнио. Свако је провео ноћ под оружјем, и то беше права ноћ на предстражи.

У Београду већ више нема ни једне улице где не падају гранате. Немци нарочито туку раскрснице и то увек у подне, јер тада има на улици највише света.

Тако је данас у подне испред Официрске Задруге шрапнел ударио у корице једнога малог продавца новина. Листови су се разлетели као перје раскинути у комадиће, док је продавац остао неповређен. На данашњи дан пала је и прва граната у Макензијеву улицу, која је дотле била ван дома-

шаја непријатељске ватре. Легла је између трамвајских шина и тротоара али није експлодирала. Остала је тако све до уласка Немаца.

У неким крајевима вароши падале су гранате на којима је некаквом смесом било исписано: „не бојте се браћо!“ То се могло прочитати јер многе од тих граната нису експлодирале. Али, то је било врло ретко!

Напротив, гранате су експлодирале тако тачно и тако сигурно, да су често пута дотукле рањеног борца или грађанина који је пошао улицом да тражи помоћи.

А таквих је рањеника већ почело бивати доста: кафаница „Мали Париз“ у Дечанској улици била је прихватно превијалиште борца са Дунава и града; ту су се под кишом граната превијале ране или докидале већ растргнуте ноге или руке. Поред војника било је пуно и грађана који су гинули на отвореној улици; нема часа а да која мати не донесе на рукама рањено дете преклињући за први завој. Данас су једној жени са Дорћола одсекли ногу размрскану разорним зрном, па ампутирану ногу закопали у дворишту.

Па ипак та улица није замрла. Њом искључиво још се и даље креће мунициона колона која снабдева дунавски кеј и тврђаву; пролазе тако исто и избеглице чије су куће већ попаљене те немају где склонити главе. Сати и минути су све трагичнији; са свију страна пристижу јединице — малобројне најалост! — и размештају се за одсудни час. Скривеним стазама иза Београда пролазе храбри „пољаци“ који ће се за који тренутак храбро ухватити у коштац с много већом немачком артиљеријом.

Борац из VII. пука II. позива
Цртеж г. Б. Војновића

Борац из 208 немачког рез. пука
Цртеж г. Б. Војновића

Београд, 22. септембра 1915.

Становништво све више запада у материјалну невољу. Општина интервенише. По подрумима порушених зграда становништво пати од глади и рана.

Уколико су сада немачке гранате добавивале даље, утолико су возови све ређе долазили под Београд. Првих дана су долазили само до Топчидера, и то без звиждука, а од пре неколико дана објављено је да воз долази само до Ресника.

Све је ово имало за последицу тешко снабдевање Београда брашном и намирницама јер су возови те врсте постали врло ретки. И сада су се јављали овакви призори: дуге поворке жена и деце кроз још необране кукурузе иду из града у оближња села, купују жито и носе га у воденице поточаре да се тамо самеље. Највише су Београђани носили жито за мељаву у воденицу ман. Раковице и то путем од Крагујевачког ћерма па преко Дедиња за Раковицу друмом. Непријатељ као да је имао мефистофелски план за мучење грађанства; још првих дана бомбардовања уништио је све млинове који су мелели брашно у Београду, од којих на првом месту парни млин „Захарија“ у Савамали. Овај млин је брзо доведен у ред, и опет отпочео рад, али су га гранате убрзо дотукле. Дакле, грађанству није остајало ништа друго него да се окрене селу и да тамо потражи себи исхрану. Али се у томе тренутку јавља Општина као спасилац. Општина је смештена у малој згради Основне школе у Макензијевој улици. Испред ње данас ври од преосталог грађанства: жена, деце

и стараца. Види се и по који рањеник Београђанин који је дошао кући на боловање.

Дирљив је био случај рањеника Атанасија Симића, кафеџије из Александрове улице, који је са другог војишта дошао на боловање кући у Београд. Колики је био његов бол кад је стигао пред своју кућу где је оставио жену са двоје деце, и спазио само четири огарена зида и кућевни намештај сав полаљен и изломљен; испод тешких таванских греда вириле су празне и деформисане деције постелице. Упркос хладној киши која немилосрдно лије још од ране зоре, упркос оној другој киши, врелој од гвожђа, киши шрапнела и граната, Симић је укочено стајао цело пре подне и гледао рушевине свога дома. Некако око ручка приметили су га суседи и упутили га у Општину. И ево гледам сада тег прекаљеног ратника хладних црта, како плаче од радости и као дете љуби руке председнику Општине Ђоки Несторовићу. Ту, под кровом Општине, у једној топлој собици нашао је он своју породицу живу и здраву. Имали су и дрва и брашна и по мало новца; тих дана у Општини и око Општине било је пуно таквих несрећних породица које су у својој Општини и председнику осетили моћног заштитника. Било је породица, отмених, угледних, којима је било мало негодно тражити помоћ од Општине, али је увиђавност и проицљивост председника Несторовића увек умела упутити тамо кога свога чиновника да дискретно дотури који килограм брашна, шећера, један купон за дрва и све остало чиме је Општина располагала за помоћ свога грађанства. Ако никада, данас осећамо да је Општина заиста једна општа кућа. И никада

се ваљда у историји Сингидуума и Београда један председник Општине и његово чиновништво није показало на достојној висини и јунак на муци, као Несторовић и његови чиновници. Нарочито у те дане, када су и влада и све остале власти напустиле варош, и кад је Општина била остављена сама себи, и остала као једина потпорна власт.

Јер, од онога дана када се у згради Општине у улици Узун-Мирковој већ више није могло издржати од граната које су на њу падале и дању и ноћу и где су падали рањени и мртви њени чиновници и служитељи, би решено да се Општина пренесе у Макензијеву улицу. Одмах се видело да и овамо није сигурно, јер првог дана сеобе некако пред празник Врачева граната удари први пут код Славије и на месту уби једног учитеља и његове две кћери, а теже рани два општинска служитеља и једног ордонанса са Торлака, Љубомира Симића.

Мртве су брзо уклонили са улице, а рањени, сви кржави од главе до пете прибегаоше у двориште школе да се ту превију, јер је уз Општину ишла и њена амбуланта. Али још они нису ни на праг ступили, кад друга граната задими у кров зграде и уз страховит тресак однесе неколико греда у вис. Али, даље се није имало куд. Сви су се на то већ били навикли. Навикнути су били и она два рањена служитеља, јер иако рањени ипак нису испуштали из руку ствари које су собом носили. Исто и онај ордонанс са Торлака, дрхтећи непрестано од рана и хладноће, побожно је уза се притискивао некакву окрвављену кашу: било је то жито, славско жито које је

носио на Торлак за славу учитељице г-ђе Домановић.

Општина је радила и дању и ноћу. Председник г. Несторовић је и ноћивао у њој на једном простом војничком кревету у оној малој соби десно од главног улаза. Услед опа-

Основна школа у Макензијевој улици, у којој је 1915. год. била смештена Општина београдска

сности пролаза улицама сав потребан намештај није могао бити пренет из старе зграде, и чиновници су радили у школским скамлијама као какви ђачићи, док су референти и шефови седели за катедрама или радили на превртнутим школским таблама.

Увече чим би пао мрак, служитељи су прво добро застрли прозоре непровидним ћебадима, па тек онда палили лампе и свеће; електрике није било. Али како се неколико

пута десило да светлост ипак пробије, то су били одређени нарочити служитељи који су, кад гранате учестају, око школе, нарочитим циментама и судовима покривали лампе и свеће. Под таквим околностима се радило и дању и ноћу. Све чиновништво које је преостало а које је по овлашћењу Врховне Команде Општина била задржала као неопходно потребно и незаменљиво, било је на достојној висини; сви они, инжењери, геометри, лекари, деловође, правници, писари, сви они сада су били само једно: слуге незаштићеног грађанства. Грађанство је долазило у Општину као у храм и било је сигурно да ће тамо наћи и потребна обавештења и помоћи. Нарочито помоћ; до пре недељу дана грађанство је долазило директно у Општину за новчану помоћ и брашно. Али уколико су Немци јаче засипали варош, утолико се грађанство мање кретало кроз улице и формално гладовало по кућама.

Тада је Општина основала реонске станице за помоћ по заклоњенијим местима, али и њих су Немци убрзо пронашли. Онда је дошло нешто значајније; општински чиновници, инжењери, техничари, писари, сви од реда морали су ићи од куће до куће и пружати помоћ у новцу и другим намирницама несрећном грађанству. Ову своју дужност сви су отправљали с таквим одушевљењем да су и своје главе излагали опасности, па има их који су и страдали на томе послу. Општинском чиновнику Боривоју Почком шрапнелско зрно изгорело је леву лопатицу баш на углу Ш. мушке гимназије, а Ђорђу Лазаревићу је повређен лакат и за увек искривљена рука.

Било је случајева где су чиновници залазили по рушевинама, и под кишом граната тражили оне који су били жељни залогоја хлеба и цепанице дрвета за огрев. Данас је по највећем пљуску и жестокој пучњави општински инжењер г. Милослав Стојадиновић донео у Општину једно од глади полумртво дете; дете је још било и рањено, и његова крв клизила је по оделу његовог спасиоца. Одмах за њим два жандарма носили су готово на рукама изнемоглу детињу мајку и требало је само видети очи детета и мајке и њихов израз кад су осетили дах топле собе и присуство људи који ће им пружити залогој. Г. Стојадиновић их је пронашао у подруму једне зграде на Зереку и обавестио је да има још пуно таквих случајева и да одмах треба приступити спасавању. А међутим киша непрестано лије, а Немци све ужурбаније туку сва места по вароши.

Београд, 23. септембра 1915.

Од јутрос почиње убиствено бомбардовање Београда које се овога пута не прекида ни дању ни ноћу.

У току данашњег дана и ноћи на свако наше оруђе пало је преко хиљаду граната Макензенове тешке артиљерије.

Јутро је освануло мрко и туробно; јучерања топовска предигра назначила је само да ће велико дело напада почети у главном данас. Чиме? Искрцавањем трупа или бомбардовањем?

Последња секунда седмога сата данас изјутра показала је то. Као и јуче, као по команди целокупна Макензенова артиљерија, 200 оруђа, велика и мала отпоче да дејствује,

само овога пута тај ужасни кратер неће пре-
стајати три дана и две ноћи, за које ће време
Београд и околне положаје засути 100.000
граната разнога калибра. Читава брда вре-
лога гвожђа!

Главни напад овога јутра уперен је на
београдски одсек: од утока Миријевског по-
тока па до Макиша нема стопе где не пада
непријатељска граната. Овај сектор брани
храбри и присебни пуковник Душан Туфег-
џић чији је одсек, дакле, распоређен од Ми-
ријевског потока па Дунавом поред тврђаве
и Савом даље до Макиша и лево и десно од
порушеног железничког моста. Његов одред
сачињавају и два батаљона 10. пука кадров-
ског, нови наши борци регрути муслимани
из Санџака. Под смишљеном командом пу-
ковника Туфегџића ова два батаљона пока-
зала су се достојним српског оружја, а њи-
хова барикада код Управе Фондова испред
Позоришта, под командом њиховог десе-
тара каплара Шемсе Мидовића из Сјенице,
најдуже се је опирала Аустријанцима који су
надирали од Дорћола и нису могли однети
барикаду све док Немци не избише код „Лон-
дона“.

Дан увелико осваја; по жестини канона-
де с наше и немачке стране види се да је то
почетак одлучног напада.

Око десет часова појављују се и непри-
јатељски аероплани који сада лете смелије и
много ниже јер више нема у животу ни нашег
противаеропланског вода на Врачару. Уз гро-
хотни тресак граната чује се и кобно шишта-
ње авионских бомби кроз ваздух које су сада
оставиле грађанство на миру, те гађају теле-
фонску централу и пошту. Већ је ту и подне;

Београд је омотан пламеном, димом и пра-
хом. Око једног часа са Савске стране чује
се убрзана пушчана и митраљеска ватра. Је-
дан пук XX. корпуса немачког приближује се
Малој Ади Циганлији, која је најзгоднији
објекат за напад на води. Убрзо престаје и
пушчана и митраљеска ватра, само редовну
канонаду прекине по који тресак ручне бомбе
с те стране. Немци су одбијени!

У вароши је нешто живље но обично; сва-
коме је јасно да су настали одлучни моменти,
и да ће Београд пасти не под ударом немач-
ко-аустријских кундака, већ под лавином
топовских зрна од којих ни једна стопа у
београдском одсеку није слободна. И ако је
већ одавно превалило подне, топови са наших
положаја одговарају сложено и без колебања.
Чују се лепо и гласови наших „пољака“ и ха-
убица и дебанжоваца уз које се братски меша
грохотна детонација савезничких обалских
оруђа Врачара и Топчидерског Брда.

Промичу не минути већ часови, а двобој
артиљерије још не престаје; немачки аеро-
плани још круже изнад наших положаја,
знак да су наши пукови и наши топови још
на своме месту мада су засути непријатељ-
ским гранатама као градом. Спушта се сутон.
Изнад црне и мртве вароши почињу да шетају
снопови немачких рефлектора. Они се
задрже на једноме месту дуго и дуго, затим
скоче даље, и не могу доћи к себи од чуда од
куда се одупире та српска артиљерија која
већ давно и давно треба да је мртва.

И Макензенова артиљерија удвостручава
свој бес, а ноћ пада на сагореле кровове му-
ченичког Београда, а изнад њих уснијана
мрежа граната које лете у свима правцима.

Губитака је доста; при светлости пожара промичу периферијским улицама поворке које проносе изгинуле војнике и грађане; многи неће ни бити сахрањени, јер за њихову смрт под рушевинама куће или неке забачене улице неће нико ни знати. Лежаће они тако непогребени све до петка, и тек онда кад јуначки Београд буде пустио свој последњи дах покопаће их заједно с њим.

Давно је већ пала ноћ; с наше стране нема ни једнога рефлектора јер су до пред вече били сви оштећени. Не чују се више ни тешки руски топови из града, јер су и они ућуткани за увек. Прва ноћ ужаса спуштала се на Београд, а с њом лагана и сигурна смрт ове херојске вароши. Небо се још увек пролама од топовске паљбе а ноћ је тако црна да се јасно виде усијане путање зрна. С наше стране још један топовски глас мање: један француски обалски топ и један наш тешки топ укопан, заплењен од Бугара, ућуткани су, пошто је од јутрос на сваког од њих пало преко хиљаду метака топовских. Покидане су и све телефонске везе на терену београдског одсека, али је наша пешадија још увек на своме месту, јер хиљаде Макензепових граната нису биле у стању да је помакну.

Ноћ одмиче све даље и даље, а грмљавина немачких топова још не престаје...

Београд, 24. септембра 1915.

Под заштитом артиљеријске ватре, која већ два дана и ноћи не престаје, прве непријатељске трупе прелазе код куле Небојше.

До 9 часова пре подне, на дунавском

кеју било је пребачено више од 3 аустријска батаљона.

У 3 часа по подне Мала Ада Циганлија пада у немачке руке, а у то исто доба Велика Ада Циганлија претвара се у касарницу немачких батаљона.

Освануло је једно криво јутро за Београд; криво, јер паклена ватра немачких топова није престајала целу ноћ, а сада, у свануће, она достиже највишу тачку свога беснила. Прве рефлексе зоре тога септембарског јутра поздравили су плотуни наше пешадије: непријатељ је почео да прелази. Од тога тренутка под Београдом кључа незапамћени пакао ватрених машина. Уверен да је наша пешадија делом растерана, делом самлевена у прах, непријатељ је у зору отпочео пребацивање трупа понтонима преко Дунава и преко Саве прелазећи у исти мах у напад на дунавски кеј и на Малу Аду Циганлију. Од тога тренутка, топовској ватри која није престајала већ десет дана, придружује се још и пушчана и митраљеска ватра, као и повремено тресак ручних бомби.

Изненађен присуством наше пешадије, непријатељ је у први мах био јако збуњен, и у сукобу на бајонет код Небојше куле наши пешаци заробише једно веће одељење Аустријанаца поред оних који се потопише и изгибоше. За то време, на дунавском кеју пребацивали су се Аустријанци, али нису успевали да се макну од кланичне пруге. И на једном и на другом делу сремски одред и одред београдских жандарма беху дали такав отпор, да се непријатељ поче колебати. Кланична пруга утврђена бајонетима комбинованог одреда, бејаше грудобран о који су се непри-

јатељске груди узалуд парале, и већ, већ је наилазио тренутак панике. Дунав тога дана потече крвав и мутан, јер око 8 часова наша артиљерија из града и са Врачара згодно дохвати већи број понтона пуних непријатеља и праснувши по њима с неколико метака, сахрани све на дно узбуркане реке. Отпор наше пешадије и овај артиљеријски успех пресекоше за тај дан даље пребацивање непријатеља. Остало је само да се још сврши са оним аустријским батаљонима који су се већ затекли дуж кеја, па да тога дана непријатељска пешадија претрпи огроман пораз! Али, овде се прилике окрећу на нашу штету. Опрезно, као мачке, привукоше се монитори једним дунавским рукавцем у бок наших трупа; из свих својих оруђа отпочеше убиствену ватру из непосредне близине, и наши борци кренути у противнапад на бајонет, засташе за тренутак; даље се није могло! Монитори су их с бока просто штеповали својим метцима и приковали за место поласка.

Узалуд су се они освртали и очекивали рику својих протектора, енглеских топова са Врачара, узалуд, јер њих више није било у животу; једна немачка група просто их је била засула брдом пројектила и није им дала ока отворити. Пошто је свршила рачун са енглеским топовима, ова се немачка група, тукући од Борче, сада окрете на наше пешаке дуж пруге, и тако они непријатељски батаљони пребачени на кеј с великим бројем митраљеза, беху спашени.

За то време пушка и бомба трештали су на другом крају Београда.

Од саме зоре, па до 4 часа по подне, на Малој Ади Циганлији водила се очајна пе-

Порушена сала у згради Београдског Университета за време бомбардовања Београда 1915. год.

шачка борба; и најзад, око 4 часа, под навалом једног немачког пука, наша посада од једне чете 7. пука II. позива мораде подлећи.

Борба се сада преноси на Велику Аду која се претвара у немачку кланицу. Очајни напори Немаца да заузму ово острво остају без успеха; борбе се воде између дрвећа груди у груди, и најчешће ради бајонет и бомба. Узалуд Немци пристижу све новим понтонима до Аде. Узалуд, јер их наша артиљерија са Бановог Брда тако zgodно дохвати да понтони са људима прскају у ваздух а крв боји Савине таласе. Они пак делови који су успели да се пребаце на Аду, били су просто уништени нашом посадом једним батаљоном 7. пука II. позива и батаљоном 10. кадровског пука (муслимана).

Јуначко држање ова два батаљона на Ади, узалудно јуришање Немаца од саме зоре па до 4 часа по подне, толико их је раздражило, да су они наилазили све новим и новим ројевима преносећи готово тежиште напада на Београд за тај дан на Аду Циганлију. Крви је било толико да је Сава одатле па до ушћа текла црвена, а стубови порушенога моста били су просто закрчени пробушеним понтонима и непрегледним сплетовима људских телеса, раскомаданих топовским зрнима. Било је понтона који су лагано клизили низ воду без управљања, без господарења, јер њихова посада махом поубијана топовским зрнима није могла управљати њима и узалуд су рањеници из тих осакаћених понтона дозивали у помоћ. Ти огромни чамци крвави и омашћени људским месом лагано су клизили ушћу Дунава бојећи црвеном бојом воду око себе.

Око четири часа непријатељски напад поче да слаби, и пешадија немачка уступи место својој артиљерији, која се сада нарочито окоми на Аду. У овом дванаесточасовном клању на Ади нарочито се одликовао један одред четника који је из једног блиндираног шлепа проредио многе немачке батаљоне.

Приближавало се вече; артиљеријска ватра била је онаква иста каква је почела пре 48 сати. У колико се приближавало вече, у толико је постајала све бешња јер је тога дана њена пешадија претрпела пораз: била је заустављена у своме надирању на београдско земљиште.

Немци видећи да тога дана 24. септембра не могу ништа успети са својом пешадијом, окретоше опет артиљерију на варош. Грађанство је мирно подносило своју судбину и у поворкама напуштало је свој мученички град, не желећи да дочека непријатеља. Баш када су избеглице највише промицале кроз Београд, над њим се спуштају две паклене завесе, две завесе изаткане шрапнелма и разорним зрнима, и то онако, како то само уме у срдитој немоћи да измисли тевтонски злочиначки мозак Немаца. Од Саве па до Дунава прелазећи преко Управе Фондова спуштена је прва завеса: на висини од 4 метра од земље све један до другог експлодирани су шрапнели; испод њих су се распрскавала хаубична зрна, а по самој земљи су се ваљала зрна тешких калибара. Друга таква иста завеса пресекала је варош опет од Саве до Дунава, само прелазећи преко „Лондона”.

Грађанство које беше запало између ове

две завесе избезумљено је посматрало овај злочиначки изум Немаца којима друго ништа није ни остајало, јер им је пешадија целог дана била срамно тучена под Београдом.

Нико од грађана није ни помишљао да се пробија кроз ове паклене завесе и да потражи склониште ван Београда. Немци су на то и рачунали, јер су на тај начин хтели да спрече прилаз наших појачања одредима на Дунаву.

Али какво је морало бити запрепашћење за Немце кад се два батаљона 14. пука пробише кроз те завесе и пред вече стигоше на кланичну пругу, где је у ноћи при светлости попаљених кућа дуж кеја отпочињала једна крвава ноћна борба прса у прса, крвава, а и последња у агонији Београда...

Београд, 25. септембра 1915.

Целе претходне ноћи, при светлости пожара, на кланичној прузи врше се бесомучни јуриши, уз непрекидно бомбардовање непријатељских монитора.

У подне Немци избијају на Баново Брдо, на један део Топчидерског Брда, а у 4 часа по подне пада у руке непријатељу прва улица Београда — Душанова.

Без топова, који су делом уништени од непријатеља, а делом демолирани, официри Руске, Енглеске и Француске мисије напуштају наше бојиште.

Пред вече Сремски одред више не постоји.

Пешадијске борбе започете јуче настављају се и јутрос, пошто нису биле прекидане ни целу ноћ; и ако монитори целу ноћ туку на Дунаву наше трупе у бок, опет су оне још

Тешка граната аустријске артиљерије која је ударила у лабораторијум за експерименталну физику у згради Университета, али није експлодирала

увек на своме месту, и без смене издржавају бомбардовање без прекида три дана и две ноћи. Ноћас су под заштитом своје артиљерије и монитора, Аустријанци искрцали на кеј још свежих трупа, тако да је у зору наш преморени одред у јачини три батаљона имао према себи осам непријатељских батаљона који нису били у артиљеријској ватри ни секунде, са преко 45 митраљеза. Све те непријатељске трупе на кеју биле су приковане с оне стране пруге, делом по врбацама на обали, па, и ако дупло јаче, ипак нису могле кренути ни стопу даље.

Непријатељска тешка артиљерија бесни још увек без прекида дању и ноћу. Само сада са извесном променом: њени поготци су боље срачунати и прецизнији; изненађени застојем своје пешадије која није могла крочити даље од наших бајонета, Немци су почели прецизније гађати нашу пешадију. До овога јутра они су тачно тукли само наша оруђа, а пешадију су засипали пројектилима само у циљу да је растроје, те да ова напусти ровове.

Али, преварили су се!

И после три дана и две ноћи непрекидне убиствене ватре, започете 22. септембра, јутро 25. септембра затекло је све наше трупе београдског одсека на своме месту.

По цену огромних људских жртава Немци и Аустријанци успели су до овога јутра да заузму само Малу Аду Циганлију, коју је бранила једна чета, и да се одрже на кеју с оне стране пруге под заштитом песносних монитора који су сада могли циктати до миле воље, јер више није било у животу енглеских и француских обалских батерија.

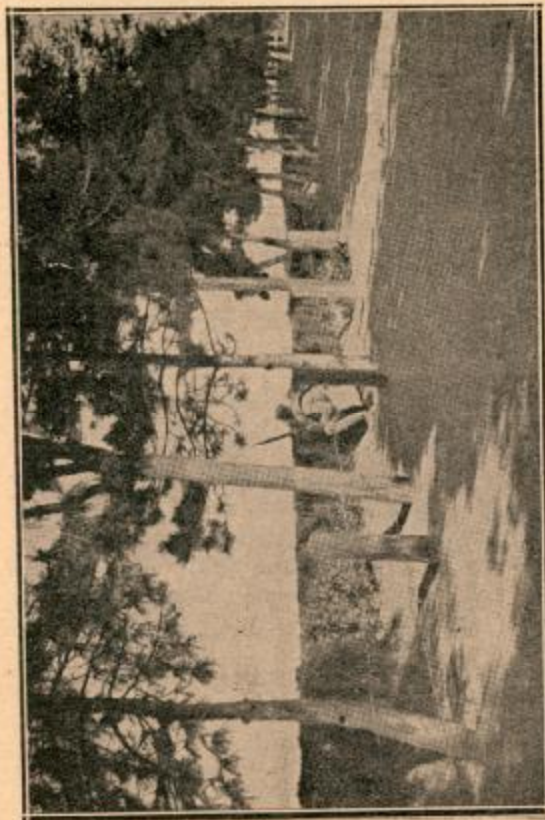
Прошла ноћ, најтежа је ноћ у агонији Београда; и грађанство и војска били су непрекидно под ватром артиљерије која је тукла далеко нашу позадину. Ноћ је била паклена, неронска. На све стране пожари, фијук граната, праскање пушака и јаук рањених грађана који су у поворкама за последњи пут напуштали своју престоницу. Немци су те ноћи тукли и све избегличке стазе које ноћ није могла заштитити, јер су те стазе Немци осветљавали нарочитим ракетлама које је грађанство назвало змијама. Језовито је било погледати како се кроз мрак провлачи једна таква ракетла, вијуга у разним правцима као да тражи где има људи, па кад их нађе, она осветли цео простор и — граната као руком донета пада на то место.

Јутрос је Београду освануло мртвачко јутро; на свима излазима из вароши зора је осветлила гранатама поубијане родитеље, децу, матере. Кућевне ствари попрскане крвљу разбацане су свуда, а мало даље од њих испретурана кола и поубијана запрега. Страшне су биле последице те последње ноћи када је цела варош буктала у пламену и била засипана милионима килограма врелога гвожђа, страшне, а изум злочиначких Немаца превазишао је у садизму и самог Нерона родитељубице.

Дан је већ увелико освојио; у вароши ни живе душе. Једни су већ давно иза Раље, а други с породицама леже мртви на Теразијама, у Макензијевој улици, код Топовских шупа, и целим друмом који води за Торлак.

Преморена посада београдског одсека без заштите своје артиљерије, која је делом славно подлегла у неједнакој тродневној бор-

би, још одолева непријатељу на Дунаву. Три стотине четника Сремског одреда већ су давно мртви. Мали остатак њихових другова

Кадровац из X. пеш. пука на осматрачници на Великом Калемегдану у одбрани Београда

скида реденике и бомбе са тела мртвих другова и продужује борбу... Да! али снага већ почиње да издаје; три дана се они не смењују; три дана се ништа не једе, нити пије,

три дана и две ноћи непријатељска артиљерија откида им комад по комад удова и нерава. А смене и помоћи ни од куда. Иза њихових леђа Немци су спустили две убиствене завесе од топовских зрна, и чудо је ако се кроз те завесе пробије по који одред или комора.

Више пута су они морали и хлеб и муницију с пушкама потражити код непријатеља, а благословена је била она кап хладне воде коју је потамнелим борцима дотурила каква храбра жена кроз порушене зидове сопствене куће. А већ ране своје нису ни превијали! И тако је то трајало данас до подне, када Немци загосподарише Великом Адом, коју су наше трупе напустиле још у јутро не могући више издржати смртоносну ватру артиљерије са Бежаније.

Дотле је већ иза Макиша био искрцан и цео један пук, и после тродневног отпора, стајући први пут ногом на чврсто земљиште, Немци се устрелише на Баново Брдо и Топчидерско али не пешадијом већ опет својом артиљеријом која је са велике даљине сад не сметано тукла оба положаја.

Малобројне и без заштите артиљерије, наше трупе морале су се повући, и око подне Немци пођоше опрезно падином Бановог Брда. Други део немачких трупа пође уз Топчидерско Брдо, али им напредовање убрзо беше прекинуто контра нападом једног дела комбинованог одреда. Ово заустављање Немаца припада у заслугу пуковнику Туфегџићу, који је за време агоније Београда био све друго, само не обичан човек од крви и меса.

Али све је то било узалуд. Видећи да је већи део наше артиљерије ућуткан, а да друга

не долази у помоћ, Немци сада стадоше на-
вирати са свију страна. Њихова тешка арти-
љерија само удвоји своје ударце ломећи на
тај начин и последње препреке својој пеша-
дији, која је око 4 часа била господар на
разбојишту Бановог и Топчидерског Брда.

Ударивши тако у бок градском одсеку,
Немци загрозише целој посади, и онај хра-
бри део жандарма и других јединица мораде
се повући са Дунава, и тако после многих
ноћи упорне борбе око 5 сати по подне не-
пријатељу паде у руке прва улица Београда.

Али, агонија још није била свршена; не-
пријатељ је успео да продре само до Душа-
нове улице.

Београд, 26. септембра 1915.

Док тешка артиљерија преноси своју
ватру на Дедиње, немачка пешадија врши
за 24 сата четири јуриша без успеха.

Кад је пре дванаест часова пала ноћ на
разбојишту, завладала је у вароши гробна
тишина; завладала је гробна тишина, јер је
велики самртник испустио свој последњи дах!
Од тога тренутка заћутао је глас топа, само
где, где у ноћи чуо се по који кратак пуцањ
пушке као уздах некога који жали. Велика
агонија је свршена, а путевима се више не
виде нити водови војника, нити групе из-
беглица.

Јутро је; натмурено и зловољно јутро
као после погребца. Заостало грађанство из-
гледа иза прозора и врата кад ће наићи на
језде освајача. Али никога! Улицама влада
мир изнад преоране калдрме; леже у крви
изгинули борци са телом пола на тротоару,
пола на путу, а пожари лагано догоревају...

Дан одмиче; и последњи одред жандар-
ма из кварта варошког са својим чланом г.
Никетићем, већ је давно изашао из вароши
држећи увек пушку „на готово“. По угловима
се виде припијени само добровољци капетана
Кезића који чекају последњи број новина
које је грађанство куповало одлазећи, и под
фијуком граната, јавља о хитној мобилиза-
цији Бугарске и о паду Веницелоса...

Свуда мучна тишина. непријатељ се не
појављује. У зло доба, отуда од **Леног Из-
гледа** чује се тешко зврјање мотора: среди-
ном улице иде опрезно блиндирани аутомо-
бил окићен митраљезима, машингевсерима,
пешацима под шлемовима као у морских гњу-
раца. До 9 сати на Теразије беше већ стигло
једно јаче одељење Немаца. Они су просто
морали сићи на Дорћол и за уши извући Ау-
стријанце који се нису мицали иза својих бари-
када. И од тога тренутка непријатељ почиње
да плави варош. Пошавши са Дорћола изју-
тра, храбри Аустријанци и Немци успели су
да код Крагујевачког Ђерма избију тек у
подне. Посматрали смо их са наших поло-
жаја и пратили њихово преплашено кретање
кроз празне улице. Погледи нам тада одоше
на другу страну и читавих пола сата не ски-
даху се са једног призора због кога су нам
сузе врцале из очију а рука притискала пу-
шку. Оштро у небо стрелио је још увек ши-
љати торањ на Дворцу; по њему лежи дво-
глави орао скрханих крила, а изнад свега
тога једна жута застава: немачка.

Београд више није био наш...

Али са окршајима око Београда још није
било свршено; Немци још нису били сигурни
у своју победу, све док не заузму и доми-

Наши војници у рову на Малој Ади Циганлији одбијају напад непријатеља

нантне положаје око Београда. Један од тих био је Дедиње, једна велика купола од брда, на коју се сада окрете сва тешка артиљерија Немаца.

Тукли су највећим калибрима од којих је цео Кошутњак одјекивао по неколико пута. Наши пешачки ровови били су ископани на имању Великог Краља, и они су били објект немачких група од Борче и Бежаније. Кад су мислили да од наших ровова и војника нема ни трага ни гласа, „храбри“ Немци полазе на јуриш; али не задуго! као фантоми поскакали су мрки, опаљени наши борци из својих преораних ровова, и „храбри“ војници XXII. корпуса заглавише Топчидерску реку.

Нагинани вероватно својим митраљезима које је имала свака њихова десетина, Немци се опет вратише на јуриш и до пред вече јуришали су још два пута али без успеха. Њихова кланица са Аде Циганлије бејаше сада пренета на Дедиње, и локве германске крви заливале су сваки чкаљ, сваки камичак на њему.

У овим окршајима на темену Дедиња где је наша пешадија била такорећи прилепљена уз немачку, у тим окршајима немачка артиљерија је ћутала због својих трупа. То су тренуци, када се је наша пешадија могла слободно и без сметње ухватити у коштац с немачком пешадијом, и увек ју је тукла. Како ли би се провели Немци под Београдом, да смо ми имали артиљерију која би се могла носити с немачком?

Како би се Немци провели, то је најбоље показало Дедиње! Јер после неуспелих јуриша које су вршили до мрака, Немци се срамно повукоше, и уступише место својој артиљерији која поче урагански тући теме Дедиња цепајући му теме и утробу, свима калибрима својих оруђа.

И када се пламен веза за небо, када видесмо да земља затрпава читаве водове наших војника, тек онда морадосмо напустити ровове ужежене огњем — и Немци се упутише на празне положаје. Али не за дуго. Тек што беху избили на теме Дедиња, кад међу њих паде олуја и вихор; са Торлака их дохватише два енглеска топа, и храбри Германи и не чекајући контранапад наших пешака, стрмоглавише се по пети пут за тај дан у Топчидерску реку. А кад је ноћ пала на раздробљено теме Дедиња, наши пешаци заноћили су победоносно у рововима на имању свога Седога Краља.

Београд, 27. септембра 1915.

Данас пада Дедиње. За време најтеже агоније, Београд бране и његова малолетна деца.

Ноћ је прошла на миру; са наших положаја умотаних у таму лево и десно од Торлака посматрамо мртву силуету нашег несретног Београда. У мраку, неосветљен, недавајући знака од живота, ту испод наших ногу Београд је изгледао као стари витез који се борио, борио, али је морао пасти и сад је мртав! Ноћ тужна. У овој ноћи чудно пада киша, као да небо плаче, над једним узвишеним мртвацем који је пре неколико часова пустио свој последњи ропец...

Тако је Београд изгледао ноћас гледан са наших положаја; мртав и миран. Нигде светлости. Киша је погасила пожаре који су већ догоревали на дунавском кеју. И ако смо добили смену, ипак нисмо одлазили с положаја; хтели смо да се нагледамо нашег Београда макар и у тами, јер можда је то по-

следња наша ноћ с драгим нам Београдом, а прва од оне дуге таме робовања која се ево спуштала над њим. Збогом Београде! Почивај мирно у својој тами, јер сутра, сутра и за твоју децу настаје једна тама, неизвесност, бој за бојем, изгнанство, а затим потуцање по туђини...

Збогом Београде! Кад мине ова ноћ, сутра, ми ћемо ти с нашег положаја послати неколико плотуна; то ће бити наша почасна паљба над твојим гробом Београде! То ће бити плотун туге, али ће се из њега извити и усклик вере да ће Београд васкрснути, да он мора васкрснути! — — — — —

Свиће. Свиће увелико, а јутро оловно и тешко пало по земљи и не диже се; небом се ваљају *повесма* тешких облака... На Великом Врачару већ се чују пушке. Аустријанци нападају целом дивизијом. Испод Дедиња, непрегледне масе Немаца; чекају. И отпоче ураган; прво опрезно и лагано, затим све брже и брже најтежи калибри почеше раздирати утробу Дедиња. Кад се пламен свеза с ниским јесењим небом, и кад је врх Дедиња изгледао као врх високе планине који се не види из облака, полетеше над њим, сасвим ниско, немачки аероплани и њихови извиђачи злокобно управеше своје погледе на наше ровове.

— Још смо ту! Удрите даље...

И злоба тешке артиљерије удвостручи. Око подне Немци су тукли батеријским плотунима; по четири метка одједном све један до другог, и то из неколико група. Из Топчидерске реке њихова пешадија посматрала је врх Дедиња умотан димом и прашином и

вребала. У подне, када на Дедињу није остао нераспадан ниједан камичак, Немци су се усудили да пођу на јуриш. И они су извршили један херојски јуриш, јуриш на воде који су већ били мртви...

Када је пало Дедиње непријатељ је тек тада почео да се креће слободније кроз варош. Намах се београдске улице напунише Немцима и Аустријанцима и отпоче насиље над незаштићеним женама и децом.

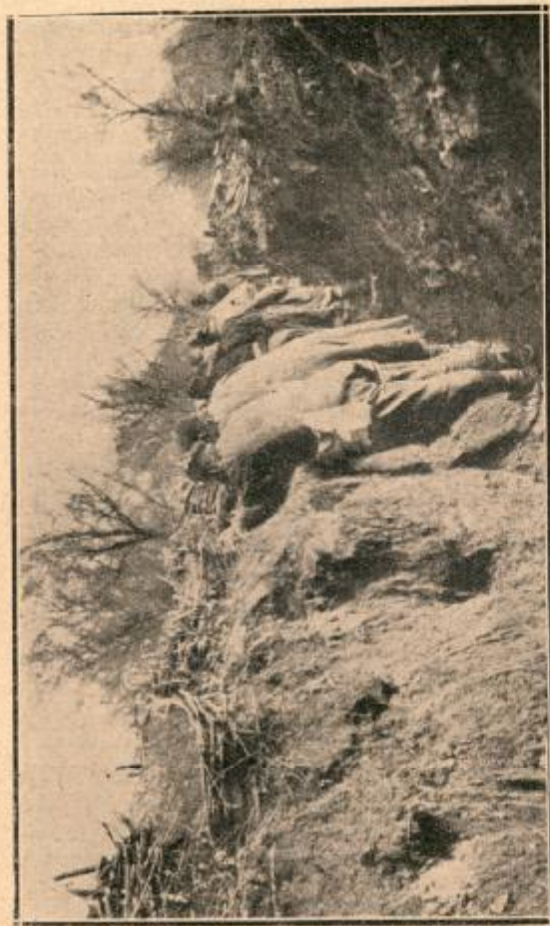
Крали су и отимали где су шта стигли; наред улице испрезали су ситне вочиће и теоце и одмах клали пред очима сопственика, или препродавали другима у суседној улици. Тако испрегнута кола остајала су на улици на милост и немилост оних који ће наићи, а сопственици, махом жене, враћали су се кући празних руку, а пуни уверења да су сада робље отимача.

После жена дошла су на ред и деца; и сувише је познато какве су све грубе послове та изгладнела београдска деца радила својим злочинцима. Гонили су их на кулук пре него што су их излечили од рана које су им они задали. Откинули су им једну руку, али су се зато окомили на ону другу да она посвршава посао за обе!

Своје огорчење што са борбама још није завршено, изливали су над нејаком децом и немоћним старцима. Огорчење кажем, јер са борбама још није било свршено. Београд је заиста пао, али је остао још Подвис, остало је Петлово Брдо, Бумбарово Брдо, Девојачки Гроб, Дучине и пуно нових Београда где су завојевачи имали да проспу још коју кап крви. У херојском коштацу на Бумбаровом Брду имали смо и заробљеника. Том прили-

ком код заробљеног фелдвобела Оскара Блума нађена је и једна фотографија. Кад сам угледао фотографију стегоше ми се песнице и скочио сам за гушу разбојнику који је стајао испред мене; само његов заробљенички положај, положај човека без одбране и немоћног, одвратио ме је да га не удавим. Познавао сам три малишана који су везаних руку, на фотографији, стајали крај њега; гледао сам нетремице фотографију и већ, већ сам у оним малим очицама видео помућени поглед, поглед укочен, стаклен, какав се има кад се пред собом гледа пушчана цев у висини чела. Јер непријатељ ничим бољим се није могао одужити тој тројици београдских малишана за оно што су они учинили недељу дана раније. А ево шта су они учинили.

Око подне 25. септембра кад је агонија Београда била већ на врхунцу, и кад је непријатељ почео да се пребацује чамцима, наређено ми је да се пробијем до Небојине куле и да примим једно непријатељско одељење које је било заробљено онако како је изашло из чамца. Заштићени насипом кланичне пруге лежали су заробљеници, док су наши борци, горе, по прузи, окрвављени и поцрнели одбијали брзом паљбом непријатељско надирање с воде. Сва позадина пруге била је под непријатељском ватром, и у тој ватри угледао сам приказ који ме је скленио: у облацима прашине коју су пушчани метци копали испод њихових ногу три малишана знојила су се око једног сандука пешачке муниције; вукли су га на пругу где су лежали борци. Дан раније, на кеју, видео сам где жене под кишом куршума износе из кућа тестије с водом и запајају војнике дуж

Војници и комите бране Алу Малу Циганају код Београда

пруге, али ме тај приказ није толико узнемирио. Овај приказ, где три детета учествују у првом борбеном реду натерао ми је сузе

на очи. Не губећи ни тренутка, са још два заробљеника, отрчим до деце и дограбивши их заједно с муницијом довучем их у заклон. Згрануо сам се кад сам у једноме од њих угледао млађег брата једног мог друга из гимназије, а сада ђака-наредника у 10. пуку који је још од јуче непрестано у окршају. Још већа је моја згранутост била кад сам једноме од њих угледао руку у крвавим завојима који су се већ окорели.

— Па откад сте ви овде међу војницима?

— Од пре три дана; понели смо нашим батама преобуку и нешто за храну, па смо тако и остали. Јова и Света одмах су нашли своју браћу, а ја још не; али смо се договорили да се не растајемо док и ја не нађем Синушу. А Јову је јуче ранио један Шваба; лепо смо га видели кад је нанишанио из оног врбака с обале...

— Па што се нисте одмах вратили у варош? Зар вас није страх?

— Није! Није! гракнуше сва тројица, и ућуташе. Ућуташе и ја, јер у томе тренутку само на пет метара од нас сукну из земље један гејзир црнога дима, ситне земље, камења, поломљених пушака, а затим детонација и смрад шедита и сумпора... дечија уста беху згрчена, али су очи говориле: није! није!

— Није! одсече још једном један од ова три јунака; ја и Јова смо Соколци, а Лаза је „Душан Силни“!

На ово нисам имао шта да одговорим; и ја сам соколац, и његов брат ђак-наредник који је од јутрос у окршају ко зна на коме крају градског одсека, и он је соколац. И не-

хотице погледах преко дечијих глава у кров зграде Прве Београдске Гимназије који се одатле лепо видео. Сетих се свега; сетих се часова гимнастике; сетих се оног вежбања војничком пушком у гимназијском дворишту, маршева у колони двојних редова по узаним дорћолским улицама колико јуче..., овим истим улицама где се сада крнавимо с непријатељем. Сетих се и нашег наставника гимнастике соколца Милутина Крњајића. Он је своје соколство пре месец дана запечатно крвљу: погинуо је као капетан на челу своје чете. И ми ћемо тако ако треба, помислих, и окренух се деци.

— Ви ћете остати овде у заклону и нећете се маћи све док не видите да се наши војници повлаче с пруге, и ви онда с њима пођите у варош.

Ах, колико ли сам се преварио! Никада наши војници нису пошли с пруге; како су полегали у почетку борбе, нису више ни устали. Узалуд су малишани очекивали! Они на прузи, с образом на пушци, увек окренути непријатељу, боравили су свој последњи сан. Лагано крв из слепоочница, из чела, клизила је у нагарени магацин пушке, клизила кроз цев и излазила напоље. Никога више није било да се одупре непријатељу који се лагано и опрезно помаљао с оне стране пруге, из воде... а три мала београдска гимназијалца, три соколца још су била на својим местима крај сандука пуног пешачке муниције.

Цео тај догађај пређе ми испред очију док сам посматрао фотографију. А онда се окретох фелдвобелу:

— А шта сте урадили с децом кад сте их ухватили? питао сам фелдвобела.

— Kriegsgericht! знате, утврдило се да су додавали метке војницима".

А „Kriegsgericht" у таквим приликама значило је: једна узана авлија, зид, гола сабља спуштена брзо, и плотун!

Ето, укратко, историје ових малих београдских сокола! Њихова имена:

Душан Вујић, 14 година, син општинског деловође из Београда.

Светислав Ђорђевић, 14 година, син учитеља Ђорђевића из Београда.

Јован Станић, 12 година, син капетана Станића из Београда.

Сви ученици I. Београдске Гимназије...

Ето, та мала деца падала су као снопље по улицама Београда. Колико пута сам их под кишом шрапнела гледао у црвеним соколским кошуљицама са соколовим пером за шајкачом: хтели су и онда да буду униформисани као њихове „старије бате". Па не само то, већ су хтели и да гину као бате, и гинули су. Падали су чим би крочили на врата дворишта; падали су и у самоме дворишту; убијали су их на спавању. Њих па и много млађе од њих. За ово не треба много доказа: довољно је отићи на Ново Гробље и заћи од гроба до гроба. На малим скромним споменицима чита се болна историја једне генерације, која је била тек у зачетку. Написи су тужни и незаборавими. Ево једног:

+

Овде лежи наше мило дете

ЗОРАН

Рођен 16. маја 1911.

мучки убијено ноћу, на спавању,
од немачке гранате 10. Септембра
1915. год.

Болна рефлексija оних ноћи Београдo-ве агоније када су гинуле и мајке с децом у наручју, и деца у наручју својих матера. Болна, утолико, болнија, што ће то отићи у заборав.

Почивајте мирно најмлађи браниоци Београда!

Торлак, 28. септембра 1915.

Београд је у ропцу. Београд умире, али се тешко предаје!

Торлак је доживео један мучан дан. Штаб у школи нема никакве везе с јединицама које су од јутрос у непрекидној борби. Реч борба за овај случај је врло слаб израз; то што се од јутрос дешава на положајима испред Торлака, то је пакао. Од Душанове улице, па преко Крагујевачког ћерма, преко Дедиња и Лисичјег потока, нема стопе на коју не падне немачка граната.

Нетачно се изражавам кад кажем „не падне“ јер те гранате у ствари падају без прекида све једна за другом. Људи који су у томе појасу смрти треба већ давно да су мртви; Немци на то и рачунају, а највише рачунају на то, да удаље штаб одбране са Торлака, јер им овај сувише смета, сувише је близу до борбене линије. Немци рачунају да својом артиљеријом покидају нерве наше пешадије, али су до данашњег дана успели да покидају само телефонске жице. Данас штаб на Торлаку већ нема веза с бојиштем. Узалуд телефонисти дозивају поједине команданте, нико се не одзива из борбене линије. Генерал Живковић више и не наваљује на то; он јасно види и чује један други одзив, чује тресак немачких граната готово испред својих ногу.

Штаб је готов да иде даље, коњи су оседлани, архива смештена у сандуке, телефонске жице увијене на котуре, апарати у рукама телефониста. Али генерал још не одлази; нико из његове околине и не наваљује на то. Сад је око штаба један мали Београд. Избеглице којима је тешко да се растану од Београда, слегле су се са својим завежљајима и стварима око штаба и охрабрени присуством генераловим очекују... верују још у исполинску снагу своје пешадије и надају се ако не до мрака, а оно бар до сутра наши ће противнападом пребацити Немце и Аустријанце преко Саве и Дунава.

Али та нада отпада пред вече кад са Торлака кретоше пут Раље мисије Француска, Енглеска и Руска. Оне одоше опростивши се са свима из штаба, а за њима одмах кретоше и колоне избеглица. Кад је пало вече, на Торлаку остаде сам генерал са својим штабом и храбра учитељица г-ђа Домановићка са својом децом. Неколико пута преко дана генерал је наваљивао на г-ђу Домановићку да се уклони с децом и да напусти школу. На сваки такав савет г-ђа је одбијала главом: не! Њен поглед као да је говорио: и ви нећете напустити до последњег тренутка своју позицију — одбрану Београда, и ја нећу своју — школу!

Кад је тога дана пао мрак на Торлак, генерал није, као по обичају, сео поред наложене ватре код капије на главном улазу. Дотле, то је било његово највеће задовољство. После напорног рада, пред вече, дао би знак ордонансу Лази да му ложи ватру у авлији. Кад би се ватра добро разбуктала он би тада изашао из своје собе за рад, и ту око ватре отпочео би примање. Тада је раз-

говарао са свима; са својим командантима, са ордонансима, с гостима, с трећепозивцима који су се преко целог дана излежавали у јарузи иза школе, и припуцавали на немачке аероплане, и са избеглицама које је пут наводио баш поред генералове ватре.

Али вечерас, вечерас свега тога нема; последња избеглица већ је давно иза Раље, а последњи трећепозивац већ је давно у окршају који се непрестано води на Ерином брду, на Дедињу, на Стражевици. И ватра вечерас не гори; нема ни ордонанса окол, јер је сада, после покиданих жица, сва веза спала на њих. А ватра и није потребна. Пожари из центра вароши пренели су се и на периферију, и генерал гледа како горе топовске шупе и болнице на Врачару. Уколико више пада ноћ, утолико је пушчана и митраљеска ватра све ближе; гранате већ захватају и само теме Торлака и падају у јаругу према селу Јајинцу. Једнога тренутка висока фигура генералова се нагло пови, и уз страховито шиштање једна граната удари у кров школе где је био смештен штаб. За овом је имала доћи друга, па трећа и тако редом док од зграде не остане ни камен на камену, а то беше довољно генералу да строжијим гласом опомене г-ђу Домановићку да је време за напуштање ове сигурне гробнице.

А он, он се врати на своје омиљено место на улазу, седе поред незапаљеног огњишта и оста тако дуго у ноћ посматрајући драги Београд који је те ноћи умро ту испод његових ногу...

*
* *

Београд је добио оно што је заслужио. Добио је орден Легије Чести. Велика Француска умела је оценити напоре наше војске и њених старешина, потпуно је схватила и патње грађанства нападнуте вароши, јер је и сама имала један такав мученички град: имала је Верден.

Данас после петнаест година када смо се сетили напора и подвига свакога скромнога борца са београдских положаја и његових улица, морамо се с поштовањем сетити и оних наших команданата који истрајаше у агонији Београда као Сизиф на својој узбрдици.

Морамо се задивити напору и присебности тих људи, који су са својих осматрачница а често пута и пешачких ровова онако достојно провели све јединице Одбране Београда, провлачећи их из боја у бој кроз двонедељну агонију Београда, па и даље дубоко у јесен све до последњег дана додира с непријатељем.

Командант Одбране Београда генерал Живковић истрајао је на своме послу гвозденим енергијом, и задржавао је команданство и у оправданим случајевима где би сваки други тражио смену.

Начелник његовог штаба пуковник М. Лазаревић срчан официр и неоспоран војни литерата, поднео је напоре који надмашују снагу човека. Официр кога нису збунили Макензенови мортери, нити су га узнемирили метци непријатеља који наступа. Командант који хладнокрвно пребројава преостале трупе, допуњује их, резервише им положаје и бди над њима као над децом.

Често пута кроз телефонску слушалицу

тај официр је чуо прасак немачке гранате уместо одговора својих потчињених, па га ни то није збунило.

Под таквом руком Београд је клечао, али достојанствено!

Затим командант градског одсека ген. М. Момчиловић, па командант 2. батаљона 14. пеш. пука п.пуковник Љ. Недељковић који је последњи напустио клонули Београд.

Сви они, заједно са командантом топчидерског одсека симпатичним чичицом пук. Лешјанином, и командантом добровољаца капетаном Кезићем, сви они били су тих тренутака орлови који су неустрашиво предводили орлиће...

Под њиховом руком Београд је поклекнуо, али достојанствено.

*

На заједничком разбојишту Срба, Немаца и Аустријанаца данас се држи једно тихо и скромно опело. И помолићемо се за покој душа оних који пре петнаест година на томе месту положише своје животе за нас; крај њихове костурнице помолићемо се Богу и за оне остале браниоце Београда чији су костури расејани свуда од Вишњице до Остружнице, од куле Небојше до Космаја. Они су умирали од рана како је ко где стигао: у Кошутњаку, у Топчидеру, у Раковичком потоку... по два, три њихова гроба наћићете на сеоским гробљима у Реснику, у Кумодражу, у Рушњу и у Рипњу. Умирали су нечујно како је ко где стигао; растурени су и нико их никада неће моћи прикупити. Од свију њих најсрећнији су њих 36 који почивају свој вечити сан међу Немцима на Бановом Брду. Тамо се свакоме зна гроб, и свакоме пише име на крстачи...

Тел. К. Јанковић, жанд. мајор

Улога жандармерије у одбрани Београда 1914—1915. год.*)

I.

Употреба жандармерије као засебне и самосталне јединице није била код нас предвиђана за случај рата. То је био случај са свима жандармеријама у Европском рату и то је, поред малобројности жандармерије у предратној Србији, један од главних узрока, што су жандармерије остале по страни, кад је требало одати морално признање борцима из Великог рата. Као други узрок тога може се сматрати и традиционална, тако рећи урођена, скромност и неистичање жандармерије, која је као струка са полицијско-војничким задатком увек била издвајана од остале војске.

У ствари, српска жандармерија је са своје стране испунила до краја своју дужност према Краљу и Отаџбини, пролевајући обилно крв на свима боји-

*) Писац овог чланка није учествовао у одбрани Београда 1915. год. већ је податке црпео од живих жандарма а највише од жанд. капетана г. Михаила Зарића, који је био у борби на Дунавском Кеју.

Датуми су по новом календару

штима наших ратова. Српска жандармерија је изгубила више од половине свога бројног стања у Европском рату. Али, те су жртве остале незапажене, јер су се изгубиле у мору жртава војске, по чијим јединицама су жандарми били распоређени за време рата. То је разлог што немамо тачну статистику губитака наше жандармерије у ратовима.

Али, и ако употреба жандармерије као самосталне јединице у рату није била предвиђена, случај и нужда је учинила, да наша жандармерија изузетно, као засебан жандармеријски батаљон, узме учешћа у операцијама одбране Београда и околине, а доцније приликом одступања — још једном код Кроје у Албанији.

Видећемо даље, како је српска жандармерија своју дужност у одбрани Београда — остале њене борбе биле би ван оквира ове споменице, — испунила.

II.

Београдска жандармерија од свога установљења 1860. године била је чврсто везана за живот и развитак Београда. Од оног знаменитог бомбардовања Београда 1862. године, који представља маркантну етапу у задобијању потпуне независности Краљевине Србије, па све до данас, жандармерија је била активни учесник у свима знатнијим догађајима Београда и срасла је тако рећи са њим. Београђани су навикли на жандармерију као на нешто своје. И најбољи је доказ те узајамности, што се, поред толиких разлога, ни до данас није успело, да се Београдска жандармерија замени одговарајућом грађанском полицијом.

Објављена рата 1914. године затекла је Београдску жандармерију, — чији је званичан назив био „I. батаљон жандармерије“ — са овом формацијом:

I. — штаб батаљона;

II. — четири чете жандармерије;

III. — две чете ноћних стражара; — и

IV. — један коњички жандармеријски вод.

Командант целокупне жандармерије био је пешадиски пуковник Јанко Вукасовић, Словенац из села Врловине, близу Горице, који је у својој мла-

Г. Обрад Радоњић, жанд. капетан

дости, гођен југословенским идеалом прешао у Србију и постао њен официр. У случају овог Словенца — команданта српске жандармерије — има заиста много симболичности.

Као што је било предвиђено, жандармерија по објави мобилизације, по наредби Владе остала је на својој редовној дужности. Та реч „редовна дужност“ у ствари губи своје значење, јер „редовна дужност“

жандармерије у рату састоји се у безброј других дужности, поред оних мирнодобских, које једино могу спадати у редовну дужност жандармерије. Овај назив „редовна дужност” још мање одговара стварности, ако би се применио на задатак Београдске жандармерије, која је за све време вршила службу у првој борбеној линији.

Још пре објаве рата, на дан мобилизације 12. јула 1914. године у 24 часа жандармерија је била стављена у стање строге приправности. Ова је строга приправност трајала до 15. јула (дана објаве рата) у 6 часова.

Одмах после тога, капетан Милорад Ђурић добио је једну комбиновану чету од жандарма и ноћних стражара, у јачини 150 људи, и посео дунавску обалу, док је жандармериски потпоручник Обрад Радоњић са другим оделењем од 63 жандарма посео савску обалу, од магацина соли до Градске капије.

Истог дана (15. јула) око 22 часа кренула је из Земуна једна лађа са 6 шлепова и ушла у Саву.

Жандарми, потпомогнути од општинских стражара, царинских и монополских органа и многих добровољаца грађана свих старости и слојева отворили су ватру на лађу. Посада је одговорила ватром из митраљеза и пушака, али се лађа морала зауставити у Сави услед оштећења. Ово је био први почетак нашег рата са Аустро-Угарском.

Око 23 и по часа друга лађа са 7 шлепова пошла је из Земуна за оном првом, али је и ова нашом ватром задржана позади прве, под истим околностима.

16. јула око 1 и по час полази лагано последњи воз према савском мосту. Одред Танкосића пре пролаза воза баца железнички

мост у ваздух, а композиција враћа се натраг у Земун.

Г. Мирко Јовановић, жанд. капетан

Пушкарање између жандармерије и посаде заустављених лађа траје и даље. Доцније појављује се са противничке обале и неки топ, који је прошарао небо са неколико шрапнела. Куглице су разбиле цреп и прозоре на неколико кућа Ломине улице.

Први врисак жена и деце одјекује по улицама Савамале. То је био тек почетак!

Пушкарање траје до сванућа.

Око 5 часова (16. јула) појављују се аустриски монитори. Засипају ватром из топова и митраљеза нашу посаду и Београд. Наша артиљерија није се јављала. То је унело приличну пометњу у наше редове и многи су почели отступати, јер се је пронео глас, да се Београд има напустити. Наређење о томе шта треба учинити жандармерија није добила. Грађанске власти биле су напустиле варош. Сви су се евакуисали како је ко могао.

У тај мах појави се од Славије командант Дунавске Дивизије, генералштабни пуковник Миливоје Анђелковић са својим ађутантом мајором Добросавом Ђорђевићем и са једним одељењем од 30—40 добровољаца — грађана. Заустави отступајуће делове и нареди, да се сви врате на своја места. Њима се придружи покојни Добра Митровић тадањи кмет-правник Београдске општине. Сви су они обишли положај, подигли опали дух народа и учинили неке исправке у распореду жандарма и осталих стражара. После тога су приступили уређивању грађанских власти од особља, које је остало у Београду.

Савски одсек потпоручника Обрада Радоњића појачава се на 193 жандарма и остаје на положају све до 21. јула, када је положај предао трупима 7. пешадиског пука, III позива.

После тога жандармерија се вратила у своје касарне, на „редовну дужност“.

Командир 4. чете (савамалског кварта) добио је наређење, да при појави непријатељских монитора, са својим људима поседа

савску односно дунавску обалу, према месту појаве монитора, а све остале чете ноћу су постављале страже на Сави и Дунаву — свака

Г. Живојин Јанишијевић, жанд. капетан

чета на своме одређеноме фронту, — док није извршена концентрација војске, која је предузела чување границе.

Жандармерија је остала у Београду да се бори, не само са непријатељима, са спасавањем и са осталим физичким напорима војника, него и са спасавањем народа, са гашењем пожара, које су непријатељске запаљиве

гранате изазивале у свима крајевима Београда, па и са онима, који су, користећи те тешке прилике Београда, присвајали на разне начине туђу имовину.

Ову дужност у граду, изложеном скоро свакодневном бомбардовању, вршила је непрекидно у току 15 месеци, без икакве смене и са минималним одмором.

Ако та опасна и нада све тешка дужност није жандармерији донела војничку славу, она ће ипак код сваког свесног грађанина, изазвати признање. Није увек најтеже бити у једном, ма и најокршајнијем боју. Дуго психичко и физичко мрцварење захтева много више хероизма. Београдска жандармерија испунила је и једно и друго.

У томе непрестаном раду, жандармерија је проводила своје време без знатнијих догађаја — јер су у то време и најзнатнији иначе догађаји рачунати као најобичнији, — све до првог заузећа Београда од стране непријатеља у новембру 1914. године. Тада је жандармерија последња напустила варош и придружила се Варовничком одреду ка Торлаку и Авали.

III.

По првом ослобођењу Београда у децембру 1914. године, жандармерија се вратила на своје старе дужности. С времена на време упућиване су поједине групе жандарма, у разне војничке јединице. Тамо су они вршили полицијску службу по штабовима Врховне Команде, армија, дивизија и пукова. Други су употребљавани као коњички ордонанси. Београдска жандармерија послала је у оперативне јединице преко 200 жандарма. Они,

који су остали, морали су се још више напњати, да би заменили отишле другове.

Наступила је злокобна 1915. година. После дугог затишја, за које је време београдска жандармерија и даље вршила своју службу у првој линији — наступили су страшни дани. Аустро-немачко-бугарска офанзива, против усамљене, исцрпљене, слабо снабдене и недовољно наоружане и малене Србије била је на прагу. Жандармима су неколико пута мењали оружје, као и војсци уосталом. Бајонети нису ни издати свима жандармима.

Први удари нове навале сручени су на замучени Београд. Време је дошло да се рачуна и са појединим борцима. Ништа природније, него да се жандармерија ангажује до крајњег напора и последњег човека. Дошао је дуго очекивани дан, да и она ступи самостално у борбу.

5. октобра (датуми по новом) 1915. године био је први дан аустро-немачке офанзиве према Београду и први дан рата са Бугарском.

5. и 6. октобра непријатељска артиљерија била је засула наше положаје дотле нечувеном артиљериском ватром из свих, од брдских до најтежих хаубичких топова и мерзера 42 см. 40.000 зрна пало је тада за један дан на београдске положаје.

Наша артиљерија, на сав тај пакао од ватре није могла тога дана да избаци више од 16 метака.

Непријатељ је (у циљу да изазове ватру наших батерија и тако открије њихове положаје) био упутио и један лажни монитор према Ратном Острву. То није успело.

Иначе наша артиљерија била је од ура-

ганске непријатељске ватре тешко погођена и оштећена.

7. октобра у 2.30 час. била је поново отворена најјача ватра из свих артиљерских оруђа на обалу одређену за искрцавање.

Под ситном кишом око 4 часа непријатељски понтоци пловили су Дунавом који је био осветљен пожарима београдских кућа. Наши су приметили понтоне, осули ватру на њих и нанели им велике губитке, али нису били у стању да несразмерно надмоћнијег непријатеља спрече у искрцавању.

На обали Дунава искрцани су: 4. батаљон 84. пешадског пука и 3. батаљон 74. пешадског пука, 59. пешадиске дивизије 8. корпуса.

Командант наше Одбране Београда био је поч. генерал Михаило Живковић. Командант комбинованог одреда поч. пуковник Душан Туфегџић са штабом на Топчидерском Брду. Београдски отсек ишао је од Миријевског Потока, до Карауле Јарца.

Градски подотсек бранио је фронт од Миријева до железничког моста. Командант био је пешад. потпуковник Миливоје Момчиловић (сада генерал у пензији и окружни инспектор у Битољу). Њему је стављен под команду одред београдских жандарма, који је формиран у 3 чете, нарочито за ову борбу.

Командир 1. чете и уједно командант батаљона жандармерије, резервни жандармериски капетан 1. класе Милоје Милинковић био је стар и болешљив и он је командовао овим одредом из касарне на Краљевом Тргу, обилазећи повремено положаје.

1. четом ((Дорћол) командовао је поруч-

ник Мирко Јовановић. Он је у ствари водио и цео жандармериски одред у овим данима борбе, замењујући болешљивог команданта.

Порушена кућа на Кнез Михаиловом Венцу код Калемегдана.

2. четом командовао је поручник Рајко Живановић, а 3. четом поручник Марко Денић.

Чете су биле јаке по 124 жандарма. Укупно било је у одреду 370 жандарма.

Командант Градског подотсека, потпуковник Момчиловић позвао је 6. октобра пред вече у Горњи Град — где је био његов штаб, — команданта одреда и командире чета. Издао је усмено наређење, да одред поседне Дунавски Кеј — од кафане Златни Шаран, на крају улице Цара Уроша, до негдашње Крсмановићеве пумпе у правцу кладнице.

7. октобра око 1 час одред је сменио делове 10. кадровског пука на том фронту и одмах је ступио у борбу.

Одред је држао железнички насип позади кога су били дубоки ровови.

Борба је била непрестана. Непријатељ је нападао више пута у тежњи да се дохвати првих кућа на обали. Наши су се јуначки бранили и против нападали да би непријатеља бацили натраг у Дунав.

Несразмерна надмоћност и бројна и техничка, била је на страни непријатеља, па ипак је положај одржан те ноћи. Бомбе су при томе биле најбоље наше оруђе. Њих се непријатељ највише плашио.

Узастопни јуриши непријатеља разбили су се о чврсте груди наших жандарма.

У тој непрекидној борби освануо је и дан, који је имао донети појачану артиљеријску ватру.

Сада су ступили у борбу монитори. Они су са Дунава узели под уздужну ватру наше ровове. То је оно најгоре за пешадију у рововима. Она у таквом случају, као и да нема ровова.

И поред одбијених напада ситуација по-

стајала је неиздржљива. Непријатеља није било могуће отерати са обале. Он се грчевито држао копна, јер позади њега био је Дунав — смрт!

Г. Марко Денић, жанд. поручник

Али, и наш положај постао је пакао. Лешеве су лежали по рововима, помешани са живима. Дим од граната помрачио је небо. Није више ни друг друга видео
Као да није то било доста, лево и десно

изгубљена је свака веза. Шта то значи за морал трупа, борцима је познато.

Па ипак жандарми нису ни помишљали на отступање. Гинули су стојички. Тек су у подне добили наређење, да напусте ровове, јер би одсецање од позадине било неминуовно.

И они су их напустили да би се само 30—40 корака даље зауставили у Солунској улици — паралелној, напуштеном железничком насипу.

Овде није било ни ровова. Борило се иза зидова и углова улица. Дејство непријатељске артиљерије било је због тога још убитачније. Жандарми су се ипак и овде одржали до 14 часова јуначки и упркос свему. Они су бранили прилаз непријатељске пешадије, која је успела да дебушира улицама Јеврејском, Дубровачком и Израилевом. И не само да су се одржали, него су прешли и у напад. У оној ломњави одред је добио наређење, да изврши повратни напад и баци у Дунав непријатеља, који се је већ био утврдио на северној страни железничког насипа испод цркве Ружице код Робијашке Баште на крају Кнез Михаиловог Венца. Тај је повратни напад жандармерија извршила у заједници са једном четом 2. батаљона 10. кадровског пука и добровољцима из Сремског одреда.

Повратни напад је вршен из Солунске улице према Робијашкој Башти са фронтом према западу. На десном боку, на 30—40 корака од жандарма, непријатељ је међутим држао чврсто наше напуштене ровове и претио испадом у нашу позадину. Рекло би се „Напад очајника“! — И да није било те страховите артиљерије, нема сумње, да би ова дрскост и успела. Људи ваљајући се по тра-

вом зараслој равници — на други начин није било могуће ни корака крочити из Солунске улице — приближавали су се неустрашимо непријатељу. Али ти малобројни жандарми били су и сувише слаби према непријатељској снази коју је потпомагала моћна артиљерија. Ова је, осећајући опасност за своје, удесетостручавала своју ватру. Наша артиљерија била је немоћна.

Напад није могао успети и наши су се вратили у Солунску улицу, која им је служила као база и једини заклон.

Али, пошто се нису поштено ни издували од боја, они су кренули поново на други напад. И овај је сломљен артиљеријом.

При повратку чете у Солунску улицу, аустриски митраљез је са бочног железничког насипа изрешетао командира 2. чете, поручника Рајка Живановића и оборно испред фурунџинице, која је тада постојала на углу Солунске и Јеврејске улице. Митраљез је и даље шишао тај угао и целу Јеврејску улицу, те се тешко рањеном командиру није могло прићи. Жандармеријски каплар Милош Николић, покушао је да приђе и извуче поручника Рајка, али је у томе нашао смрт. Тек су посредно кроз једну суседну кућу успели, да Рајка склоне и унесу у двориште те куће. Упућен је у превијалиште (у кварт Дорћолски). Тамо је одмах подлегао ранама овај јуначки официр.

То је само једна епизода.

Борба има своја права!

Трећи повратни напад предузет је са истим циљем. И овај није био боље среће. Против коби јунак је немоћан.

Сада је у осталом било доцкан. Непри-

јатељ је свуда продирао. Његови монитори са одстојања од неколико стотина метара засипали су карчетом улице, а гранатама рушили све што је било пред њима. И онај мршави заклон, што су га давали зидови кућа и улица изгубио је сваку вредност.

Наша је малобројна артиљерија била делом уништена, делом онеспособљена од многобројних тешких непријатељских батерија. Пешадија није могла да се истовремено бори против свих стихија рата.

Наређено је извлачење. Извршено је у реду. Није се ишло далеко. Само до Душанове улице. Тамо је 14. пеш. пук II. позива био припремно ровове. Ту се преноћило, а непријатељ није имао смелости да узнемири уморне дивове. Био је и задовољан, да и он сам може одахнути.

Овде је жандармериски одред преноћио. Кад се стало пребројавати недостајало је 93 жандарма. Погинуло је од ових око 40. Крв простих људи, који су гинули без параде, као да је то нешто сасвим обично.

Речитији опис за учињено дело није потребан.

Рањеници нису могли да се надају доброј болничкој или кућној нези. Јер ни позадина није била сигурна. Бугарин је наступао према срцу Србије.

Одред мења положај. Око 5 часова (8.-X.) поручник Мирко Јовановић добио је наређење, да иде на Саву и поседне тамо савску обалу.

Кренуо је одред преко Скадарлије на Теразије, па Призренском и Краљевића Марка улицом избио на Царинску улицу. Добио је

отсек од кафане „Старе Србије” до Градске Капије.

Одред је заузео у реду ровове и ту је остао цео дан. Прелаз непријатеља на овом делу фронта био је спречен, али се је непријатељ осветио браниоцима шаљући им ватрене поздраве са монитора. Само је један жандарм погинуо од тога.

Увече, командант одреда констатовао је, да је Калемегдан напуштен. Послао патролу да се информише код штаба отсека, који се био повукао код „Лондона”. Наредише му да одмах отступи, јер је непријатељ заузео Калемегдан и дошао до Теразија.

Одред је отступио у реду Карађорђевог и Немањиног улицом до Звездаре. Овде су постављене претстраже и још једна ноћ проведена је у драгом Београду.

Београд је морао бити напуштен и његова жандармерија са тешким срцем морала је да се упути према Торлаку и да са осталом војском пође путем Народне Голготе. При томе није клонула духом. Да ли је предосећала Васкрс после Голготе?...

IV.

Жандармерија је извршила своју дужност, рекли смо у почетку.

Она је само у европском рату изгубила око четвртину својих ефектива.

Па од куда то, да се о жандармерији скоро и не говори кад је реч о рату? Зашто смо и ми пешаци на жандарме гледали са извесном злобом, кад су нам долазили у строј? Да ли можда за то, што се жандармериска униформа за време рата виђала стално и у позадини, па је необавештена јавност у њој

гледала само мирнодобску трупу? Свакако да је и ово један од разлога, али ипак главни разлог те ефасираности жандармерије — да још једном поновимо — лежи у њеној традиционалној скромности и навици, да се све те њене и најтеже акције извршују у тишини, по урођеном осећању дужности.

Зато се с правом може рећи, да, и ако застава жандармерије није у рату била развијена, њена слава ипак није ничим умањена.

Њени губитци најбољи су доказ о томе.

Нека славну традицију заставе српске жандармерије из 1915. године настави и ова нова, коју је Командант југословенске жандармерије примио ових дана из витешких руку нашег Врховног Команданта, Њеовог Величанства Краља.

На крају, нека је Уредништву „Агонија Београда у Светском рату“ хвала, што је са овом споменицом дало могућности, да се потсетимо на ону страшну 1915. годину, и сетимо оних наших јунака, чије су кости узидане у темеље наше сјајне Југославије. И нека нам се допусти, да изнесемо и једну жељу, да се град Београд, кад буде изашао из овог периода свога грозничавог изграђивања и видније одужи српском жандарму из 1915. године.

Један камени жандарм на Дунавском Кеју не би био симбол камене његове чврстине у одбрани Београда, већ само успомена на једну аутентичну историју града Београда.

Милослав Ђ. Дамњановић, дивиз. генерал,
онда командант XIV пеш. пука II позива

XIV пешадиски њук II ѡзова у одбрани Београда 1915 године)*

Тимочка дивизија II позива, једина резерва Врховне команде, била је постављена дуж жељезничке пруге (у с. Рипњу, Ропчеву и Парцанима), да би се могла брзо упутити тамо, где потреба буде захтевала. Како је непријатељ успео да ноћу 23—24 септембра пребаци неке своје делове преко Дунава — на десну његову обалу — низводно од Доњег Града, то је у брзо настала потреба, да се што пре ојача слаба одбрана Београда. У јутро 24 септембра, наређено је да се XIV пешад. пук II позива, има одмах спремити и са жељезничке станице Влашко Поље, у ешелонима пребаци ка Београду. Први ешелон са штабом пука, имао се искрцати на жељезничкој станици у Реснику; и одатле командант пука да се јави преко телефона команданту Одбране Београда, ради пријема даљег наређења.

У току превозења пука чула се непрекидна потмула артиљериска паљба у правцу

*) Датуми су по старом календару.

Београда, која се повремено ојачавала и постајла све јаснија што смо прилазили ближе Београду. Војници су били врло добро расположени, и ако су позитивно знали да ће убрзо ступити у борбу. Код официра је владала изванредна веселост, орила се песма и над-природна веселост. Нарочито су били расположени капетан II класе Милутин Павловић и заставник потпоручник Алекса Рашић. Ова два добра официра нису свакако ни сањали да неће дочекати зору 25 септембра, јер су у току ноћи изгинули са својим војницима!

Воз је најзад по подне стигао на жељезничку станицу Ресник, која је била преплављена избеглицама из Београда. Ту смо видели масу својих пријатеља и познаника, који су преплашени грчевито стезали оно мало ствари, што су собом у брзини понели. Нарочито су слику крајњег бола одавале многе мајке са ситном децом, која су у плачу тражила све оно што им оне нису биле у могућности да пруже. Овде се детонација артиљерских зрна великог калибра већ јасно чула и свака од њих изазивала је нервозни дрхтај осамљених жена, чији су живци дугим бомбардовањем Београда доведени до крајње исцрпљености.

Појава војника, који су ишли Београду у помоћ, озарила је надом све ове мученике, који су већином дошли пешице до ове станице, вукући и носећи малу децу и оно мало понетих ствари. Они су врло добро знали, шта значи нова и одморна снага за бројно слабу и физички изнурену одбрану Београда. Многи су питали: „Можемо ли се, господине потпуковниче, вратити у Београд? Тамо нам је све остало! — „Куда ћемо са овом

ситном децом?!“ — узвикивале су преплашене мајке, а сви од реда: „Браните наш лепи Београд, недајте га Шваби!“ — Грмљавина топова давала је одговор у чему лежи спасење Београда. Наш одговор био је у немој журби

Милослав Ђ. Дамњановић, дивиз. генерал

да се што пре нађемо на лицу места и да помогнемо изнуреним браноцима Београда.

Наређено је искрцавање војника, а командант пука похитао је на телефон, да ступи у везу са штабом Одбране Београда и прими наређење. Начелник штаба, садањи пуковник у пензији, г. Милутин Лазаревић, јавио

се на телефону и саопштио команданту да са приспелим делом оде на Бањицу и јави се команданту Комбинованог Одрета, пуковнику Душану Туфегдићу, а 1. и 4. батаљон да оде у с. Кнежевац. Чим је извршено искрцавање, 2 и 3 батаљон су се кренули са станице ка Бањици, где су стигли у току ноћи. Доцније је добивено наређење, да и 1 и 4 батаљон дођу на Бањицу.

Чим је стигао на Бањицу, командант пука отишао је у штаб Комбинованог одрета, који је био на Топчидерском Брду у Булијевој вили, и јавио се команданту Одрета. Кад је упознат са ситуацијом, наређено му је да одмах упути 2 батаљона команданту 10 кадровског пука потпуковнику г. Миливоју Момчиловићу, који је био командант Градског отсека и који је водио огорчену борбу са већ пребаченим, преко Дунава, непријатељским деловима. Одмах су упућени 2 батаљон под командом мајора г. Љубомира Недељковића и 3 батаљон под командом мајора г. Милоша Кара-Марковића. Остала 2 батаљона са штабом пука преноћила су на Бањици у биваку.

У току ноћи 2 и 3 батаљон XIV пешадског пука II позива водили су крваве борбе на Јалији, у намери да непријатеља од железничке пруге за кланицу одбаце. Извршено је неколико јуриша и претрпљени су велики губитци. Непријатељ је непрекидно бомбаровао Топчидерско Брдо, те се од ужасне детонације зрна великих калибара није могло око да склопи.

25 септембра ујутро непријатељ је тукао Топчидерско Брдо јаком ватром, и то његову предњу падину, а доцније је почео да туче

све ближе ка Бањичком логору, јер су његови аероплани осмотрили кретање делова XIV пешадског пука II позива. Око 7 $\frac{1}{2}$ часова пре подне наређено је, да се један батаљон из пука упути ка Дунаву између кланице и столаре. Упућен је 4. батаљон под командом мајора Глигорија Јовановића. Око 11 сати пре подне стигло је наређење, да командант пука, п.пуковник Милосав Ђ. Дамјановић, прими отсек на Дунаву од Роспи Туприје до соларе и његов 1. батаљон под командом мајора Светозара Ј. Стефановића имао је да приђе ка Дунаву у правцу Карабурме.

У покрету из Бањичког логора ка Дунаву морао је 1 батаљон да води рачуна о извиђању непријатељских аероплана, од којих је један непрекидно кружио над Новим Гробљем и Карабурмом, и осматрао све покрете који су се откривено вршили. Батаљон је стигао северно од Новог Гробља и услед страховите артиљериске ватре, којом је тучена коса која се од Великог Врачара спушта ка Новом Гробљу, није могао даље да се креће, већ се прикрио у једном кукурузу, у једној малој ували, и ту остао све до 5 $\frac{1}{2}$ сати по подне, одакле се морао кренути ка Хаци-Поповцу.

Командант XIV пука II позива додељени отсек имао је да прими од мајора Љубомира Јовановића и очекујући га, вршио је рекогносцирање положаја т. зв. француске осматрачнице која је била испред циглане северно од Јеврејског Гробља. То је било по подне око 2 сата. Са те осматрачнице се врло јасно видело, како су са северног Земуноског пристаништа, помоћу дереглија, које су вучене од пароброда пребацивани аустриски војници на

острво Кожару на банатској страни, а које је било обрасло врбовом шумом. Низводно од Града видело се у Дунаву неколико монитора који су отварали убрзану ватру на наше трупе на Јалији и тукли прилазе ка Дунаву улицама које су се спуштале од Узун-Миркове и Васине улице. Успешну ватру на ове мониторе могли су да отварају само она два енглеска моринска топа, који су били пласирани код Новог Гробља, али су они у томе времену већ били демолирани и монитори су неметано могли да потпомажу своје пребачене трупе код кланичне пруге. На целом фронту од Роспи Ђуприје до соларе било је наше артиљерије, и то: II брзометна батерија капетана Веље Ивановића код улаза у француску осматрачницу; батерија капетана Катића, (то су она два енглеска демолирана топа) два дугачка топа Шнајдер-кане 120 мм. код баштованцинице где је сада професорска колонија, али су они исто тако били демолирани, и један дебанжов вод на Карабурми код Борђевића циглане под командом једног резервног потпоручника.

Непријатељска тешка артиљерија тукла је куће око Калемегдана и видело се врло добро како су се оне стрпоштавале, производећи црвену прашину од полупаних црепова и ћерамида. Како је непријатељ непрестано пребацивао своје војнике из Земуна на острво Кожару, то је отпочео да дејствује и овај наш дебанжов вод са Карабурме. Несумњиво, да им је наносио велике губитке, јер нису имали где да се заклоне. Дебанжов вод се откривао својим црним димним барутом, а и непријатељски аероплан је био над њим. После извесног времена овај вод је отворио ватру на

мониторе и ми смо видели неколико погодака, али наравно те гранате нису биле панцирне и оклопу нису могле ништа нашкодити.

Најзад, непријатељ почиње да туче овај дебанжов вод који је био на Карабурми. Ватра је била страховита. Дејствовале су хаубице 305 мм., које су имале нарочити звук при распрскавању, те су се могле одмах познати. Наједанпут кроз ваздух се проломи нешто као да се креће какав железнички воз и убрзо чусмо и угледасмо у близини онога дебанжовога вода једну страховиту детонацију, која се јако разликовала од оне 305 мм. Један огроман стуб црнога дима дизао се неколико метара високо у ваздух. Настаде мртва тишина, а после извесног времена поче да пада, као киша, земља и распрснути црепови и цигле. Наравно, овај дебанжов вод одмах је умукао и ми смо држали, да је и он одлетео у ваздух. Али после извесног времена он се поново јави, избаци неколико метака на острво Кожару и опет умуче. Крето смо се најзад ка Новом Гробљу. Но у томе се опет проломи она ужасна детонација, а после ње настаде некакво страшно и језиво пискање, које је кидало нерве. Шта је то било ми нисмо знали, али тек што изиђосмо из француске осматрачнице, у близини брзометне батерије капетана Ивановића, на 70—80 корака тресну нешто и оно пискање престаде. Имали смо шта и да видимо. То беше одваљено дно онога зрна које се распрсло код дебанжовог вода. Дно је било дебље од човечје шаке и превртајући се кроз ваздух оно је стварало оно ужасно пискање. То је било зрно од немачког топа 420 мм. Наша брзометна батерија наравно није могла ни да по-

мисли да води некакав успешан артиљериски дуел, јер би била у моменту здробљена. Она нам је доцније учинила много више и веће користи.

Када се ово напред наведено има на уму, онда се тек може схватити са каквом смо се халом ми били ухватили у коштац. Ми нисмо ни били свесни, какве су чељусти биле зинуле на нас, али свест непријатеља да је неупоредиво јачи од нас, као и наше упорно остајање на месту да бранимо праг наше миле домовине, улили су му једно изванредно и пободно поштовање према нашем војнику. Плод овога била је велика опрезност, управо неодлучност, да се на нас баци и да нас истера из Београда и потисне са Великог Врачара. Један заробљени немачки поручник, који је доведен у штаб 14 пука у кафану „Дашчару“ код Авале изјавио нам је, да су имали врло велике губитке и да они нису могли ни да замисле да после онаквог бомбардовања има још кога пешака у рову.

И судбина је вршила своје дело и изумирало је оно што је имало услова да најдуже живи. Већ под вече код Новог Гробља видели су се поједини војници како одступају. Упитани зашто, одговарали су: „Град је пао и наши одступају“. — Ноћ је брзо покрила Београд, тај Београд према коме је синовљева љубав за одбрану његову источила потоке крви. После Пирове победе непријатељ се задржао код Душанове улице. Када је пала ноћ настављено је бомбардовање и непријатељска артиљерија почела је да туче Велики Врачар. Био сам на путу код Јеврејског Гробља. Ноћ је била тамна. Наједанпут кроз ту тамну ноћ, као кроз тамни тунел, протутњао је један

експресни воз који се срушио на наше Ново Гробље. Страховит потрес у секунди је сручио све прозоре на Гинићевој кафани и осталим кућама. Граната 420 мм. пировала је у својој моћи. Немац је отворио својима пролаз за пљачку по нашим напуштеним кућама.

Пук. Душан Туфогђић, командант Комбинованог одреда који је поднео највећу тежину борби у одбрани Београда

Убрзо после тога чуо сам како неко из оне помрчине виче: „Командант XIV пука“. — „Овамо, овамо“, одговорио сам. Тада ми приђе један омањи официр и рече: „Господине потпуковниче, ја сам командир дебајковог

вода на Карабурми, па вас молим за наређење". — „Зар сте ви живи, по Богу брате?" — „Добро је, живи смо!" одговори он. — „Има-те ли губитака од оне страховите ватре што је на вас цело по подне била управљена". — „Губитака немам, али ми је само напрсо један наплатак на точку од једног парчета гранате". — Овај ме је одговор јако изненадио јер сам гледао каква је ватра на тај вод била управљена. „Господине потпуковниче, хоћу ли ја да одступим?" рече, па одмах затим, као да се стиди што то пита, додаде: „Знате, ја имам воловску запрегу па ми треба доста времена док се извучем са Карабурме!" — Наравно да му је наређено да се одмах повуче преко Тркалишта друмом ка Зеленом Брду. Када се, само после пет минута, вратио код свога вода видео је, да је једна тешка граната ударила у један топ и сву послугу побила, а други топ био је потпуно затрпан, тако, да ни један није могао бити извучен. Понео је само свој голи и промрзли живот! Судбина.

Око 9½ по подне наређено је команданту I батаљона XIV пешадиског пука II позива да одступи са батаљоном на Велики Врачар и да га поседне. Остала 3 батаљона, који су водили борбе у вроши, и чије је бројно стање претрпљеним губицима сведено готово на четвртину, били су још у Београду. Тако је прошао 25 септембар 1915 године.

У току ноћи 25—26 септембра прикупио се цео XIV пук II позива код Великог Врачара и у току дана посео положај са три батаљона. Цело то пре подне непријатељ је дејствовао врло јаком артиљериском ватром из топова великог калибра противу Великог Вра-

чара, али за чудо није било губитака, што је врло повољно утицало на наше војнике, те су храбро подносили ону ужасну детонацају. Пешадиски напад отпочео је непријатељ око 12.10 по подне са јачином пешадије око једног и по пука. Непријатељ је у нападу био веома обазрив. Изгледало је да је очекивао да његова артиљерија нашу пешадију са положаја отера, а његова пешадија само да поседне напуштени положај Велики Врачар. У томе циљу на Велики Врачар непријатељ је дејствовао артиљеријом разног калибра са сува и са Дунава из монитора.

Непријатељска пешадија је у три маха покушавала да пође на јуриш, али дејством наше пешадије била је понова враћена на своје место.

У току ноћи 26,27 септембра пушчана ватра није никако престајала, него је била час јача, час слабија, док је у свануће постала врло јака и тада је примећено да се непријатељ укопава према нашем десном крилу. Овога јутра стављен је под команду команданта XIV пешадиског пука, командант X кадровског пука и он је одређен да прими команду над десним подотсеком — Великим Врачаром. Непријатељ је у току 27 септембра развио врло јаку артиљериску ватру на редут на Великом Врачару али је нанео слабе губитке. Нарочито јаку пешадиску ватру, потпомогнуту артиљериском ватром, непријатељ је развио северно од друма Београд—Екмеклук а јужно од редута на Великом Врачару, тежећи да на тај начин, обилазећи редут, пробије наш фронт. Око 9½ пре подне делови 3 батаљона XIV пука II позива на које је био управљен онај енергични напад по-

чели су делимично да одступају. Око 10 сати пре подне по наређењу команданта Комбинованог одреда трупе су се имале повући на положај Зелено Брдо—Пашина Чесма до Мокролушког потока. Ово повлачење дању и на догледу непријатеља у реду је извршено и поседнути су ровови који су раније били израђени.

Овладавши Великим Врачаром непријатељ је продужио напад ка новим положајима, али доста опрезно. У то време пук је лево држао везу са XIII пуком II позива Тимочке дивизије II позива, који је бранио положај од Мокролушког потока, преко Крагујевачког друма и даље ка Бањичком Вису. Овај је пук издржавао страховиту артиљериску ватру и изванредно се добро држао враћајући се неколико пута у положај одакле је био избациван артиљериском ватром. Напад су вршили Немци који су се били пребацили преко Аде Циганлије. Најзад по подне је батаљон са којим је одржавана веза, одступио и тако је лево крило XIV пука II позива било откривено. Једна немачка колона уочивши ово, почела је да се развија за напад од „Топовских Шупа“ и у кретању је јасно изражавала тежњу да наткрили XIV пук II позива. Одмах је био упућен за осигурање левог пуковског крила 2 батаљон. Немци су били пришли на одстојање 300—400 метара и на њих је отворена тако јако и прецизна пешадиска ватра да су они побегли у паничном страху и заклонили се позади једне циглане. Тада смо видели како и немачка пешадија уме мајсторски да бега. После овога одступања немачка пешадија није више покушавала никакав покрет у овоме правцу.

Напад Аустро-Маџара на положај Зелено Брдо—Пашина Чесма—Мокролушки поток и поред јаког тучења положаја артиљериском ватром није могао да успе, а нарочито према Зеленом Брду, где је увече покушан један јуриш, али је одбивен пешадиском ватром.

Стеван Д. Ристић, акт. поручник, јуначки погинуо при одбрани Београда 1915 год.

Око пола ноћи 27 септембра наређено је из штаба Комбинованог одреда да се пук повуче са положаја. Издато је наређење 28 септембра у 1 сат у јутро да се пут пажљиво извуче из додира са непријатељем и да 1 ба-

таљон поседне Екмеклук. Наређено је да X кадровски пук изиђе из састава, јер је добио други задатак. По наређењу из штаба Комбинованог одреда пук је имао да се повуче и оде у леву групу резерве Одбране Београда код Бело-Поточке механе. Пук се тамо кренуо око 4 сата у јутро и прешав преко Торлака, кога је поседоа XIII пук I позива и XIX кадровски пук, стигао је код Бело-Поточке механе после 8 сати.

29 септембра пук је пре подне упутио свој 2 батаљон у састав Грочанског одреда. Тешка ситуација била је на левој обали Топчидерске реке на Петловом Брду, где је била Тимочка дивиз. II поз., те да би се она поправила наређено је команданту XIV пука II поз. да са својим пуком похита у помоћ својој дивизији. Пук се кренуо ка селу Реснику и тек што је цео ушао у колону, пристигао је до команданта пука у каријери један коњички капетан и јавио му да заустави пук и хитно оде код команданта Одбране Београда генерала Михаила Живковића ради пријема наређења. Када је командант пука дошао код кафане Данчаре, где је био генерал Живковић, он је обавестио команданта пука да је ситуација код XIII пука I позива на Торлаку критична и да ће он сигурно морати да одступи, и зато наређује команданту XIV пука II позива да одмах поседне са пуком положај испред села Пиносаве и прихвати XIII пешадиски пук I позива при његовом одступању, што је и извршено.

Са падом Торлачких положаја непријатељ је дефинитивно завладао Београдом а тиме је завршена и улога XIV пука II позива у његовој непосредној одбрани.

Браниоци Београда, гинући витешки и несебично, дали су човечанству ненадмашне примере, како се брани своја родна грудa. Можда зато сунце, када залази за Бежаниску Косу, са које је тада избијао вулкан да спржи Београд и његове браниоце увек застане да ода пошту онима који ту тако херојски падоше!

Преживеле трупе одбране Београда часно бранећи стопу по стопу своје отаџбине прошле су пут Голготе да ускрснуте опет виде свој Београд на кога су ваздан, на Крфу и на Солунском фронту чежњиво мислиле уз тугованку: „Тамо далеко крај плавог Дунава“ ...

Глигорије Х. Јовановић,
пешад. бригад. генерал

Учешће 4 батаљона XIV пешадиског пука II позива у одбрани Београда 1915 год.*)

Поред осталих јединица у одбрани Београда, у септембру 1915 год., узео је учешћа и четврти батаљон XIV пешад. пука II позива. Командант батаљона био је пешад. капетан I. кл. Глигорије Х. Јовановић, а командири чете: 1 чете: резерв. капетан Светозар Грујић, трг. из Кривог Вира; 2 чете: резервни капетан Станоје Станисављевић, економ из Метриша (Тимочка Крајина); 3 чете: Милан Вукадиновић, учитељ (погинуо); 4 чете: резервни капетан Теодосије Ђорђевић, економ из Соко Бање. — Поред обвезника II. позива у батаљону су били и регрути.

Када су Аустро-Немци, 24 септембра, извршили прелаз преко Саве и Дунава, овај батаљон је под мојом командом као трећи ешалон XIV пеш. пука пребачен возом из Влашког Поља у Ресник, одакле је непрекидним маршом стигао на Бањицу 25 септембра.

*) Датуми су бележени по старом календару.

25 септембра, уз страховити прасак аустро-немачких граната, када је Београд већ био упола порушен и запаљен, када се решавало: да ли да попустимо или да приморамо непријатеља да се врати на леву обалу

Бриг. генерал г. Глигорије Х. Јовановић, онда командант 4 батаљ. XIV пеш. пука II поз.

Саве и Дунава, овј батаљон је био упућен као појачање команданту Градског отсека, п.пуковнику Миливоју Момчиловићу.

Тек што смо стигли код „Берма“ и пошли ка Славији, пред нас истрчаше неколико жена и недорасле деце, који су просто били

стражари на друму, и рекоше нам да не идемо ка Славији, јер непријатељска артиљерија страховито туче тај пут, да нико жив туда није могао проћи. Одмах смо скренули у десно ка Савинцу, а затим продужисмо пут садашњом улицом Стојана Протића, идући из улице у улицу, где смо се морали крити од непријатељских авиона. Најзад, око подне, избили смо преко гробља Св. Марка у Таковску улицу и њоме се спустисмо до Палилулске основне школе, у којој је био штаб команданта отсека.

На Дунаву се тада водила ужасна борба. Непријатељ је надирао стопу по стопу, али је зато бомбардовање достигло врхунац. Авиони су из облака на сваком кораку сејали смрт. Нико, апсолутно нико, није могао проћи кроз улице Београда а да не буде запажен из авиона и сигналним метцима означен непријатељској артиљерији, која нас је тукла батеријским плотунима. Наши делови на Дунаву већ су почели попуштати снажнијој навали Аустро-Немаца.

У један час по подне добио сам наређење да упутим једну чету код стругаре Прометне банке на Дунаву. Одмах сам упутно чврту чету. У два сата почело је повлачење наших чета које су биле код Платнаре. Тада сам добио наређење да и тамо пошљем у помоћ једну чету. Послао сам трећу чету капетана пок. Вукадиновића. Али чим је ова чета кренула била је још у Видинској улици бомбардована, но она се одмах развила по водовима и десетинама у стрељачки stroj, па је кроз ту паклену ватру продрла и отишла на одређено место, где је херојски примила борбу отступајућих делова.

Око 3 часа по подне попустише и делови код Дунава у близини Града, те се створи опасност да непријатељ избије у Кнез Михајлову улицу пре него што се из Горњег Града извуче наша посада и једна пољска батерија. Због тога сам у тај час од команданта, г. Момчиловића, добио наређење, да са двома

Дело аустријског мерзера 305 мм.

преосталим четама (првом и другом) одмах одем и поседнем Васину и Узун Миркову улицу, од Народног позоришта до Града.

По примљеном наређењу одмах сам из Ботаничке Баште извукао прву и другу чету, па се трчећим кораком кретох Хилендарском и Поенкареовом улицом, поред „Коларца“, ка Споменику. Остали наши делови већ су се почели повлачити из Душанове улице, и артиљериска ватра достиже врхунац, јер су непријатељске трупе већ заузеле Душанову улицу. Одмах сам распоредио чете и затво-

рио све улице које су од Дунава излазиле ка Теразијама. Друга чета (капетан Станоје Станисављевић) посео је Васину улицу од позоришта до Велике Пијаце, с тим да затвори и Милетину улицу; а прва чета (капетан Светозар Грујић) држао је фронт од Општене београдске преко Малог Калемегдана.

Када сам са командирима обилазио овај отсек, наишли смо на Великој Пијаци, нарочито пред кафаном „Македонијом“, на велики број лешева наших жандарма и војника. То су била читава брда палих незнатих јунака. Пијаца је била празна, пуста и сем тих лешева и гомила рушевина — ништа више нисмо затекли! На Университету и околним зградама сва прозорска стакла полупана, а зграде полупорушене.

Кад сам пролазио поред зграде Општине београдске, у Узуи Мирковој улици, предаме испале један дечко од непуних петнаест година, добровољац. Сав блед и окрвављен по лицу приђе ми и кроз искрени плач, који је парао душу, рече да му је рођени брат погинуо у Душановој улици и да тамо лежи сав измрцварен и искасапљен, те ме умоли да му дам два војника да их он поведе Краља Петра улицом, јер, вели, зна где се непријатељ склонио, па би хтео да их задржи и освети брата!

Нисам могао а да овоме младом јунаку, који уместо да се дечачки безбрижно игра, пушку носи и бије се са непријатељима за част своје отаџбине, не изиђем у сусрет. Одмах сам наредио двојици мојих најбољих војника да пођу са младићем.

Али... Ужас! Тек што је овај млади Обилић пошао са војницима и стигао до угла

Узун Миркове и Краља Петра улице, једна тешка 305 мм. хаубична граната експлодира пред несрећним дечком и однесе га у командима у вис заједно са цигљама и каменицама са суседне куће. Ту, пред нашим очима, без јаука и једне речи завршио је живот овај млади незнани јунак, који је истом љубављу волео и свога брата и свој Београд.

И сада када прођем том улицом чини ми се да су оне дрвене коцке парчад меса од разнесеног тела оног младог јунака, и заболи ме што људи не пазе и не зауставе дах када по њима газе...

Кад је командир прве чете затворио улице: Риге од Фере и Кнез Михаилов Венац, јавио сам одмах командиру пољске батерије да се из Града може повући. Он је батерију извео из Града и дошао до хотела „Српски Краљ“, а затим се поред „Српске Круне“ повукао Кнез Михаиловом улицом.

Моје чете и даље су са надчовечанском храброшћу задржавале непријатеља све док Град није испражњен. Оне су у учесталим уличним борбама биле све више проређиване, али су се до последњег војника бориле прса у прса са многобројним непријатељем! Позориште — Хипотекарна Банка — Руски Цар, где смо образовали фронт према Калемегдану и затварајући Сремску, Призренску и Босанску улицу. Из кафане Руски Цар почели смо да износимо столове и начинили барикаде. Били смо и овде спремни за борбу, али у шест часова увече добили смо од потпуковника г. Момчиловића наређење да се повучемо на Тркалиште. Непријатељ до тада није још био избио у Васину и Кнез Михаилову улицу. Београд је тада давао ути-

сак напуштеног града, мртвог и порушеног. Нигде живе душе, а Теразијама и Кнез Михаиловом улицом газило се по стаклу и рупевина.

Повукао сам чете преко Теразија. На Теразијама покидане жице, изваљени стубови, а уместо дрвене калдрме зјапе рупчаве изривене од експлозија топовских зрна.

25 септембра 1915 год. у 6.15 часова увече преко Теразија је прешла последња нога српског војника и последњи командант са командирима чета из 4 батаљона XVI пешад. пука II позива.

Овај батаљон је у току 26. ноћу између 26 и 27 септембра, учествовао у борбама на В. Врачару. Имао је задатак да спречава надирање непријатеља кроз Миријевски Поток, и то на простору од В. Врачара искључиво до Роспи Ђуприје закључно; а по јуначком извршењу свог задатка, пошто је В. Врачар напуштен, батаљон се повукао на Екмеклук и у Мали Мокри Луг.

Ђорђе Себ. Рош,
капетан-инвалид

На Дунавском Кеју септембра 1915 год.)*

„Војници! Јунаци! Врховна Команда избрисала је наш пук из свога бројног стања.... Наш пук је жртвован за част Отаџбине и Београда... Ви немате више да се бринете за своје животе, који више не постоје.... Зато напред у славу.... За Краља и Отаџбину! Живео Краљ!..... Живео Београд!!”**)

15. септембра 1915. године сви извиђачи-официри, који су били на служби у авијатичкој ескадрили команданта Витра код Београда, враћени су у своје раније јединице. Ово враћање извиђача-официра у њихове раније команде извршено је по наређењу Врховне команде, вероватно из разлога, што се ескадрила у то време повлачила са београдског фронта.

Тада сам и ја враћен у своју ранију чету, (1. чету 2. бат. X. кадровског пука) са којом

*) Датуми су бележени по старом календару.

***) Ове речи изговорио је својим војницима пуковник, онда мајор, г. Драгутин Гавриловић, пред контрападом на Дунавском Кеју 24 септембра 1915 год. у одбрани Београда.

сам већ раније командовао осам месеци и радио на утврђивању савске и дунавске обале као и острва Хује.

16. септембра други батаљон X. кадров. пука под командом мајора, г. Драгутина Гавриловића, примио је у одбрани Београда отсек потпорнице: цео Доњи Град, Дунавски Кеј и све до стругаре Прометне Банке. Моја, I. чета, под командом рез. капетана II. кл. пок. Алексе Ресимића, примила је на себе најважнији део овога отсека: Дунавски Кеј, и у то време још пошумљени део од Кеја па до стругаре Прометне банке. Терен самога Кеја држао је пеш. поручник пок. Новица Дуњић, са првим водом, коме је накнадно додат још један вод, док сам ја са четвртим водом држао пошумљени терен десно од Кеја до Стругаре.

Док је десна дунавска обала имала стварно свега једну добро утврђену линију, у насипу железничке пруге, дотле је сам Кеј био утврђен са два реда ровова, поред главне одбранбене линије на железничкој прузи. Све ове линије ровова биле су међу собом повезане прилазницама. Поред овога Дунавски Кеј био је снабдевен и једном батеријом торпеда, која је стајала под командом Руса, и која је имала задатак: да евентуални прилазак монитора и постављање понтонског моста спречи торпиљањем. Лево од моје чете налазила се чета потпоручника Милана Ерића, а десно од мене чета I. батаљона под командом рез. капетана Милоша Вићентијевића и водника пешад. потпоручника Војислава Ковачевића.

О предстојећој Макензеновој офанзиви се званично ништа није саопштавало, док сам међутим ја о истој имао извесних података, које сам прикупио за време свога бављења у

Г. Ђорђе Рош, п.поручник, водник 1 чете 2 батаљона X кадр. пука, тешко рањен у пакленој борби на Дунавском Кеју у одбрани Београда 1915 г.

авијатичкој ескадрили команданта Витра, и према томе предочавао буру, која се спремала.

Душевно стање код војника било је одлично, зуцкало се нешто о Прусима, а војници су били радосни и горди у исти мах,

што ће можда имати прилике, да се и са њима ухвате у коштац.

Одмах по извршеној смени 3. батаљона, који је отишао у резерву, командант батаљона, г. мајор Гавриловић обишао је положаје и наредио нам, да се у самој линији дунавске обале ископају ровови за клечећи став, и то близу саме воде, тако да је вода делимично улазила у саме ровове. Под заклоном шуме радило се форсирано и дању и ноћу, тако да је ова линија ровова 21. септембра била дефинитивно израђена. Значај ових ровова разумео сам тек кад је отпочела борба на Дунавском Кеју, а у прво време нисам никако могао да схватим, зашто су ровови грађени уз саму воду. Да није било тих ровова, ја бих са мојим водом био још у току првога дана потпуно уништен, пошто је немачка и аустријска артилерија према раније израђеном плану по систему такозваних „квadratних“ простора, тукла у главном терен почевши неколико десетина метара у дубину од саме дунавске обале, сматрајући да ровови у води и поред ње неће бити подизани, а што раније није могло ни да се утврди, пошто су они пред сам напад били ископани. Ти су ровови уштедили многобројне жртве.

На левој дунавској обали могло се приметити живо кретање непријатељских трупа. Нарочито је лупњава била велика ноћу, када је непријатељ утврђивао своју артилерију, постављајући је поред саме обале, под заштитом врбака. Тежи калибри и хаубице, постављени су у потребном отстојању од дунавске обале у позадини. Зором, а неки пут и дању, могли су се голим оком распознавати разни транспорти на мазгама и брдским коњима,

који су вероватно транспортовали муницију и остали ратни материјал.

Осматрачница моје чете била је смештена на врху једне куле — ветрењаче, конструисане од гвоздених трегера, у висини од 8 до 10 метара, и била је снабдевена са једним првокласним маринским дурбином, који је некада био својина мога пок. оца, а кога сам ја поклонно својој чети. Осматрачница је била изванредно погодна и по свом положају, и својим дурбином, те је за њу био одређен један каплар са својом десетином, који је вршио посматрање непрекидно и ноћу и дању. Извештаји осматрачнице наговештавали су тих дана да се нешто озбиљно спрема са оне стране Дунава, и зато је она постала предмет опште пажње. Чудном игром судбине ова ветрењача је и поред страховите артилеријске ватре, која је за време напада на Београд просута на том терену, остала читава, и ако је шума у ближој и даљој околини била буквално уништена. Она је сигурно зато остала читава, да би служила као споменик оном храбром каплару и његовој десетини, који су за време самог напада на Дунавски Кеј и даље вршили своју тако значајну дужност осматрача, са пуно пожртвовања, све догле, док нису сви, један за другим израђавани или изгинули. Од једног, преосталог из те десетине, тешко раненог војника, сазнао сам доцније, да су осматрачи гинули на осматрачком месту раскидани у већини случајева шрапнелима, док су други хладно и верни својој дужности узимали њихова места, можда седећи на мртвим телима својих другова.

Добивени извештаји који су наговештавали ово припремање непријатеља, слати су

претпостављенима са тражењем, да се пешачком и артилеријском ватром непријатељ оме-

Предње линије Одбране Београда, под ватром тешке кепријатељске артиљерије

та у његовом припремању. Наређења, пак, која сам добијао, гласила су, да држање на-

ших трупа мора бити апсолутно пасивно и да ниједан метак не сме бити испаљен.

Под дејством непријатељске артиљерије „бубњарске ватре“

Ово наређење остало је у важности и тада, када сам известио своју прихватницу 21.

септембра у 2 часа по подне, да се преко пута од мене на једној чистини поред обале, појавила једна група непријатељских официра, која је намештала своје велике двогледе на ногарима и вршила крокирање терена, на који ће се ускоро искрцати њихове трупе.

22 септембра, око 3 часа по подне, отпочела је свој страховити посао немачка и аустријска тешка артилерија, закључно са калибрима 305 мм. и 420 мм. Моји класни другови, потп. Ковачевић, п.поручник Ерић, и ја, седели смо на насипу железничке пруге и посматрали дејство ове чудне и за нас још невиђене артилерије, чија су зрна једним поготком дизала читаве куће и читава градска платна у ваздух, уз страховиту детонацију, од које је дрхтала атмосфера. Призор је био страховит и у исто време сатански величанствен. Ми смо држали наш „воднички ратни савет“, предосећајући да се налазимо на прагу одсудних догађаја.

Кад је ноћ пала, одблесци овог оркана на црном јесењем небу бивали су све ређи и ређи, док се у поноћ није опет све смирило. Ваздух је мирисао на барут, сумпор и паљевину. Ја сам са својим водом и својим друговима провео целу ноћ у строгој приправности у предњим рововима. У зору повукли смо се у насип железничке пруге на одмор. Легао сам у 3 часа, а већ један сат доцније, тачно у 4 сата ујутро 23. септембра 1915 г. пала је у непосредној близини прва граната, као сигнал за ону страховиту бубњарску ватру, која је трајала непрекидно 24 часа. Чинило се као да је по команди, у размаку од неколико секунда, после прве гранате пало десет, сто, хиљаду, много хиљада граната. Пламен и дим обавили су Дунавски Кеј и прве жртве су по-

челе падати. Са извесним губицима пребацио сам свој вод не размишљајући много у предње ровове поред саме обале, спасавајући тако

Осматрачница на Дунавском Кеју, на којој је једна десетина из X кадр. пука уништена

и себе и свој вод од сигурне смрти. У тим рововима провели смо цео дан и целу ноћ, тучени немилосрдно непријатељском артилеријом, и то са фронталне стране директном

ватром пољских и брдских оруђа (перкусијом), смештених на самој дунавској обали, као и хаубицама из веће даљине, и затим тежом артилеријом у десни бок од стране Овче, Борче и Панчева, а у леви бок и леђа са земунске стране и Бежаније. П.поручник Ковачевић избројао је са осматрачнице, само према фронталној страни на левој Дунавској обали, а на простору широком око 3 километара 48 оруђа разног калибра, распоређених у три реда.

Тих 24 часа бубњарске ватре на Дунавском Кеју били су најтежи часови, које сам у рату преживео и не дају се никаквом маштом претставити и реконструисати. Тучени са свију страна, у немогућности бити брањени од своје сопствене артилерије, гинули су војници са страшним ранама по телу.

Земља је затрпавала читаве групе војника с тим, да затим заједно са тим покривачем буду бачене у ваздух под експлозијом зрна тешкога калибра. Свака веза са позадином била је прекинута. Храна није слата, а послати ордонанси нису се више враћали, јер су успут један за другим гинули. Земља се тресла, и стењала под тешким ударцима, а када је ноћ пала, киша је почела да сипи, и цело поприште било је осветљено огромним пламеном горућих зграда: електричне централе, кланице, и т. д. . . .

Пламен је лизао до неба, као једна огромна буктиња, држана снажном руком Бога рата, којом је он хтео још боље да осветли своје крваво дело, уз хуку већ заморених топова. У кланици затворена, урликала је живоспаљивана стока, чији су животињски крици допуњавали овај пакао, док су се фабрички дим-

њаци, стрпоштавали уз страховиту детонацију, распаљивајући још више црвени пламен.

Била је поноћ . . . Артилеријска паљба према предњим линијама Дунавског Кеја заустављена је, а према варошком делу отсека

Командант 2 батаљона X кадров. пука пешад. мајор Драгутин П. Гавриловић, рањен на Дунавском Кеју

и придолазећим путевима удвостручена, када су се појавили непријатељски моторни патролни чамци, крстарећи, осветљени пламеном поред наше обале, вероватно испитујући терен, и ситуацију за десант својих трупа. Одмах затим, појавила су се два монитора и укотвљена на самој обали Кеја, отворила брзу

артиљеријску и митраљеску ватру на поручника Дуњића и његове војнике. Истовремено појавио се из Дунавског Рукавца, вучен са 2 моторна чамца, велики понтонски мост*) са два батаљона пешадије, уз страховито урликање и вику. Остатак наше артиљерије болно и у агонији напрезао се, да са својим погоцима одвоји по који понтонски чамец, који је затим уз лелек и кукњаву своје рањене посаде бивао ношен током реке. Под заштитом монитора понтонски мост је убрзо био постављен и два батаљона извршила су десант на Дунавски Кеј после кратког и очајног гушења, после кога је настала нека језива тишина... Поручник Дуњић заробљен је са остатком својих храбрих војника.

Према извештајима, накнадно добивеним у ропству, у првим понтоским чамцима, који су пристали уз обалу Дунавског Кеја те ноћи, налазили су се помоћник начелника штаба Макензеновог, један командант аустријског пука и оба команданта батаљона. Укратко, пошто је поручник Дуњић заробљен, не чекајући потпуно искрцавање оба батаљона, непријатељ се хитно развијао према варошком делу и био је дочекан контрападом деловима Сремског одреда, под командом свога вође, сада пуковника Кирхнера, извесних делова VII. пука П. позива и жандармерије. Изгледа, да су аустријске трупе биле специјално опремљене за овај прелаз, јер је многобројност митраљеских одељења нарочито падала у очи. Ту на простору код кафане „Шаран“ развила се огорчена борба. Десант је извршен између 12 и по и један сат по поноћи. Имајући велике губитке, са замореним војницима

*) Групе понтонских чамаца повезаних међу собом.

тражио сам помоћ од своје прихватнице, у намери да извршим препад непријатељу у леви бок, и да га отсечем од позадине или натерам у Дунав. Ордонанси су опет гинули. Тек ми је пети, најзад, сам донео писмено наређе-

Резервни капет. II кл. пок. А. Ресимић, командир 1 чете 2 бат. X кадр. пука, смртоносно рањен у пакленој борби на Дунавском Кеју

ње мога командира да делове свога вода прикупим и отступим у десну страну према 1. батаљону „када то ситуација буде захтевала“. Наређење је дато писмено и ја сам га уз помоћ електричне лампе са узбуђењем читао, осећајући сву деликатност истог. Ако отступим, можда ће доцније бити сматрано, да сам сувише рано отступио, опет да останем, бићу можда опкољен а можда и заробљен.

Непријатељ је врло пажљиво наступао, вероватно немајући поверења у пред њим налазећу шуму, или из разлога да је сувише ангажован у борби према фронталној страни код кафане „Шаран“. Решио сам да и даље останем, и ако сам имао извештај, да је моја прихватница, која се налазила у насипу железничке пруге, већ отступила. Заморен и изнурен до крајњих граница доживљајима из прошлог дана и ноћи, напрезао сам мозак, до егзалтације, да би пронашао решење, који би одговарало ситуацији. Држећи наређење у руци, осветљавао сам га електричном лампицом, чији је крај био распукнут тако, да је метал био савијен у облику једнога оштрог ножа; зарио сам ову оштрицу у своју леву руку и секао уздуж и попречно не бих ли изазваним болом прикупио живце и поставио правилну одлуку. Непријатељска одељења су већ продра у нашу позадину, али су нас остављала још на миру У међувремену спуштен је и други понтонски мост, и вучен моторним чамцима брзо се приближавао месту на коме сам прикупио свој вод, а који је био у виду малог кеја, избачен у воду. Ситуација је била очајна. Непријатељ је тукао са свију страна, и мени је остала само још десна страна према I. батаљону слободна. Решио сам, да сачекам десант приближујећег понстонског моста. Наредио сам да се пуца, кад стигне сасвим близу, што је било и урађено. Истовремено пак поједини непријатељски делови извршили су напад с леђа и с левог бока, док се први понтонски чамац зауставио пред мојим водом на обали, дочекан борбом у прса.

Ситуација је достигла кулминацију... Минуту су били године, и један оштар крик

„Мајката швапска“... праћен експлозијом бомбе избачене из руку поднаредника Денча Маћедонца, отворио ми је слободан пут, да са својим водом отступим, остављајући за собом само мртве. Било је 4 и по часа ујутро,

Пешад. п.поручник Милан Ерић, водник 3 чете 3 батаљона X кадр. пука разнешен гранатом, при одбрани Београда

када сам под горњим околностима напустио положај и отступио тетурајући се и падајући са својим водом у огромне рупе створене експлозијама граната и газећи по барушти-нама створеним од базена за риболов, који су се делимично излили. Поједине рупе биле су од пет до шест мет. дубоке.

Код стругаре Прометне банке затекао сам један вод 1. батаљона нашег пука под командом потп. Бркића, и ту одлучих да са њима причекам развој ситуације. Мало затим у пуном одушевљењу својственом њиховој младости, указали су се делови Сремског одреда у јачини од 100 пушака, стављајући се под нашу команду.

Било је 5 и по часова када су се у бледилу зоре кроз јутарњу маглу указале три до четири непријатељске чете како се у четним колонама развијају на простору између пруге и дунавске обале, идући од Кеја у правцу стругаре. Између њих и нас у растојању од око 400 до 500 мет. налазили су се вештачки квадратни базени за риболов или справљање леда, који су међу собом били одвојени танким појасом земље, широки 1—2 метра. Пред нама је лежао дубоки јаз који је спајао Стругару са Дунавом. Потпоручник Бркић је темпераментно предлагао јуриш у сусрет — што сам морао спречити, видећи неповољност терена који би наш испад потпуно парализовао. Наредио сам да се полеже, и да се у највећој тишини непријатељ сачека, који је у то време већ био обишао базене и развио своје чете у дупли стрељачки строј, прилазећи нам и не слутећи шта га чега.

180 до 200 пушчаних цеви чекало је у страховитом узбуђењу, да моја пушка прва опали и да сигнал за оштре плотуне, који су имали да униште непријатељске чете. Шум кретања и уобичајени звекет оружја и опреме, већ се јасно чуо, када су редови непријатељски допрли на одстојање од 40 до 50 метара и први плотун, праћен страховитом вриском и запомагањем, овако је освет-

нички поздравео непријатеља. Плотуни су се претворили у паклену брзу паљбу, а за кратко време док дан још није потпуно сва-

Пок. Петар Павловић, потпоручник, водник 3 бат. X кадр. пука, јуначки погинуо у одбрани Београда 1915 год.

нуо, лежало је више од 300 непријатељских војника, ваљајући се у својој сопственој крви, на првом прагу Београда.

Остатак је у паничном бегству упадао у

базене са водом где су многи од њих такође нашли своју у истини трагичну смрт.

Нови батаљони пребацивани су несметано на Кеј и вршили и даље очајне испаде према железничкој прузи, коју су делимично били заузели. У то време гине потпоручник Милан Ерић, разнешен гранатом, која га је погодила у сред главе. 3. батаљон нашег пука ступа такође у акцију, као и делови 1 батаљона и преотимају насип железничке пруге. Долази до гушања, и до тако компликоване ситуације, да се на пример делови чете кап. Вићентијевића под командом потпоручника Ковачевића при освитку дана налажаху у позадини непријатељској, испред саме железничке пруге, окренути леђима непријатељу.

Свануо је дан, када заклокоташе наши митраљеви са простора код Платнаре, што подиже дух и изазва одушевљење код наших изнурених војника. То је потпоручник Младен Жујевић, такође мој класни друг, ступио следствено његовом темпераменту, са својим оруђима у акцију. Прошло је 36 часова од како ни ја ни моји војници нисмо ништа јели. Гранате падају на наслаге балвана и греда у дворишту Стругаре, које лете по ваздуху као огромна палидрвца, и уз тресак падају свуда наоколо, убијајући и рањавајући војнике и добровољце. Било је 9 часова пре подне, када сам успео да дођем у контакт са својим командантом батаљона, који је већ био послао извештај команданту пука да сам заробљен, а који ми је сада наредио да одмах са водом дођем у састав батаљона.

Затекао сам команданта код кафане „Јасенице“ у моменту када је издавао последња наређења за контранапад на Дунавски Кеј, двема четама VII. пука II. позива и једној

чети нашег батаљона. Са пуно радости Командант ме је загрлио. Ту сам затекао и свога командира кап. Ресимића са остатком чете.

Пешад. потпоручник Војислав Ковачевић, водник 1 бат. X кадров. пука, тешко рањен при одбрани Београда

Јуриш од кафане „Јасеница“ према железничкој прузи извршен је у огромном елану. Ја сам одређен у резерву овог напада. Аустријски митраљеви су косили наше јуришне трупе са врло кратког одстојања и уз јуришне крике и тресак бомби водила се ова дивља борба на ивици овог историјског Града и на вратницама престонице Краљевине Србије, где су у једној узаној, једва око 30 м. ши-

рокој улици, три чете у густим стрељачким стројевима, јуришале на непријатељске митраљезе на размаку од непуних сто метара... У олуцима тротоара, где се вода слива кад пада киша, текла је људска крв... Тако је Србин бранио Част своје престонице на њеном прагу 24. септембра 1915. године.

Око 10 часова добио сам наређење од команданта да одем хитно на лево крило батаљона према комплексу улица лево од кафане „Јасеница“ до Робијашке Баште, и да узмем под команду жандармеријске делове који су прошле ноћи после крвавих борби били десетковани. Улицама су лежали разбацани лешеве у плавим жандармеријским униформама, а на крајњој тачци улице Риге од Фере наишао сам на један ров — барикаду пуну до врха лешева наших жандарма. Ту сам наишао на делове Сремског одреда под командом потпоручника (сада капетана) Ж. Кезића и у споразуму са њим организована је одбрана тога дела вароши. Примећено је да су аустријанци, који су се били угњездили у насипу железничке пруге, проваљивали у авлије које су према прузи биле ограђене дрвеним плотовима, и на тај начин отварају ватру нама у бок и леђа. Одмах су у такве авлије и у граничне зграде према попречним улицама које су водиле ка прузи распоређени наши војници, жандарми и добровољци, да бране те прилазе, и тако се развијала борба појединачно, која је имала многобројне варијације. Примећени су и многи грађани, па и београдска деца, која су узимала пушке изгинулих војника и борила се са пожртвовањем заслужним сваког дивљења!

Непријатељ је добијао стално појачања, а бацачи мина и целокупна артилерија удвостручила је своју акцију. Због критичне си-

туације и недостатка трупа издато је било наређење да се рањеници имају спасавати са-

Пешад. ппоручник Младен Жујевић, водник митраљеског одељења X кадр. пука, који је нанео непријатељу велике губитке у Одбрани престонице

ми како то најбоље могу. Са кровова и са прозора појединих кућа пушкарало се са непријатељем који је био на прузи. Убациване су бомбе у насип пруге из непосредне близине од 6 до 7 мет. и посматрано је њихово дејство.

Око 1 часа по подне стиже нам у помоћ потпор. Петар Павловић мој класни друг са 2 вода из III батаљ. У 2 $\frac{1}{2}$ часа долазе још 3 вода и лично сам командант батаљона мајор

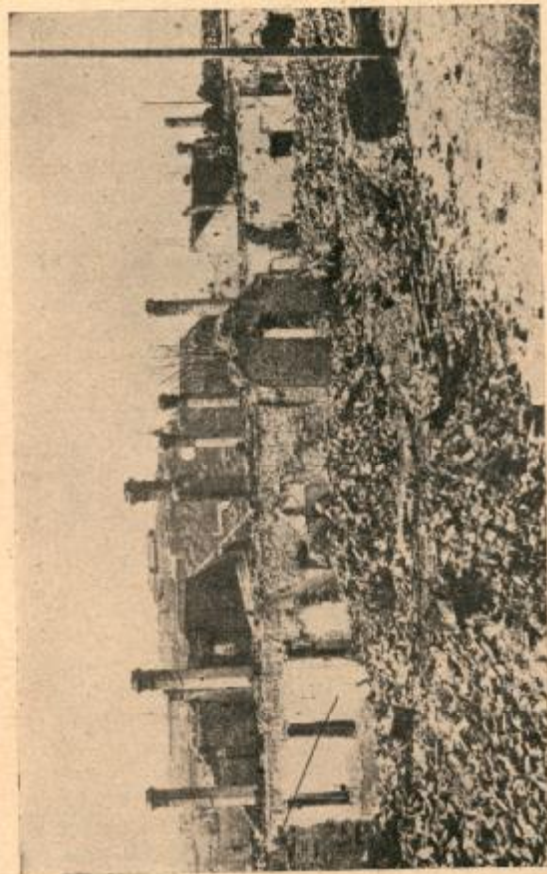
г. Драгутин Гавриловић. Иначе огроман као див, изгледао је тада још већи, сакупивши око себе офицере и војнике 2 бат., делове жандармеријских чета и Сремског одреда. И тада је загрмео његов глас пун заноса:

„Тачно у 3 часа непријатељ се има разбити вашим силним јуришем, разнети вашим бомбама и бајонетима. — Образ Београда, наше престонице има да буде светао.

Војници!... Јунаци!... Врховна команда избрисала је наш пук из свог бројног стања, наш пук је жртвован за част Београда и Отаџбине... Ви немате више да се бринете за животе ваше који више не постоје... Зато напред у славу!... За Краља и Отаџбину... Живео Краљ!... Живео Београд!...“

Проламао се ваздух од промуклих узвика јунака који се мешаху са грмљавином топова и клокотањем митраљеза. Куће су се рушиле, бели димови шрапнела оцртавали се се, сада на плавом београдском небу и у томе паклу од смрти и одушевљења лежало је мирно цвеће, бели зумбул у излогу једне мале цвећарске радње. Под утисцима говора свога Команданта пришао сам том излогу и једним ударом ноге разбио његово велико стакло. Закирио сам своју капу белим зумбулом и гледао са каквом се раздраганошћу ките моји војници пред полазак у неизбежну смрт... Необуздани излив одушевљења просуо се био међу све нас и тада сам осећао како смо сви били свесни тога да је лако и слатко умрети за Краља свога и Отечество своје. Ето тако окићени пошли су храбри војници у смрт — јер ретко ко је остао у животу после контранапада извршеног на железничку пругу и Робијашку Башту на дан 24. септ. у 3½ ч. по подне. Отстојање од непријатеља било је врло мало, 20—30 м. свега.

Непријатељски митраљежи били су многобројни и било је очигледно да се иде у сигурну

Место где је извршен контра напад, на крају Рига од Фере улице, 24 септембра у 3 часа по подне

смрт. Неколико минута пре 3 часа потпоручник Павловић загрлио ме је последњи пут, и у

силном јуришном налету извршио испад према баштованицима непријатељу у десни бок са своја 3 јуначка вода. Одмах за њим са громогласним „ура“ излетео сам и ја са своја три вода у правцу железничког насипа са циљем да се докопам једног рова — барикаде, на двадесетак метара испред железничке пруге и да одатле бомбама омогућим скок у непријатељски ров. Наши губитци били су страховити. Гледао сам како моји војници са недовршеним криком на устима, око мене падају и таман сам допро до барикаде, када чух узвик: „Погибе потпоручник Пера“... Окретох се на леву страну и видех свога доброг пријатеља и класног друга, великог јунака, чије је тело већ у ранијим борбама било куршумима изрешетано, како пада погођен у уста, држећи у десној руци грчевито свој револвер. Нисам догледао ни пад његовог тела на земљу, а још више огорчен смрћу свога пријатеља, ја сам са својим војницима полетео са барикаде у непријатељски ров, али пре него што сам исти прекорачно, пао сам без свести натраг у њен заклон тешко рањен кроз врат...

Не знам колико је протекло времена, када чух разговор неколицине војника, који су се препирали о томе да ли сам жив или мртав и да ли ме треба оставити или понети. Чуо сам јасно речи али нисам ништа могао видети. На крају су ме ипак понели. Успут сам дошао потпуно к себи и тражио да ме однесу код мог команданта... Он ме је храбрио и истовремено издавао наређење за одбијање једног напада који је непријатељ спремао да изврши. И баш кад су донешена једна носила и кад је командинт хтео да се опрости са мном, један крик ставио ми је до знања, да је и мој командант, мајор Гавриловић

рањен. Заиста, мало затим стропоштао се рањен у главу поред мене. Неколико минута доцније пада у непосредној близини тешко рањен мој командир кап. Алекса Ресимић. Команданта и командира војници су однели

Г-ђа Вукоса Попадић, која је превијала рањенике, за време борби на Дунавском Кеју 1915 год.

а ја сам остао лежећи на земљи слушајући приближавање непријатеља који је вршио јуриш за јуришем.

... Вукао сам се по земљи док је крв млазевима шибала из врата, и онда сам опет изгубио свест. Незнам тачно колико је то трајало, док ме је неколико жандарма одвукло у Душанову улицу бр. 6, где су под

сводовима некадашње палате Евгенија Са-војског, неколико грађанки Београда отвориле једно привремено завојиште превијајући наше војнике и официре. Мајор Гавриловић и кап. Ресимић били су већ превијени и однешени из овог импровизованог завојишта. Ове грађанке су биле: г-ђа Јелена Милутиновић, бив. чланица Народног позоришта и супруга г. Добрице Милутиновића, глумца, г-ђа Вукосава Попадић, г-ђа Олга Јовановић и извесна комитска жена Ленка. Иницијативом и пожртвовањем г-ђе Јелене Милутиновић ја сам спасен, пошто ме је она у недостатку носила положила на једна врата и на истим ме, под кишом куршума и граната, стављајући свој живот на коцку, идући читавих три сата, уз припомоћ двојице жандарма и једног аустријанца заробљеника, однела у Војну Болницу и предала доктору Рајану, шефу американске мисије, који је са својим лекарима већ 24 сата на пет операционих столова вршио своју велику хируршку и спасилачку дужност.

Скинули су ме са операционог стола и понели на једном чаршаву кроз дугачак мрачан ходних, који је био осветљаван блеском топова и експлозијом граната, и спустили у кревет једне мрачне собе у којој је тада урликао од болова, у стомак тешко рањен кап. I. кл. г. Иговић из VII. пука II. поз. Мало затим донесен је и потпоручник Живојин Швабић, формално заклан метком, а потом потпоручник Митар Вукаловић, тешко рањен у груди, оба официри мога пука.

У агонији између живота и смрти, у пракозорје 26. септембра примио сам трагичну вест, да је непријатељ заузео Војну болницу. Горди Београд је пао, и ја сам постао су-жањ...

Инж. Ранислав М. Аврамовић,
ранији помоћник министра,
рез. инжињер п.пуковник

Инжињерија у одбрани Београда 1915 год.

После Цера, Дрине, Гучева, Јаутине, Колубаре и Љига, инжињерски полубатаљон је, у саставу своје дивизије (комбиноване), под командом рез. инж. капетана г. Д. Трпковића, вршиоца дужности команданта и командира I чете, узео учешћа и у офанзиви Шутци — Моравци — Лазаревац — Мељак — Београд. Први децембар затекао нас је у Топчидеру, код Хајдучке чесме, и Београд је већ био у рукама храбрих пукова... Друга чета добија наређење да се одмах крене на Чукарицу и направи мост за прелаз наше војске пекро Саве ка Ади Циганлији, према фабрици шећера. Сав је простор брисан непријатељском артиљеријом: Топчидер, Баново Брдо, а нарочито приступи ка Сави.

Ипак, ишло се напред. Рад је био под врло тешким околностима и у толико тежи што је недостајало материјала, а морало се форсирано радити под јаком артиљерском непријатељском ватром са Бежанијске Косе. Наша заштита била је Ада Циганлија, коју

су наши већ посели и једно једино артиљер. оруђе на коси Бановог Брда, кога је непријатељ већ првога дана пронашао, и, на нашу велику жалост, уништио, и оруђе и посаду...

Инж. Ранислав М. Аврамовић, рез. инж. потпуковник

Прикупљали су се остаци од ранијег моста на истом месту, кога су Аустријанци тек порушили у повлачењу, и са опаношћу по живот хватао материјал кога је Сава носила, такође од порушених мостова, узводно од Београда, које су Аустријанци свуда уништавали. Од материјала Срп. Бродарског Друштва, који је био опљачкан, нарочито су нам добро дошли ленгери и ужета од жице за утврђивање и везивање моста. Мост је био

готов већ трећег дана и носио натпис: „2-га чета инж. п. батаљона Комбиноване дивизије“...

Ова чета је у два судбоносна маха учествовала и у ратним операцијама око Београда. Први пут у нашој контра-офанзиви и ослобођењу Београда крајем 1914 год., и други пут, 1915 год., када су предстојале борбе пред његов поновни напад, да би, по-

Живко Димитријевић, преживели добровољац из „Сремског одреда“

сле три године, коначно васкрсао, до душе у рушевинама, али са ореолом славе и части... Бројала је преко 430 људи, и, била је то у ствари 3-ћа чета рез. инж. батаљона, са људством из целе београдске дивизијске области, па и Београђана... Командир је био потписати, као рез. инж. капетан I класе, а водници: резервни наредници г.г. Ђ. Милић, трговац, Хуго Кун, предузимач, Жарко Глиго-

ријевић, чин. Општ. београдске и обвез. чин. реда Ог. Кузмановић, сви из Београда.

Са задовољством истичемо предност и пожртвованост свих, а нарочито рез. инж. поднаредника поч. Милана Јовановића, столара и Адама Симића — „Аласа“, рибара из Београда, носилаца златних медаља за храброст и Карађорђевог звезде са мачевима...

*

За време затишја, у 1915 год., чета је увек упослена, крстарећи од Космаја, Крагујевца, Прахова (за израду пристаништа — веза железничког и паробродског саобраћаја — на Дунаву, једине везе Русије и Западне Европе), Свилајнаца, да се опет појави пред Београдом, у почетку јула, и по наређењу Врховне команде стави се под команду Одбране Београда ради утврђивања њених положаја.

Чета је имала за задатак да ради и буде и инструктор осталој војсци на утврђивању положаја од села Удовице (Смедерево) — Београд—Барич (Обреновац). У ову сврху упућени су г. Ђ. Милић, тада п.поручник са својим водом у село Брестовац код Гроцке за утврђивање положаја Гроцка—Смедерево, Брестовачке Косе, Орашца, висова према Дунаву; рез. поручник М. Најдановић у село Остружницу, за утврђивање положаја Остружничке Косе, Мала Моштаница, Јасењак, Железник, а друга два вода са командиром, доле потписатим, у Београд, за утврђивање истакнутих положаја на висовима поред Дунава од Београда ка Гроцкој: Лауданово Брдо, Екмеклук, Винча-Сланце и т. д., односно ка Железнику. Штаб чете био је код Топовских Шупа (данас Ауто-команде).

Београд је тада чинио жалостан утисак једне порушене и опустеле вароши! Ни живе

душе дању по разривеним улицама, зараслим травом, а ноћу, као авети, назиру се ретке људске прилике под заклоном оштећених кућа, прикрадајући се до места службе или жељни да свој дом, ваљда, још једном виде...

Контузовано дете чије су родитеље побиле и кућу срушиле немачке гранате 1915. год., остављено само на улици порушеног Дорћола.

Непријатељска артиљерија бљувала би туч и олово и дању и ноћу: дању, чим би и живу душу приметила, а ноћу уз рефлекторе и ракетле на приступне путеве, да спречи сваки саобраћај, и, заплаши...

И ја сам се тако једне мрачне, језиве ноћи прикрао до свога напуштенога стана, у Косовској улици бр. 26, ушао уз слабу светлост воштанице, обишао просторије, у којима је владала нема тишина. Све је у реду: намештај, одећа, библиотека... Али какав чудноват осећај? Као да то и није моје, нити сам имао осећај, да ми то уопште и треба.

Мислило се на нешто више, светије: на Отаџбину: бити или не бити? ... Само једна бела чарапица на поду, моје ћерчице, вероватно изгубљена у тренутку бежаније, јако ме је дирнула и коснула срце. Она ме потсети на своје, негде тамо далеко; на тренутке нашега растанка, и на мисао да ли ћемо се, о Боже благи, још икада овде састати?! ... Дунух у свећницу, закључах стан и безобзирце одох својој чети, у своју праву велику породицу, међу своје војнике, за коју су ме везивале све наде, и, у којој сам се тада најмагодније осећао...

Промицали су тако месецима дани и ноћи, без одмора, вечито заузети форсираним радом око утврђивања, стално пред будним оком, врло често и под кишом непријатељске артиљерије и у призору, који се никад не заборавља: Београд, страдалник и мученик, над којим праште гранате и шрапнели, обузет огњом и обвијен тамом и димом, и тресући се под ударцима тешке артиљерије и монитора, лично је на зажарени вулкан у чијим ће недрима убрзо бити сахрањени и последњи остатци храбрих његових бранилаца... Таквог га је, са болном неизвесношћу, оставила наша чета, када је у септембру упућена на источну границу наше земље на нове задатке и нове дужности...

Генерал Војни Максимовић,
стални професор Више школе Војне академије

Бишка код Београда 6—10 октобра 1915.

— Историографска студија из раније прошлости Београда —

Београд, стари Сингидунум, на прагу европског Запада и Истока, на главном луту из Европе за Азију, због овога свог географско-стратегиског значаја, један је од најкрвавијих градова Европе. Око њега се крвило још пре Христа: Келти и Римљани а потом Авари. Византињани са Србима; Маџари са Србима, Турци са Маџарима, Турци са Аустријанцима, Срби са Турцима. Од пре скоро стотину година, као престоница обновљене Србије Београд је чувар њезин на самој граници, према северноме суседу Аустрији. Историја Србије у XIX. столећу — то је историја Београда; Београд је персонификација нове Србије; Београд је национално жариште Српства; Београд је понос и дика Србије, нада и уздање Југословена. Због таквог његовог важног значаја а изложеног положаја, Београд, престоница обновљене Србије, од самога почетка Светскога рата (29. јула 1914. године) понова

се претворио у крваво разбојиште, сада већ између Срба и Аустро-Маџара; у новембру прве ратне године Београд паде у прво ропств. да буде после десетине дана, почетком децембра ослобођен, када је друга Пођорек-кова офанзива била сломивена у битци на Сувору и на Колубари.

После овога ослобођења Београд се није честито залечио од рана из 1914. године када се око њега, у октобру 1915. године, развише жестоке борбе, које запечатише и судбину Србије.

Споразум Аустро-Немаца и Бугара за покорене Србије у 1915. год.

У лето 1915. године наши непријатељи, Аустро-Немци, одржаше крупан успех над Русијом, одбацивши руску војску из Литве, Пољске и Галиције далеко на исток ка Двини и Припету. Овом победом Аустро-Немци добише одрешене руке да, најзад, сврше и са Србијом, која им је већ 14 месеци, и ако усамљена, ипак упорно пркосила, наневши Аустро-Угарској, за то време, два тешка пораза. Да се Србија покори то је била основна тежња аустро-угарске политике, још од самога почетка рата. Јер у питању бејаху: пољуљани ауторитет Аустро-Угарске као европске велике силе, а тако исто и утицај, којим би се, покорене Србије, уз централне силе придобиле Балканске државе: Бугарска, Грчка и Румунија а нарочито пак: што се само преко савладане Србије могла пружити помоћ Турској, која се од октобра 1914. године, налазила у тешком рату, као верни савезник Аустро-Немаца.

Војном конвенцијом, коју су 6. септембра

1915. године у Плесу, и немачкој врховној команди, потписали пуномоћници Немачке, Аустрије, Бугарске потом и Турске, склопљен је између ових држава, савез за напад на Србију у циљу отварања пута између Аустрије и Бугарске — за Турску. За покорене Србије одређене су аустро-немачко-бугарске снаге: 6 немачких, 8 аустро-угарских и 6 бугарских пешадиских дивизија, — са коњицом и артиљеријом, а свега 360 батаљона пешадије, 1700 топова и 60 ескадрона са више од 100 авиона; све оперативних трупа. Команда над овим савезничким војскама поверена је немачком фелдмаршалу Макензену, који у походу против Русије бејаше стекао репутацију мајстора за пробојне битке. Иначе, Бугари се нису хтели потчинити никојем аустро-угарском Команданту, не верујући Аустријанцима због њихових претходних неуспеха у Србији.

План Аустро-Немаца за поход на Србију израђен је, споразумно, у немачкој и аустро-угарској врхов. команди. Овај се план састојао у томе:

Главни напад имале су извршити војске немачка и аустриска и то са севера, преко Саве и Дунава: XI. немачка армија генерала Галвица — 7 немачких пешад. дивизија, на Дунаву из простора Смедерево—Рам, у циљу продирања долином В. Мораве по обема странама ове, у срце Србије и, у исто време, на уједињење са Бугарима. III. аустро-немачка армија аустриског генерала Кевеша својом главном снагом, (4 пешадиске дивизије са преко 300 топова, разних калибара) нападом из околине Земуна преко Саве и Дунава, имала је овладати Београдом и тиме отворити железнички прелаз из Аустро-Угарске у Србију

и отворити пролаз Дунавом за Галвицову армију, па, наступањем на југ, у Шумадију, допунити победу Галвицове армије. Један аустро-угарски комбиновани (XIX) корпус требао је око ушћа Колубаре, да тамо одвуче нашу пажњу и снаге од Београда, док су две дивизије, једна код Сремске Митровице, а друга из Босне од Вишеграда, требале да продиру у западну Србију и да обилазе леви бок српске војске. *Бугарска војска*, две армије, 6 пешадских и једна коњичка дивизија, обавезана је била да 6 дана после почетка аустро-немачке офанзиве изврши помоћан напад на Србију са истока, и то, главном снагом, I армијом 4 дивизије, ка Великој Морави а помоћном (II) армијом, 3 пешад. дивизије, у нашу Вардарску област, за пресецање наше Солунске комуникације и у циљу откољавања српске војске са југа. На тај начин 360 батаљона са 1700 топова свих калибара и 60 ескадрона и преко 100 авиона аустро-немачких и бугарских упућивани су са три стране на Србију, која је са својих 250 батаљона сва три позива и бројно ослабљених и 650 топова, 41 ескадроном и са десетак авиона, усамљена и удаљена од својих савезника, била у претешкој ситуацији, какву само памти ратна историја.

III.

Састав и распоред српске одбране Београда

Одбрана Београда, која је стајала под командом генерала Михаила Живковића*) имала је да брани Београд и његову околину. Њезин састав био је, пешадиски пукови: 10 кадров-

*) Начелник штаба О. Б. њ. штабни потпуковник Мил. Лазаревић.

Генерал Војни Максимовић,
стални професор Више школе Војне академије

ски, 7 другог позива, 7, 11 и 15 пешад. пук. трећег позива, 2 ескадрона, 4 пољске брзометне батерије, 6 позициских спорометних батерија; 1 хаубичка 120 мм., 2 руска моринска топа 150 мм., 3 француска обалска топа 140 мм., 2 руска пољска брзометна топа 75 мм., 8 енглеских моринских топова 120 мм., 2 Грузонова топа 57 мм. (у куполама). Свега 20 батаљона сва три позива, 2 ескадрона и 77 топова. Ове трупе држале су гранични фронт од потока Средњака (источно од Гроцке) до села Остружнице.

Распоред трупа Одбране Београда пред напад Аустро-Немаца, на дан 6. октобра 1915. год. био је: *Штаб Одбране Београда* — на Торлаку;

1. — *Грочански отсек*, командант пешад. пуковник Петар Милошевић, штаб одреда у селу Заклопачи. 15. пешад. пук III. позива са допунским батаљоном (без оружја); од овог пука 3 батаљона на претстражарном обезбеђењу дуж десне обале Дунава а 1 батаљон у резерви код села Заклопаче. 1 вод брзометне батерије; 2 позициске батерије, 2 енглеска опсадна топа 120 мм. на Циганском Брду. Свега 4 батаљона и 16 топова држали су отсек од потока Средњака до речице Болечице.

2. — *Великоселски отсек*, командант пешадиски пуковник Јован Ивковић. Штаб у селу Сланцима. 7 пешад. пук III. позива са допунском четом (без оружја); од овога пука 2½ батаљона на претстражном обезбеђењу дуж десне обале Дунава а 1½ батаљон у резерви отсека позади села Сланаца. 1 чета добровољаца (Банатска); 2 позициске батерије, 2 топа Грузанова у куполама, 1 хаубица 120 мм. (М. 1897 г.), 2 енглеска обалска топа 120

мм. код села Винче, 1 француски обалски топ 140 мм. на Самару. Свега 4 батаљона са 2 ми-траљеца и 17 топова држали су отсек од р. Болечице до Миријевског Потока.

3. — *Београдски отсек*, командант пешад. пуковник Душан Туфегџић, начелник штаба мајор Милутин Недић, штаб на Топчидерском Брду (вила Булија). Посада: *Комбиновани Одред* јачине 6½ батаљона I. и II. позива; а) *Градски подотсек*, од Миријевског Потока до жељезничког моста на Сави; командант, пешадиски потпуковник Миливоје Момчиловић (командант 10. кадровског пешад. пука). *Посада пешадије*: 2 батаљона (1. и 2.) 10. кадровског пешад. пука на предстражарском обезбеђењу дуж десних обала Саве и Дунава од Гођевчеве фабрике на Сави па до Роспи Ђуприје, и то, са три прихватнице. *Сремски добровољачки полу-батаљон* од две чете (340 пушака) у резерви градског подотсека у Горњем Граду. *Жандармериски одред*, од три чете, у резерви подотсека код Велике Пијаце. *Артиљерија*, 2 позициска и 4 брзометна пољска топа код Карабурме; на Великом Врачару: 2 енглеска топа 120 мм. и вод брзометних топова за против аеропланску одбрану; у Горњем и Доњем Граду ½ пољске брзометне батерије, 2 руска пољска брзометна топа; на М. Калимегдану 2 руска обалска топа 150 мм. б) *Топчидерски подотсек*, од железничког моста до Карауле Јарца. Командант пешадиски потпуковник Милосав Лешјанин, штаб у кафани „Бурдељ“ у Топчидеру; *пешадија*: 7. пешад. пук II. позива, и то: 1 батаљон на Ади В. Циганлији, а 1½ чета на Ади М. Циганлији — на претстражном обезбеђењу; 2 чете на десној обали Саве узводно од врха В. Циган-

лије до Карауле Јарац. *Артиљерија*: на Топчидерском отсеку 4 позициска топа, 2 француска обалска 140 мм. топа (за тучење дуж Саве од железничког моста до утока у Дунав) 2 хаубице 150 мм.; на Бановом Брду 1 пољска брзометна батерија. *Отсечна резерва* код Топовских шупа: 1 батаљон 7. пешад. пука II. позива са 5 митраљеза.

4. — *Остружнички отсек* од Карауле Јарац па до Печине Баре код Остружнице. Командант пешадиски потпуковник Милијан Недуљковић, штаб у с. Остружници. Јачина одреда *пешадија*: 11. пешадиски пук III. позива са 2 митраљеза. *Артиљерија*: 2 брзометна пољска, 8 позициских топова, 2 хаубице 120 мм. и 2 енглеска обалска топа 120 мм., 1 рефлектор. Свега 4 батаљона, 2 митраљеза и 14 топова.

5. — *Општа резерва Одбране Београда*: 2 батаљона (3. и 4.) 10. кадровског пешадиског пука, 2 ескадрона III. позива и 4 пољска брзометна топа. По 1 батаљон били су на Торлаку и у с. Кнежевцу, ескадрон у с. Белом Потоку а, обадва брзометна топовска вода код села Кумодража. Један ескадрон на ордонанској служби.

6. — *Нарочите Команде*: Контра-авионска батерија у Раљи; њезин један вод на В. Врачару (а други вод код Пожаревца); француска аеропланска ескадрила у Раљи; неколико рефлектора по отсецима дуж Дунава и Саве; речна флотила: 7 моторних чамаца наоружаних митраљезима а неки од њих и малим топовима, били су прикупљени позади аде В. Циганлије у бродарском зимовнику.

7. — *Позадинске установе Одбране Београда*: Мунициска колона у Раљи; ручна сла-

галишта муниције у селима Врчину и Пиносави. I. степен муниционе колоне Комбинованог одреда: Београд и Милошевац; II. степен у Раљи. Профијантска колона, по оделењима: у Београду, Гроцкој и с. Пиносави; пекарска чета у с. Кумодражу; покретна артиљериска радионица у с. Милошевцу; једна пољска болница у с. Бањници.

Задатак Одбране Београда

Задатак ове наше снаге био је: упорна одбрана Београда и његове околине од непријатељског напада. Реке Сава и Дунав чиниле су моћне преграде непријатељу. Ове су реке, дакле, били наши савезници.

IV.

ПРИПРЕМЕ АУСТРО-НЕМАЦА ЗА ОДСУДАН НАПАД НА БЕОГРАД

1. Директива Команданта групе аустро-немачких и бугарских армија фелдмаршала Макензена од 18. септембра 1915. године Команданту III аустро-немачке армије.

III. армија, својом главном снагом, VIII. аустро-угарски и XXI. немачки резервни корпус, има прећи Саву и Дунав код Београда и најпре заузети положај на висовима јужно и југо-источно од Београда, да, потом одмах са ових положаја наступа и на себе привуче што јаче непријатељске снаге, ради олакшања одсудног напада који ће извршити XI. армија код Смедерева, Костолца и Рама. У томе циљу, главне снаге треће армије, VIII. и XXII. резервни корпус, укупно 5 пешадиских дивизија, после јаке артиљериске припреме, једновременим нападом има да пређу Саву и Дунав и да заузму, приближно, линију: к. 208

Петлово Брдо код с. Кнежевца — к 565—Авала — Велики Камен — Липовица — Ритопек. За извршење овога задатка код Београда има се поставити један мост за прелаз свих родова оружја а други прелаз што пре поставити код Аде Велике Циганлије. Споредна снага III. армије, 19. аустро-угарски корпус, има задатак да пређе Саву код с. Купинова и Бољеваца, и то, у исто време када и главна снага буде прелазила код Београда, са циљем, да за себе привеже српске снаге западно од Колубаре. Сем тога, у циљу лакшег извршења ових споменутих прелаза, слабије аустро-угарске снаге имају прећи Саву код Јарка а Дрину код Бијељине и код Вишеграда. Операција ће почети, по свој вероватности, 5. или 6. октобра. Тачно време почетка напада одредиће се накнадно.

Међутим, још пре доласка команданта III. армије извршен је артиљеријски развој дуж леве обале Саве (маса артиљерије) и Дунава. Овај развој штитиле су ландштурмске јединице: према Београду бригада Хауштајна, западно од Панчева бригада Мразек; код Купинова делови XIX. корпуса. Најпре је била транспортована и размештена тешка артиљерија са муницијом; израђене су батерије. Пешадија је стигла у своје кантоманске реоне после артиљерије.

2. План за прелаз и напад главне снаге III. аустро-немачке армије код Београда

Према споменутој директиви фердмаршала Макензена, командант III. аустро-угарске армије припремио је напад у две јаке групе за прелаз код Београда: VIII. и XXII. резервни корпус, сваки за себе по једна тактичка гру-

па; свакоме од ова два корпуса додељена је по једна група тешке артиљерије. Сваки корпус добио је своју тачно одређену нападну зону и нападне циљеве, а тешка артиљерија добила је тачно одређене задатке и циљеве, како за припрему и потпомагање напада својег корпуса (нормална акција), тако и за потпомагање суседа (евентуална акција) анфиладном и косом ватром. Пешадија је упућена да напад има почети непосредно за, или боље речено, у тренутку завршетка артиљеријске припреме против непријатељских предњих положаја, како се због могућег пропуштања времена, не би изгубиле користи од моралног и материјалног дејства артиљериске припреме; то је била немачка тактика безобзирног залагања пешадије у напад непосредно испод своје артиљериске ватре.*) Муниције и хране припремљено је за четири дана, и то је смештено у близини места на обали Дунава и Саве и на острвима, и то, потпуно безопасно од непријатељске ватре. Из ових депоа имале су се снабдевати трупе на јужној обали, по преласку њиховом тамо, док се не постави чврста веза преко река. Први дан операција предвиђен је за 5. октобар.

30. септембра, команда III. армије издала је заповест за извршење прелаза: VIII. аустро-угарски корпус прелази Дунав низводно од Београдског града; XXII. резервни корпус пре-

*) То је био израз огромне моралне снаге пешадије, безграничног њезиног поверења у тачност и савесност своје артиљерије и одличне везе пешадије с артиљеријом. Овај метод пешад. напада развио се нарочито очигледно у 1918. г. у смелом наступању немачке пешадије за докретним баражом своје артиљерије, без бојазни случајних губитака од своје артиљерије.

лази Саву преко В. и М. Аде Циганлије. После извршеног прелаза обадве ове нападне групе имају што пре да овладају линијом: Жарково—Дедиње (к. 208), састав Мокролушког и Кумодрашког потока — В. Врачар (кота 249)**); са ове линије обадва корпуса заједнички ће наступити у циљу заузимања линије: Петлово Брдо (к. 208) — косе јужно од с. Јаинаца—Стражара—Ерино Брдо—Клупе. Граница између корпуса — пут: Београдска железничка станица—Авала, с тим, да овај пут припада VIII. корпусу. Првог дана операција, 5. октобра, артиљерија има извршити реперажно гађање а другог дана, 6-ог, по подне — извршити групно гађање у циљу демолирања објеката и савлађивања српске артиљерије. Наредне ноћи, 6—7. октобра, лака артиљерија туче места одређена за десант; те ноћи Дунавска флотила чисти Дунав од мина на месту прелаза VIII. корпуса. Трећег дана операција, 7. октобра, у 2.30 часова, артиљеријска ватра из свих оруђа достиже врхунац; под застором ове ватре почиње превожње пешадије, тако, да се први ешелони могу искрцати на српској обали у 3 сата јутра. По завршеном превожњу трупа, обадва корпуса имају што пре, да подигну понтонске мостове, и то, VIII. корпус низводно од железничког моста на Сави, XXIII. рез. корпус преко Аде В. Циганлије.

3. Развој артиљерије VIII. а-угарског корпуса

(Види план Београда и околине, разм. 1:5.000)

Плато: Земун—Сурчин—Бежаниска Коса био је врло погодна просторија за развој

***) Ово је ужи мостобран армије.

тешке артиљерије на левој обали Саве, док се на левој обали Дунава артиљерија могла поставити код Борче, Овче и код Панчева, јужно од к. 80 с. Овча, лака се артиљерија могла поставити на самој обали Дунава код Карауле Нова Борча. Постављање артиљерије на ове положаје извршено је у току више ноћи; радови на батеријама били су добро маскирани против извиђања из ваздуха.

VIII. корпус располагао је, укупно са 20 тешких батерија, (од којих 5 батерија 30,5 см.) са 70 тешких оруђа. Сем тога, корпус је имао 90 лаких оруђа (74 топа и 16 хаубица).

Распоред артиљерије био је овакав: 1) артиљериски сектор источно од Дунава, 1) група близу Панчева: батерија 15 см. хаубица (М. 1899. г.); батерија 10 см. дугачких топова (М. 1915. г.); батерија 30,5 см. мерзера (М. 1911. г.); 2) група јужно од Овче: две батерије 12 см. дугачких топова две батерије 15 см. хаубице (М. 1914. г.); 3) група Стара Борча — (ј. од с. Борче): батерија 15 см. хаубица (М. 1914. г.); батерија брдских хаубица 10 см.; 4) група на обали Дунава код Карауле Нове Борче: 5 батерија пољских и 4 брдских топова. II) Земунски артиљериски сектор: 1) тешка мерзерска група западно од Земуна: четири 30,5 см. мерзерске батерије. 2) Тешка група дугачких топова ј. од Земуна: три батерије 18 см. дугачких топова (М. 1880). 3) Западно од Земуна код Балкош Салаша једна 42 см. хаубица. III) Артиљеријски сектор западно од Дунава: 1) Група Маријенхофска, једна батерија 15 см. дугачких топова (М. 1880), једна батерија 10 см. топова (М. 1915.), једна хаубична батерија 15 см. (М. 1914. г.). 2) Група 57. дивизије, западно од Земунске

железничке станице, две пољске топовске батерије, две брдске хаубичке батерије. Свака батерија овог (III. сектора) била је снабдевена тродневном количином муниције код самих батеријских положаја, сем тога у Батајници је било муницијско слагалиште, а сем тога свака дивизија имала је на Савској и Дунавској обали мања слагалишта пешадијске и артиљеријске муниције.

Улога артиљеријске масе VIII. корпуса била је тачно прописана артиљеријском диспозицијом армијске команде. Рушеће улоге имали су најтежи калибри и средњи калибри убацних оруђа. Тешка оруђа Земунског артиљеријског сектора имала су, у главном, задатак да неутралишу одбрану Г. и Д. Града са Калемегданом, док су батерије групе код села Овче имале задатак неутралисања српских утврђења на Великом Врачару. Демолрање железничких насипа и утврђења на обали Саве и Дунава био је задатак обеју споменутих група тако и тешке артиљерије групе код с. Борче (Стара Борча).

Овај задатак требао је бити извршен потпуно: да Срби остану без заклона, топови и рефлектори имали су бити демолирани. У исто време требали су бити уништени српски моторни чамци као и оруђа (у пристаништима) за бацање торпеда. Косом и фланкирајућем гађању посвећивала се нарочита пажња. Заштита тешке артиљерије против српске артиљерије била је поверена батеријама средњих калибара артиљеријског сектора западно од Дунава; ове су батерије имале задатак контрабатирања српске артиљерије. Лаке артиљерије у саставу појединих артиљеријских група, као и далекобојна оруђа, имали су задатак

да спречавају прилажење српских трупа као и ометање осматрања, везе и командовања. Ових су задатака биле ослобођене оне лаке батерије, које су биле постављене у нарочито скривеним заклонима заседе на самој обали Дунава, са улогом пратеће артиљерије за потпомагање трупа при извршењу прелаза, т. ј. за блиску борбу; ове су батерије имале остати, до тога времена, ван борбе и скривене.

Нарочито важан задатак имала је артиљеријска група у реону Панчева: да неутралише српске батерије на: Самару, Милићевом Брду, Липару и Градачкој Коси, да ове не би деловале против места искрцавања на Дунаву.

План артиљеријске употребе при извршењу прелаза трупа: 7. октобра у 2.30 часова целокупна артиљерија отвара јаку ватру против свих српских утврђења, из којих би се могло спречити искрцавање. Поред рушења, ова ватра требала је да и морално уздрма Србе а у исто време да уздигне морал аустриске пешадије, која има да изврши прелаз; 2) Ову рушећу акцију потпомажу рефлектори. 3) У исто време лака артиљерија блиске борбе (на самој обали) припрема се за ступање у борбу. 4) Део тешке и остала лака артиљерија притискују ватром све српске артиљеријске положаје, са којих би српска артиљерија могла тући места искрцавања, и то, без обзира јесу ли ти српски положаји поседнути — или не. 5) Далекобојне батерије туку места српских штабова. 6) У 2.40 часова ватра са места искрцавања имала се пренети за 200 метара даље од обале. 7) Све остале батерије продужавају против својих циљева. 8) У 2.50 часова тешка артиљерија, лаганим дејством сасрећује ватру за 300 м. иза обале, односно,

против најближих српских положаја. 9) Батерије блиске борбе имале су притећи у помоћ својој пешадији тек у свануће, када Срби буду отворили фланкирајућу ватру против места искрцавања.

4. *Понтонирско техничке припреме прелаза:* III. аустро-угарској армији било је додељено свега: 11 понтонирских чета*) са 18 мостових екипажа и 3 дивизијска мостова трена. Сем тога, материјал за два ратна моста на Сави код Београда. Свега је под Београдом III. армија имала превозних и мостових средстава: 150 понтонских делова**), 70 обичних и моторних чамаца, 16 паробродских скела са шлеповима. Свака оваква скела могла је кренути 2 батаљона или две батерије или 2 ескадрона. Од понтонирских трупа аустријске су биле многобројније од немачких, исто тако и превозни материјал.

Искрцавање трупа VIII. корпуса имало се извршити на Дунаву низводно од Доњег Града. Места искрцавања била су изабрата: 1) горње Земунско пристаниште, 2) Чаплина—Ада Кожара, и најзад, 3) обала код Карауле Нова Борча.

Материјал за превозење трупа VIII. корпуса био је сасређен 5. октобра у селима Ст. и Н. Бановцима, спреман за употребу. У ноћи 5—6. октобра један део понтона, као и мештански чамци, спуштени су по Дунаву у Земун. Остатак понтона са сплавовима спуштени су исте ноћи на ј. крај острва Червенке (Чаплина Ада) и тамо су понтони замаскирани. Острво Кожара удешено је као база

*) 8 а.-угарских и 3 немачке чете.

**) За једновремени превоз 1500 пешака, поред понтонира веслача.

превожења; острво је везано преко Дунавца са левом обалом Дунава за два узана мостића, за пешаке и за коњанике. Исто је тако припремљен и колонски пут дуж леве обале Дунава од к. 75 дуж Дунава до ј.и. врха острва Червенке.

Дунавска флотила, која је имала сарађивати у операцији прелаза VIII. корпуса, састојала се из пет монитора, два патролна чамца, девет моторних чамаца и једног речног минерског оделења. Сем тога, флотили је био придодат извесан број пароброда за помоћне службе. Борбени задатак флотиле наступао је тек после искрцавања првих ешелона на десној обали Дунава—Саве, за блиску борбу ради потпомагања искрцаних трупа. До тога времена један лажни монитор према северном врху Ратног острва требао је на себе да скреће ватру српске артиљерије.

За обезбеђење превозења ешелона, у ноћ 5. до 6. октобра, извршено је делимично чишћење Дунава од српских мина, помоћу чамаца.

Остала техничка средства и припреме прелаза.

1) *Телефонска веза* припремљена је у свима правцима за везу корпусне команде са дивизијским и бригадним командама. Исто тако је била припремљена и артиљеријска телефонска веза. Ове су везе ишле од Земуна каблом на острво Кожару, одакле су развијене по левој обали Дунава до места прелаза и артиљеријских група.

2) *Оптички сигнали:* црно жути барјачићи за обележавање (дању) крила искрцаних трупа, а за ноћ сигнални пиштољи са светлећим метцима, за означавање места — фронта — искрцаних трупа.

3) *Рефлектори*: 3 (150 см., 120 см. и 90 см.) код Земуна; 2 (90 см. и 35 см.) у простору с. Овче—Борче; 1—120 см. код Панчевачке артиљеријске групе и по 1 (од 70 см.) 57. и 59. пешадиској дивизији.*) Свега 8 рефлектора, са поглавитим задатком: омогућавање артиљеријског осматрања по ноћи и ометања непријатељу ноћних фортификацијских и осталих радова и предузећа.

5. Тактичке припреме прелаза

Како је у директиви команданта аустро-немачке армијске групе за напад преко река нарочито било наглашено да ће успех зависити, у многоме, од технике извршења, те да исто треба припремити до најситнијих детаља, то је и команда VIII. корпуса издала потчињеним командама детаљне заповести и упуте за извршење прелаза Дунава; њихови су задатци и усмено претрешени. Нарочито командант 59. дивизије и његови потчињени упознати су до танчина са појединостима задатака и начином њиховог извршења, пошто је ова дивизија имала прва да изврши прелаз, па тек за њом 57. дивизија. Сви су команданти оријентисани по карти и плановима као и на земљишту о српским утврђењима, о местима где ће се вршити искрцавање; уочена су видна и маркантна места у Београду; уочени су простори које треба посести; поучене су трупе о начину наступања кроз варош; објашњена је улога и рад сваке јединице за време превозења и у борби. Трупни команданти пренели су ово на своје потчињене и на трупу; тако су све старешине, закључно са четним

*) Употребљени су код Карауле Н. Борче за осветљавање српских положаја на Јалији.

командирима, добили упуте за свој рад за све могуће случајеве. Људство, пак, обучено је у укрцавању и искрцавању са понтонима. Поступак трупа по искрцавању на српској обали уређен је, тако рећи, за сваку стопу земљишта: 3 батаљона првог ешелона (из 9. брдске бригаде) имали су по искрцавању, засести и учврстити се на железничком насипу кланичне пруге, да тамо сачекају долазак следећа три батаљона. По доласку овог другог ешелона пешадије свих шест батаљона имали су, у зору, да продру у варош до линије, улица Цара Душана—Радничка улица—ул. Платнара (Царинарница)—Стругара—Реонска улица—Дунав; на тој линији требало је сачекати долазак 18. брдске бригаде, а потом, обадве бригаде, у вези, предузимају даље наступање до линије: Калемегдан—Ватрогасна ул.—Кнез Милетина ул.—Кланица. Даље продирање до јужне ивице вароши имало се извршити тек по наређењу команданта дивизије. Ово наступање имале су потпомагати ватром артиљеријске групе са леве обале Дунава, јужно од Овче и Борче. За границу зоне наступања обеју брдских бригада била је одређена линија: ул. Цара Душана—ул. Ратарска—ул. Краља Александра. При наступању кроз варош батаљони су међу собом имали одржавати најтешњу везу, обнављањем ове везе на свакој попречној улици и са батаљонима у истој висини. Да би се знало, који су делови вароши заузети, на највишим зградама имале су бити истакнуте црно-жуте заставе, које су ношене код трупа. Сем тога, бригадни команданти дужни су били јављати, преко придодатих им официра за везу, о достигнутим линијама на плану Београда. По овим извешта-

јима требала се регулисати и артиљеријска ватра, тако, да ни један метак не падне ближе од 1 км. испред фронта трупа. У истом циљу код команданта 59. дивизије налази се један артиљеријски официр за непосредно јављање команданту артиљерије, како ни једна батерија не би тукла своје трупе.

Брдска батерија 59. дивизије требала је бити што пре пребачена и истурена напред. Једна брдска хаубичка батерија требала је бити изведена на Калемегдан те да отуда, за случај потребе, потпомаже продирање XXII. немачког корпуса ка Топчидерском Брду.

Из ове припреме види се, да је урађено све по строгој систематској школи, којом се аустро-угарска тактика, и иначе још пре великог рата у опште одликовала. Отишло се, шта више и у крајност, када се батаљонима одузимала могућност да могу по иницијативи продрати кроз варош и својим наступањем олакшати наступање заосталих суседа, а, ово се могло вршити обзиром, на јаке резерве, које су од 57. дивизије могле наступати позади батаљона I. борбеног реда, те да се отклони ризик од изолованости већих упуштања, на случај српских против-напада.

V.

Општи напад III. а.-немачке армије на Београд 6. октобар

Шестог октобра целокупна артиљерија III. аустро-угарске армије, од 14 часова, отворила је најјачу рушећу ватру против Београда поглавито на Градски отсек (Град и Калемегдан), на Велику и Малу Аду Циганлију, на Топчидерско и на Баново Брдо.

За време овог бомбардовања аустро-угар-

ска 59. пешадиска дивизија*) укрцала се на велике сплавове код села Старих Бановаца и спустила се низ Дунав, око 18 часова, до јужног краја острва Беларице (с.з. од Земуна), где се искрцала на леву обалу Дунава и отуда је, под заклоном ноћи, одмарширала у простор око финансијске карауле Нова Борча (према Јалији, и на острво Кожару, одакле је имала предузети прелаз преко Дунава. Два батаљона ове дивизије остала су код Земуна, да се отуда спусте Дунавом према Доњем Граду.**). На острву Кожари постављена је осматрачница команданта 59. дивизије.

Осми корпус, као источна нападна група III. аустро-немачке армије, имао је задатак да пређе Дунав код Београда и да се искрца на српској обали од Доње Београдске Тврђаве па до Кланице. Најпре се имала пребацити 59., па за њом 57. дивизија (од Земуна и од Старих Бановаца).

Из 22. резервног немачког корпуса, западне нападне групе III. аустро-немачке армије, 43. резервна дивизија дошла је, под заклоном ноћи 6—7 октобра, од села Јакова и Сурчина на леву обалу Саве према Ади В. Циганлији и западно, 44. рез. дивизија имала је прећи Саву за 43. дивизијом.

Хауштајнова ландштурмска бригада поставила је 2 чете обалом Саве до железничког моста и 2 чете на Ратном острву, за заштиту прелаза; остатак бригаде, у Земуну, у корпуској резерви.

*) Ова се дивизија пре подне прикупила из својих кантонмана код села Ст. Бановаца.

**) Један источним а други западним Дунавским рукавом.

7. октобар

У 2 сата и 30 минта (ноћи) сва артиљерија VIII. и XXII. резервног корпуса отворила је најјачу ватру на места одређена за искрцавање; рефлектори и пожар код запаљене вароши осветљаваху поприште крваве борбе, која почињаше на обалама Саве и Дунава.

а) Борба на Градскоме отсеку

Око 4 и по часа јутра први ешелон трупа 59. аустро-угарске дивизије, — 1½ батаљон (са батаљонским митраљезима) спуштен понтонима са Земунског пристаништа, стигао је уз десну обалу Дунава, дочекан топовском као и блиском пушчаном ватром и ручним бомбама храбрих бранилаца, 3. батаљон 74. аустро-угарског пешадиског пука пловећи по западном Дунавском кориту, искрцао се око Небојше Куле, где Срби уништише једну получету западно од Куле, док је 1. чета (484), спуштена по источном, (главном рукаву успела, ма и са jakim губитцима да се искрца за један километар низводно од Небојше Куле. Читава једна четвртина понтона овог, првог ешелона била је ватром српске одбране онеспособљена и потопљена у Дунаву. Овај први аустро-угарски ешелон успео је да овлада железничким насипом пред собом, али, противнападом Сремског добровољачког полубатаљона, из резерве Градског отсека, овај је насип, око 4 сата јутра био преотет.

У 4 часа и 30 минута јутра, источно од 1. ешелона на обалу Јалије, потпуно неометано, искрцао се, без икаквих губитака други ешелон, један батаљон са острва Кожаре (4. батаљон 87. пешадијског пука). Тако су после 5 сати јутра на српској обали, у блиској

пешадијској борби, на железничком насипу стајала 2½ аустро-угарска батаљона, против 2 чете српског 10. кадровског пешадиског пука око Небојше (и жандармеријског одреда) са 2 чете Сремских добровољаца — на Јалији.

Српска артиљерија (4 пољска брзометна топа из Града и 2 оруђа са Малог Калемегдана, као и енглеска обалска батерија са Великог Врачара) храбро је потпомагала одбрану своје обале, али, будући и сама изложена концентрисаној ватри огромне надмоћности непријатељске артиљерије, коју су ватру корежирали и аероплани, српска се артиљерија једва држаше. Артиљеријским зрном српске артиљерије рањен је, овога дана ујутро, и командант 59. аустро-угарске дивизије, генерал-мајор Шњарић, на острву Кожари.

Међутим, још у времену јутарњег сутона, од финансијске стражаре Нова Борча, успео је да се на Јалију понтонима пребаци и III. ешелон пешадије 59. аустро-угарске дивизије, батаљон 16. јегерског пешадиског пука, и код српске финансијске стражаре, западно од стругаре Прометне банке. А, око 6 сати јутра на Јалији се, од Н. Борче без знатних губитака, искрцао и IV. ешелон аустро-угарске пешадије (2 чете I. батаљона 60. пешадиског пука). Друга половина овог ешелона (2 чете) није се могла кренути од Н. Борче, јер се већ било разданило те је српска артиљерија са Малог Калемегдана јако тукла Дунав и његове обале, где су остале трупе 59. аустро-угарске дивизије очекивале свој ред превозења.

Када је српско командовање увидело озбиљност непријатељског напада, кренут је,

још пре сванућа, на појачање Градском отсеку 3-ћи батаљон 10. кадровског пука са Торлака, а пуковник Туфегчић упутио је из своје резерве 1. батаљон 7. пешад. пука II. позива. Због велике удаљености и јаке непријатељске артиљеријске ватре, батаљон 10. пеш. пука стигао је на Дунав код стругаре Промет. банке око 9 сати пре подне, а батаљон 7. пешад. пука стигао је раније лево од Стругаре, између тако зване Перионице и Ветрењаче. У то време непријатељ је већ, са 14 чета стајао на железничком насипу кланичне пруге, под моћном заштитом своје јаке артиљеријске ватре.

Тако је, у свануће 7. октобра, аустро-угарски VIII. корпус, својим предњим деловима, 4 батаљона, стао на српску обалу Дунава код Доњег Града и на Јалији. Резерве у Срба биле су све утрошене. На Дунавској страни Београда водила се жестока неравна борба. Храбри браниоци покушавају против-нападе, али, под убиственом унакрсном артиљеријском и митраљеском ватром не могу потпуно да усну, ма да наносе тешке губитке непријатељу, нарочито са стране Стругаре, одакле пристигло појачање 3 батаљона 10. кадровског пешад. пука, туче непријатеља на Јалији, у леви бок и уздужно. Против-нападом ових батаљона непријатељ је одбачен са источног дела кланичне пруге и принуђен је да јако закљони своје угрожено лево крило.

Због опасности од ватре српске артиљерије, од 6 сати јутра, заменик команданта 59. аустро-угарске дивизије обуставио је даље пребацивање осталих батаљона своје дивизије, с Кожаре, на српску обалу; веслачи понтонири, који су превозили били су знатно проређани српском ватром, а и преморени од

Изглед дворишта и зграде Београдског Университета за време бомбардовања Београда 1915. год.

непрекидног рада под непријатељском ватром; половина од броја понтона била је разбивена зрима српске артиљерије и пловила је низ Дунав са мртвим и рањеним људством. Показало се, да је прорачун понтонирског људства и материјала био сувише недовољан. Обуставом даљег превозења трупа на српску обалу настајаше опасност по Аустријанце, који већ стајаху на српској обали, да противнападом Срба буду збачени у Дунав и уништени. Ово тим пре, што је у току борбе већ било нестало муниције, а са раздањивањем ове аустријске јединице постадоше видне мете за српску артиљерију на Малом Калемегдану и за ону са стране Великог Врачара (куда на појачање стигоше и она четири пољска брзометна топа из резерве са Торлака). Због ове опасности аустријска артиљерија чини велике напоре да, по сваку цену, савлада оне српске батерије чији су положаји били откривени. Тако је пре подне и уништена енглеска опсадна батерија на Великом Врачару, која је под својом ватром успешно држала Дунав све до Земуна.

Али, и већи део артиљерије VIII. корпуса, цело пре подне 7-ог, није могао успешно деловати, нарочито Земунска група, због рђаве видљивости и због никакве везе пешадије са артиљеријом, као и због опасности велике близине обостраних пешадија на Јалији, због чега би могла трпети и аустро-угарска пешадија.

Знатну помоћ аустријској пешадији на српској страни у току 7. октобра, дали су пет монитора, који су у две групе (3 и 2) крстарили Дунавом од острва Кожаре до према Караули Нова Борча тукући својом артиљери-

јом (10 цеви) српске положаје и одвлачећи на себе ватру српске артиљерије од аустријске пешадије на српској обали. Према томе је, ови су монитори били, унеколико, замена артиљерије, одржана веза између пребачених јединица и главнине корпуса, и јако су се излагали, тако да је монитор Кереш погођен са неколико топовских зрна.

7. октобар

б) На Топчидерском отсеку

XXII. резервни немачки корпус имао је задатак да преко Саве нападне на западни фронт Београда и висове јужно од овога фронта на Топчидерско и на Баново Брдо.

И код овога корпуса прелаз Саве вршен је са дивизијама једном са другом: 43. резервна у првој линији, па за њом 44. резервна дивизија.

Артиљерија XXII. резервног корпуса извршила је припрему прелаза Саве јаком ватром у току 6. октобра, а по поноћи 7-ог поновно је отворила јаку ватру за потпомагање прелаза своје пешадије са леве обале Саве, на острва М. и В. Циганлију, на којима је била утврђена српска пешадија, један батаљон 7. пешадиског пука II. позива.

Седмог октобра, у рано јутро, још по мраку, отпочела се пешадија немачке 44. резервне дивизије, под борбом, пребацивати понтонима на западни крај Велике Циганлије. Српска је батерија са Бановог Брда успешно тукла ове немачке ешелоне, тако, да су многи понтони били јако оштећени, разбивени и избушени потонули и отргнути низ Саву са рањеним и побивеним људством у њима.

Међутим, један немачки батаљон искрцао

се доста споро и са губитцима на десну обалу Саве код Карауле Јарца; он је, као десна бочна заштита 43. резервне дивизије целога дана провео тамо на насипу друма, не могавши да се крене дубље; против њега се борио део II. српског пешадиског пука III. позива са Остружничког отсека.

На острву Мала Циганлија јуначки се, све до 3 сата по подне, држала $1\frac{1}{2}$ чета 7. пешадиског пука II. позива, када је, под навалом велике непријатељске снаге, остатак ове храбре посаде морао подлећи.

Острво Велика Циганлија био је први објект напада 43. резервне немачке пешадиске дивизије. Тамо се, на западни угао отпочела још у јутарњем сумраку искрцавати немачка пешадија. Због јаке српске ватре, ова операција је прекинута када се потпуно разданило; 6 чета немачке пешадије биле су сада на овоме острву усамљене, у борби са 4 чете српске посаде, која се упорно бори за сваку стопу земљишта. Ову борбу непријатељ је подржавао јаком ватром своје артиљерије са Бежаниског платоа а пре подне, у неколико, и топовском ватром аустриских монитора, који су крстарили по Сави.

На Велику Циганлију Срби, у току по подне 7. октобра, успевају да доведу појачања: батаљон 10. кадровског и батаљон 7. пешадиског пука II. позива.

Али, после 15 часова непријатељ је и са Мале Циганлије извршио прелаз и напад на Велику Циганлију. Српска посада овог великог острва, под жестоком борбом у току целога дана, повлачи се постепено ка мосту, где је у стрељачким заклонима провела и целу ноћ 7—8. октобра.

Ноћ 7—8 октобра

Седмог октобра, пред крај дана аустријанци су имали пребачених 14 чета — $3\frac{1}{2}$ батаљона, на Градском отсеку Одбране Београда. Према овој снази стајала су $1\frac{1}{2}$ српски пешадијски батаљон*), жандармериски батаљон (3 чете) и Сремски добровољачки полубатаљон. Немци су пак имали, пребачених: 1 батаљон на десној обали Саве, код Карауле Јарца и 4. батаљона на Великој Циганлији, и 3 батаљона на М. Ади Циганлији и левој обали Саве код жељезничког моста, док су Срби овде имали: на Великој Циганлији $2\frac{1}{2}$ батаљона**), а према Караули Јарцу у Макишу око 1 батаљона***). Везу између српских трупа Градског и Топчидерског отсека чинио је један батаљон 10. кадровског пука, који је чувао обалу Саве од Доњег Града ка жељезничком мосту на Сави, и $\frac{1}{2}$ чете 7. пешадиског пука II. позива на Сави од жељезничког моста па до према Великој Циганлији. Свега у блиској борби на Сави и на Дунаву, $10\frac{1}{2}$ батаљона Аустро-Немаца и $6\frac{1}{4}$ батаљона Срба, на фронту од Макиша до Карабурме (14 километара).

Снага Одбране Београда била је већ првог дана борбе потпуно ангажована у првој линији, све су резерве биле утрошене; нове резерве команда Одбране Београда није створила од својих трупа III. позива (7. и 15. пук) са отсека, који не бејаху нападнути.

*) Један и по батаљон 10. кадровског пеш. пука

**) Два батаљона из 7. пеш. пука II. позива и $\frac{1}{2}$ батаљон из 10. кадров. пеш. пука.

***) Две чете 7. пеш. пука II. позива, остало из 10. кадровског пеш. пука.

Међутим, српска Врховна Команда, обавештена о опасности код Београда, ставила је 7. X. у 9 часова пре подне, под команду команде Одбране Београда — Тимочку дивизију II. позива (12 батаљона са 6 пољских батерија) и ова је дивизија кренута из околине Младеновца, и то, један пешадиски пук (14.) железницом од Ресника, где је отпочео стизати од 4 сата по подне а одатле маршем, како су се батаљони искрцавали, за Торлак. Прва два батаљона овога пука упућена су одмах на појачање градског отсека и они стигли после поноћи у простор од робинјашких башти па ка стругари Прометне банке, где су се измешали са добровољцима и жандарима, који бејаху јако проређени. Друга два батаљона 14. пешадиског пука II. позива задржана су 7-ог увече на Бањици у резерви Комбинованог одреда, због опасности са правца од Велике Циганлије.

Међутим, са наступањем ноћи 7—8, направљено је и превозење аустро-немачких трупа преко Дунава и Саве.

И поред свег напрезања у прикупљању понтона, који су борбом у току 7. октобра били растурени, Аустријанци су, у току ноћи 7—8 октобра, располагали само са $\frac{1}{2}$ исправног превозног материјала са којим су били отпочели превозење 7. октобра пре подне. Пожар зграда дуж Дунавске обале осветљавао је превозење ешалона 59. аустријске дивизије; српска артиљерија тукла је видне понтоне, пуне аустријских пешака.

Превозење је вршено, због недостатка превозних средстава, доста споро. Најпре је

превезен остатак 2. батаљона 60. пешадиског пука, са пионирским одељењем и санитарским превизијалиштем; овај ешелон искрцао се према финансијској стражари Нова Борча. Потом се искрцао остатак 4. батаљона 84. пешадиског пука, а око поноћи и 4. батаљон 12. пешадиског пука, који је, при превозењу, претрпео знатне губитке. Најзад је пребачен 3. јегерски батаљон, као и једна чета са митраљеским одељењем са Ратног Острва па је, пред свануће, обустављено даље превозење, јер су веслачи били преморени те нису могли више превозити. Свега је, до сванућа 8. октобра, у току ноћи 7—8., било превезено $12\frac{1}{2}$ свежих чета, тако да је у времену од 26 сати од почетка прелаза Дунава било пребачено код Д. Града и Јалије свега $27\frac{1}{2}$ чета пешадије (8 батаљона).

При сваком повратку испражњени понтони узимали су са српске обале рањенике и превозили их са десне на леву обалу Дунава; свега их је, у току 7. и у ноћ 7—8. октобра, превезено 700 људи, из 59. пешад. дивизије.

Два батаљона српског 14. пешадиског пука II. позива, који су стигли на појачање градског отсека, са стране Тркалишта и Булбулдера, унели су нове снаге српским браниоцима и они, у току друге половине ноћи 7—8. октобра, предузимају енергичне противнападе*), са редовном применом ручних бомби, од чега су Аустријанци претрпели јаке губитке и доведени су били у врло тежак

*) Аустријски опис Die Eroberung von Belgrad 1915., стр. 50, наводи, да је ових српских напада на лево аустријско крило било 10.

положај да буду бачени у Дунав**). Командант ових аустријских трупа на Јалији молио је свога дивизијара (59. пешад. дивиз.) за садејство артиљерије ради одбијања јаких српских напада, а нарочито да јаком ватром туче куће јужно од кланичне пруге, као и шумарак код стругаре, одакле је један митраљез 3 батаљона 10. кадровског пешад. пука, постављен на једној врби близу финансијске стражаре, наносио тешке губитке левоме крилу аустро-угарске пешадије.

Искрцавањем свежих пешадиских јединица, аустријски се борбени поредак непрестано појачавао у току ноћи, ширећи се дуж кланичне пруге низводно, ка истоку. Због тога је пред зору 8. октобра са Бањице упућен и 3. батаљон 14. пешад. пука II. позива у правцу Кланице, да тамо подухвати с бока аустријски распоред и да му спречи даље ширење на Исток, низ Дунав.

8. октобар

а) На Дунаву

Са освитком овога дана лево крило Аустријанаца на Јалији доспело је у критично тешку ситуацију, јер га је сада јако тукла и уздужна ватра српске артиљерије, а тамо су Срби и упућивали већи део својих резерва.

8. октобра ујутро*) већ је скоро цела 9.

*) т. ј. 26 сати од почетка прелаза Дунава.

***) Дунав је почео надолазити и плавити положај одреда п. пуковника Петера, тако, да су војници ујутро 8. октобра стајали местимично до колена у води. Овај надолазак Дунава био је опасан по цело предузеће аустријског осмог корпуса.

брдска бригада*) 59. дивизије била на српској обали, али се није могло ни помишљати на почетак напада, како је стајало у корпусној заповести, јер су Срби вршили непрестане против-нападе, те блиска борба пушчана, митраљеска, бомбама и ножем, непрестајаше. Узрок је овој слабости Аустријанаца био у томе, што није било поуздане везе са својом артиљеријом преко Дунава. Због тога, што је пре подне била рђава видљивост због измаглице, била је искључена могућност успешне артиљеријске помоћи. Зато су се монитори заложили врло активно и корисно крстарећи у главном Дунавском рукаву између Ратног Острва и места укрцавања 59. дивизије код стражарнице Н. Борча. Ови су монитори својом топовском ватром, из сразмерно велике близине, јако досађивали српским браниоцима тукући тешким гранатама куће на Дунав. периферији Београда у којима су се држали заморени и јако проређени заштитници Београда: жандарми, добровољци, регрути 10. кадровског пука и 2 батаљона 14. пешадиског пука II. позива. Ватром са монитора порушена је и српска финансиска стражара код Стругаре, одакле је један српски митраљез пустио по левом аустријском крилу. Зато је монитор „Марош“ погођен неколиким српским гранатама, док је монитор „Темеш“ тешко оштећен једном гранатом изгубивши 25% посаде; исто тако страдао је и монитор „Енс“.

*) На железничком насипу са заломљеним левим крилом (15. јегер. и 2. бат. 60. п.) према стругари Прометне Банке, где се јуначки држао 3. батаљон 10. кадровског пеш. пука.

Ова два монитора била су 8. октобра онеспособљени за даљу борбу.*)

Тек од подне ступила је у борбу, свом снагом, целокупна артиљерија 8. корпуса, по заповести команданта овог корпуса. Преко монитора „Кереша“ предавана је коректура земунској артиљеријској групи против српске артиљерије на Малом Калимегдану.***) Тада је ова група српске артиљерије убрзо била уништена ватром аустријских 30,5 см. мерзера. Сада је непријатељска артиљеријска група хватала и варош Београд поглавито гребен, па и просторију између Славије и садашњег предграђа Краљице Марије, док су монитори са Саве, од железничког моста и поједини топови код Црпаре, тукли долину Чубурског Потока, у којој је непријатељ претпостављао српске резерве. Од овог бомбардовања било је жртава и код мирног становништва Београда, које се узауд трудило да нађе сигурног склоништа. Зато је непријатељска артиљерија имала мало успеха против српске артиљеријске групе на Великом Врачару.

Када је монитор Кереш топовском ватром порушио и запалио неколико кућа у Банатској улици, у којима су се храбри браниоци дотле држали, они су, под убиственом артиљеријском и пешадиском ватром, већ исцрпљени физички и душевно, око 4 сата по подне морали напустити овај свој положај

*) И одвезени су, на буксиру у Пешту, на поправку.

**) П. пуковник Петер, лично је осматрао и сигналом достављао мониторима око с. з. краја острва Кожаре, а они су бежичном телеграфском предавали податке команданту Земунске групе артиљерије. Другим позивом он је издејствовао рушећу ватру монитора на куће пред 4 батаљоном 87. пука.

Зграда Класне Лутрије избушена гранатама немачке тешке артиљерије 1915. год., посматрана из Васине ул.

који су јуначки бранили већ 2 дана и 2 ноћи. Аустро-угарска пешадија крете на јуриш на напуштenu дунавску периферију Београда, и, око 18 часова продре у Душанову улицу,^{*)} где је напад заустављен. Тек тада је била преброђена опасна криза 8. аустро-угарског корпуса. Код кланице Срби су, 3. и 1. батаљон 10. кадровског пешад. пука, и даље давали упоран отпор и угрожавали су левом крилу аустро-угарске 9. брдске бригаде.

8. октобар

б) На Чукарици и на Бановом Брду

У свануће овога дана, а после ноћи проведене у блиској борби са Немцима, који се непрестано појачаваху, браниоци Аде Велике Циганлије напустише ово острво и повукоше се по доњем мосту, који, због забуне, остаде непорушен. Ови се батаљони распоредише: 2 на Чукарици фронтом према напуштеној Ади, а један батаљон посео је Баново Брдо, од Чукарице па до Кошутњака, фронтом према Макишу.

Непријатељ је сада приступио, најпре, уништењу српске артиљерије, која још стајаше на Бановом Брду и на Топчидерском Брду, у чему је у току пре подне и успео. Тек после тога приступио је прелазу са Аде Велике Циганлије на Чукарицу. Два српска батаљона, који се бејашу утврдили у фабрикама шећера и коже на Чукарици, давали су нападачу упоран отпор и он није могао продрети преко јужног рукава Саве, и ако му стајаше на расположењу напуштен и читав мост. За то време, у простору код финансиске стражаре Ја-

^{*)} Овом приликом заробљена су три српска официра и 163. војника.

рац, била су се искрцала и прикупила 3 батаљона 44. немачке резервне пешадиске дивизије. Овај немачки пешадиски пук отпочео је наступати преко Макиша, потискујући испред себе тамошње делове 11. пешадиског пука III. позива, у правцу села Железника. Око 10 сати пре подне овај немачки пут окрете свој напад из Макиша на Баново Брдо, и, са огромним напором по блату Макишком, али без икаквих губитака, јер спрске артиљерије на Бановом Брду више не бејаше, несметано је, са запада, обилазио Чукарицу и њезину одбрану. Испред овога пука повукао се и коњички дивизион Одбране Београда.^{*)} На тај начин ојачана 43. немачка пешадиска дивизија бејаше пред подне, 8-ог октобра, приступила обухватном нападу са две стране једновремено, против Чукарице и против Бановог Брда, и то, уз најактивнију сарадњу своје колосалне артиљерије са Бежаниског платоа. Чукарица и Баново Брдо били су стављени под челични маљ немачке тешке артиљерије; за кратко време беху покидане све везе овога отсека са позадином; бејаше немогуће да се и појединци крећу.

Под притиском ове жестоке непријатељске артиљеријске ватре, српске трупе на Бановом Брду и Чукарици не издржаше напад 10 немачких батаљона; између 13 и 16 часова они у нереду напустише своје положаје^{**)} а

^{*)} Овај се коњички дивизион повукао, по паду Бановог Брда у Раковичку шуму, где је и остао у ноћ 8—9 октобра.

^{**)} Баново Брдо напуштено је најпре; оно је, тако рећи, слићено немачком артиљеријском ватром. Чукарица, као више заклоњена, напуштена је нешто касније, због опасности са стране Макиша и напуштеног Бановог Брда.

немачка ојачана 43. резервна пешадиска дивизија, око 18 часова, потпуно је овладала Чукарицом и Бановим Брдом упућујући део своје пешадије и на Топчидерско Брдо.

Заузећем Бановог Брда 22. немачки резервни корпус постао је врло опасан по Београд, јер му је стао према западном боку и отуда је, преко Топчидерског Брда и Дедиња могао сада продрети у позадину Београда. Сем тога, са Бановог Брда ствара се и подесан правац за наступање преко Кречана, Петловог Брда, Девојачког Гроба — Космају у обилазак, са запада, јаким отсека Торлака, Авале и Ковионе. Према томе, падом Бановог Брда са Чукарицом, 8. октобра по подне, била је стварно, решена и судбина вароши Београда, без обзира на то што су се храбри заштитници овога, трупе Градског отсека, могле још држати у унутрашњости вароши, а нарочито на Дунавској страни.

Употреба резерва одбране Београда

Када се је, око 13 часова, у штабу Одбране Београда на Торлаку увидело да је артиљерија Одбране готово сва ућуткана, ценило се да ситуација постаје критичном. Како у томе времену на Торлаку пристизаху остале трупе Тимочке дивизије II. позива, то су одмах упућена два батаљона 13. пешадиског пука II. позива на Бањицу, команданту Комбинованог Одред. После пада Бановог Брда, резерва Комбинованог Одред, 3 батаљона,^{*)} посела је између 16 и 17 часова, положај Дедиње као и положај Вождовац, изнад Стефановића механе на друму Торлак—Београд.

^{*)} Један из 14. и два из 13. пешадијског пука II. позива.

Главнина Тимочке дивизије II. позива пристизала је и у току ноћи код Торлака.

Ноћ 8—9 октобра

Чим је пала ноћ,^{*)} продужено је пребацивање трупа 59. аустро-угарске пешадиске дивизије (главнина 18. брдске бригаде) на српску обалу, и то, само од Карауле Нова Борча; Срби више нису могли ометати ово пребацивање. Око поноћи била је сва пешадија 59. пешадиске дивизије на српској обали; артиљерија се није могла превозити на сплавовима од понтона због јаког надоласка воде. За пешадијом пребачено је, помоћу понтона, довољно пушчане и митраљеске муниције и евакуисани су, са српске обале многобројни рањеници. Иначе, ноћ је прошла у Београду без борбе. Пала је јака киша, српске трупе Градског подотсека, са Саве и са Дунава,^{**)} повукле су се, у току ноћи, ка Великом Врачару; трупе Топчидерског подотсека са Топчидерског Брда и из Топчидера, прикупљале су се на Дедињу и око овога. Остатак Тимочке дивизије II. позива^{***)} био је упућен да поседне Мајур, Стражевицу и Петлово Брдо у циљу затварања правца: Баново Брдо—Девојачки Гроб. Тако је, у току ноћи 8—9 октобра, цела Тимачка дивизија II. позива ступила у прву линију Одбране Београда, и то, на широком фронту, од Смедеревског друма па до Петловог Брда. Под заштитом Тимочких батаљона на Вождовцу и на Дедињу и повукле су се

^{*)} Трећа од почетка напада.

^{**)} Без Сремског добровољачког одред који бежаше борбом уништен.

^{***)} Два батаљона 13. и цео 15. пешадијски пук II. позива са артиљеријом (6. батерија пољских).

са Саве и Дунава трупе, које су два дана и две ноћи тамо водиле тешку и неравну борбу.

Код XXII. немачког резервног корпуса, у току ноћи 8—9 октобра, није било борбе; корпус се утврдио на Бановом Брду, у Кошутњаку и на Топчидерском Брду. За продужење напада очекивало се да се, најпре сасреди и сва 44. резервна пешадиска дивизија и њезина артиљерија.

9. октобар

а) У Београду

И ако су српске трупе, у току прве половине ноћи, напустиле Доњи и Горњи Град као и дунавску и савску обалу, 59. аустро-угарска пешадиска дивизија тек у 9 часова пре подне и то, и ако под слабом борбом по улицама Београда са неколико десетина храбрих војника, добровољаца и жандарма, врло је обазриво наступала, и, тек у подне избила је на јужну ивицу Београда, и то, са 18. брдском бригадом у простору Тркалиште—Карабурма, а 9. брдском бригадом јужно, до војне болнице на западном Врачару. У десно до ове бригаде био је немачки 203. резервни пешадиски пук, из 43. резервне дивизије.

Срби су давали нешто отпора у наступању левог крила 18. брдске бригаде на западном нагибу В. Врачара; тамо су против Срба успешно дејствовала два монитора са Дунава источно од острва Хује; исто је тако овом наступању 18. брдске бригаде помагала даљном ватром артиљерија и пешадија бригаде генерала Мразека,^{*)} која је обезбављала леву

^{*)} Аустријски извор приписује у заслугу ове бригаде, што Срби нису са отсека према Панчеву

обалу Дунава од с. Борче па до испод утока р. Тамиша у Дунав. У самој вароши отпор Срба по улицама свео се на невезане борбе неколико група измешаних добровољаца, војника из разних јединица и жандарми.

59. дивизија заноћила је на јужној ивици Београда у напред описаном распореду у наслону, десно, на немачку 43. резервну пешадиску дивизију.

57. пешадиска дивизија VIII. аустро-угарског корпуса, која још од 6-ог увече чекаше код села Старих Бановаца на Дунаву да буде превезена, отпочела је 9-ог ујутро, превезење на сплавовима од шлепова са реморкерском вучом^{*)} ка београдском паробродарском пристаништу на Сави, под Калемегданом. Искрцавање ове дивизије завршено је до 14 часова.

Тако је тек по подне трећег дана од почетка прелаза, цео VIII. корпус могао бити сасрећен у Београду.^{**)} Корпусна резерва, ландштурмска пешадиска бригада остала је у Земуну, јер у Београду није било места за њу.

Командант VIII. корпуса наредно је сада наступање обеју својих дивизија са јужне ивице Београда против српских распореда на великом Врачару — Лаудановом Шанцу — Дедињу, и то, 57. дивизија на Велики Врачар, а 59. дивизија ка Вождовцу — Торлаку, по обе стране Крагујевачког Друма.

скинули ништа од трупа (7. пеш. пука III. позива са позицијском артиљеријом) за појачање нападнутог свога градског отсека.

^{*)} И то пешадију од Ст. Бановаца, а артиљерију потом, од Земуна.

^{**)} Овога дана пре подне, тек превезена је у Београд и артиљерија 59. дивизије из реона села Борче.

9. октобар

б) На Топчидерском Брду

9. октобра пре подне и последњи пешадиски пук немачке 44. резервне пешадиске дивизије пребачен је на Баново Брдо. 203. пешадиски пук на Топчидерском Брду својим левим крилом држао је везу са десним крилом 59. аустро-угарске дивизије код војне болнице на западном Врачару.

Одмах по подне један српски батаљон (15. пешадиског пука II. позива) са батеријом напао је*) са стране Петловог Брда и од Жаркова на Баново Брдо, али је дочекан јаком ватром те се повукао ка Железнику и селу Кнежевцу.

43. пешадиска дивизија предузела је напад по подне, са Бановог Брда и са Топчидерског Брда на српске трупе на положају Дедиње; овај се напад продужио и у ноћ, без стварног успеха.

9. октобар

в) На страни српске одбране Београда

9. октобра ујутро трупе Београдске Одбране биле су у новом распореду јужно од Београда на линији положаја: Велики Врачар — Дедиње — Петлово Брдо — Остружница. Очекивало се да се добију довољна појачања, па да се предузме повратни напад у циљу преотимања Београда. Распоред српских трупа 9. октобра по подне био је: десно крило, Комбиновани одред 7 батаљона са 18 оруђа, пуковника Душана Туфегџића: а) на Великом Врачару, преко Пашине Чешме до Мокролуш-

*) У циљу насилног извиђања.

ког потока, 4. бат.**) са 4 брзометна и 2 спорометна пољска топа; б) на Вождовцу, изнад Стефановића механе, по обадве стране Крагујевачког друма и на Дедињу, т. ј. од Мокролушког до Бањичког потока, 2 батаљона 13. и 1 батаљон 14. пешадиског пука II. пози-

Порушене куће у улици Краља Александра приликом бомбардовања Београда 1915. год.

ва са 4 брзометна, 4 спорометна пољска топа и 4 брзометне хаубице; у резерви комбинованог одреда био је остатак београдског жандармериског одреда, позади средине фронта одреда. Лево крило, Тимочка дивизија II. позива, пуковника Мирка Милисављевића 10 батаљона са 32 оруђа: а) Мајур Стражевица 2 пољске брзометне**) батерије; б) Петлово Брдо, 15. пешадиски пук са 3 брзометне пољске

*) Први батаљон 10. кадров. п. пука и 3. бат. 14. пешадијског пука II. позива

**) Заплењене аустријске батерије.

батерије; в) код села Железника и Остружнице — 11. пешадиски пук III. позива са два брзометна и 6 спорометних пољских топова, 2 спорометна 12 см. хаубице и 2 енглеска обалска топа.*) *Општа резерва Одбране Београда*, 7. пешадиски пук II. позива, на Торлаку.

Трупе комбинованог одреда биле су јако заморене и ослабљене великим губитцима: 10. кадровски пешадиски пук је смањен на испод половине свога састава; три батаљона 14. пешадиског пука II. позива имали су губитке око $\frac{1}{3}$ својег првобитног бројног стања; 7. пешадиски пук II. позива и одред Београдских жандарма били су преполовљени, Сремски добровољачки одред није више постојао. Нарочито су се тешко осећали јаки губитци у официрима, око 70—80 само из 10. и 7. пешадиског пука. Непријатељ је, исто тако, претрпео тешке губитке, како Аустријанци на Дунаву, тако и Немци на Великој Циганлији.

Од подне непријатељ је отпочео да напада, и то, на Велики Врачар — 57. дивизија (6. брдска бригада) и на Дедиње 43. немачка рез. пешадиска дивизија, и то, из долине Топчидерске реке.

На Великом Врачару одржале су се трупе десног одсека Одбране Београда. Али, на Дедињу, под притиском надмоћног немачког пешадиског напада, потпомогнутог јаком ватром тешке артиљерије са Бежаниског платоа, 3 батаљона српске посаде најпре се повукоше, па, прихваћени ватром енглеске обалске батерије, која бејаше на Вратницама**),

*) Значи, свих 12 оруђа Остружничког одреда била су сачувана, јер против њих непријатељска артиљерија није озбиљно ни дејствовала.

**) 2 топа преведена тамо 7. октобра са Грочанског отсека на т. зв. Вратнице, испред Торлака.

понова пређоше у повратни напад и протераше Немце са Дедиња. Ови батаљони остадоше на Дедињу у току целе ноћи.

По подне 9. октобра Одбрани Београда отпочела су пристизати даља појачања; тако, најпре су стигли: 1 хаубички дивизион, који је упућен за појачање одбране Дедиња, и 1 пољски топовски дивизион (задржан на Разбојишту). Овакво распарчано појачавање артиљеријом сада не може да васпостави ситуацију. Да је сва ова артиљерија — 11 батерија — била још 6-ог на положајима код Београда одбрана би имала другачији ток, а можда и други резултат.

Ноћ 9—10. октобра.

У току ноћи извршило је десно крило **59. пешадиске дивизије** — 9. брдска бригада, заједно са левим крилом немачког 203. пешадиског пука, спуштање са западног Врачара ка Топовским шупама, где су водили борбу са српском пешадијом, а затим се у лево наступање 9. брдске бригаде проширило и на гребен Пашино Брдо, 18. брдска бригада, због касно завршене своје смене са Дунавског отсека, није била у стању да у току ове ноћи избије Смедеревским друмом; она је у току ноћи заузела распоред на јужној ивици вароши по обе стране овог друма.

За десети октобар **59. пешадиска дивизија** добила је задатак да наступа правцем: с. Кумодраж — с. Калуђерица; **57. пешадиска дивизија** имала је да доврши свој задатак, освајање Великог Врачара.

XXII. немачки корпус требао је 10-ог да изврши са 43. рез. пешадиском дивизијом напад те да овлада Дедињем и даље да насту-

па, у вези са 59. аустро-угарском дивизијом преко с. Јајинаца, а 44. рез. дивизија да наступа преко Петловог Брда ка Девојачком гробу.

Српске трупе, у току ноћи 9—10. октобра, поселе су прихватне положаје јужно од Београда (Велики Врачар — Вождовац — Дедиње—Петлово Брдо—с. Остружница) спремајући се за одбрану, у очекивању даљих појачања, са којима би се имало прећи у против-напад.

10. октобар.

Покушај наступања **57. аустриске пешадиске дивизије** преко Великог Врачара ка Липару и преко Зеленог и Ериног Брда дуж Смедеревског друма, осујећен је нападом крајњег десног отсека српског Комбинованог одреда преко Миријевског потока, код Роспи Ђуприје, на лево крило ове аустриске дивизије, те је ова морала појачати своје лево крило. У овој борби, крај саме Дунавске обале, на северним падинама Великог Врачара, с аустриске стране, суделовали су са Дунава група монитора и један наоружан пароброд, као и трупе бригаде Панчевачке заштите (даљном ватром преко Дунава). Због ове српске активности 57. пешадиска дивизија била је принуђена да обустави наступање и да се брани. Цело пре подне српска артиљерија тукла је распоред 57. дивизије.

Српске трупе на Великом Врачару успешно су се бориле све до подне, предузимајући делимично нападе на 57. дивизију. У подне оне се, по наређењу због пада Дедиња, повукоше на Липак и Липар. Трупе 57. дивизије

поседоше Велики Врачар до 14 часова и 30 минута.

59. аустро-угарска пешадиска дивизија успела је да до мрака избије десним крилом на косу данашњег „Предграђа Краљице Марије” а левим крилом испред Зеленог Брда. Тек овога дана пребачене су у састав дивизије њезине 2. брдске батерије.

43. резервна немачка пешадиска дивизија кренула је ујутро овога дана у одсудан напад на Дедиње, и то, слабијом колоном са Топчидерског брда ка Бањици, а из долине Топчидерске реке — фронтално на Дедиње. Овај напад потпомогнут је ватром пољске артиљерије, која праћаше дивизију, као и тешке артиљерије са Бежаниског платоа. Аероплани су корежирали артиљериску ватру тако тачно, да је, око 11 сати цео положај Дедиње био у паклу од гвоздене кише; српска пешадија, затрпавана у својим рововима а лишена подршке своје артиљерије, није могла више издржати, и, после 11 сати пре подне она се у нереду повукла са Дедиња ка Торлаку. На напуштено Дедиње, у подне, изби маса немачке пешадије. У исто време изгубљен је и положај изнад Стефановића механе, где нападаше 203. немачки резервни пешадиски пук*), заједно са десним крилом 59. аустро-угарске дивизије.

На тај начин Аустро-Немци постадоше 10. октобра господари јаког отсека: Велики Врачар — Дедиње, којим су потпуно обезбедили владање Београдом.

*) Овај је пук измешан са 4. батаљоном 84. аустро-угарског пука до мрака продро до Бањичког стрелишта.

Дедиње је напуштено око 11½ час. пре подне, пред нападом 43. резервне пешадиске дивизије, чији је напад потпомагала јака ватра тешке артиљерије са леве обале Саве. У исто време напуштена је и коса изнад Стефановићеве механе; посада обадва ова наша положаја оступила је с Мокром Лугу и Кумодражу. Седми пешадиски пук II. позива поседује положај Вратнице а пољски артиљеријски дивизион који је стигао на појачање, отвара ватру са Торлака и од Јаинаца. Немци су заустављени у висини Бањице.

Због пада Дедиња командант Београдске Одбране сматрао је да треба повући трупе и са Великог Врачара, јер су сада тамо биле јако истакнуте. Зато, у 11.20 часова, наређује команданту десног отсека (пуковник Туфегџић), да се са Великог Врачара постепено повуче на линију: Зелено брдо — Стржарска коса и да ухвати везу са левим отсеком код Милошевца. Ово повлачење по дану коштало је наше трупе знатних губитака. У исто време командант Б. О. наредио је да се и трупе левог отсека повуку, с тим, да се зауставе на северном делу Мајура и засеока Милошевца па ка Торлачком друму и да се на тој линији одрже до мрака.

Из бојазни од ватре непријатељске тешке артиљерије, која је јако импресионирала наше трупе као и само командовање, командант Б. О. одлучује, да у току ноћи 10—11. октобра повуче трупе на главну линију одбране: Винчанска страна — Осовље — Градац — Екмеклук — Торлак — Стражевица — Петлово брдо. У ту сврху наређено је: 1) Велико-селски одред, састава дотадање трупе са још 10. кадров. пешад. пуком и 1. брзо-

метна пољска батерија, од Винче преко Чолиног Брда — Клупа — Ериног Брда до села Калуђерице; 2) **Комбиновани одред** (7. п. п. II., 13. пешад. пук I. и 19. кадровски п. пук, оба ова пука пристижу преко Торлака) да брани отсек од Калуђерице, Долови, В. Мокри Луг, Торлак, с. Јајинци; 3) **Тимочка дивизија II. позива** да брани отсек од с. Јајинаца до с. Остружнице, закључно; у њезин састав улази дотадањи Остружнички одред (11. п. пук III. а. артиљеријом). 14. пешадиски пук II. позива да изађе из састава Комбинованог одреда и да дође у општу резерву код Белог Потока.

Командант Б. О. ценио је да непријатељ располаже великом надмоћношћу па зато тражи од врховне команде једну дивизију за појачање.

* * *

У петодневним борбама код Београда, од 6. до 10. октобра 1915. године, ми смо изгубили око 5000 бораца; 20 наших топова, уништених и онеспособљених непријатељском ватром остављени су на бојишту. Сем ових наших војничких губитака и мирно становништво Београда дало је не мале губитке од непријатељске ватре.

* * *

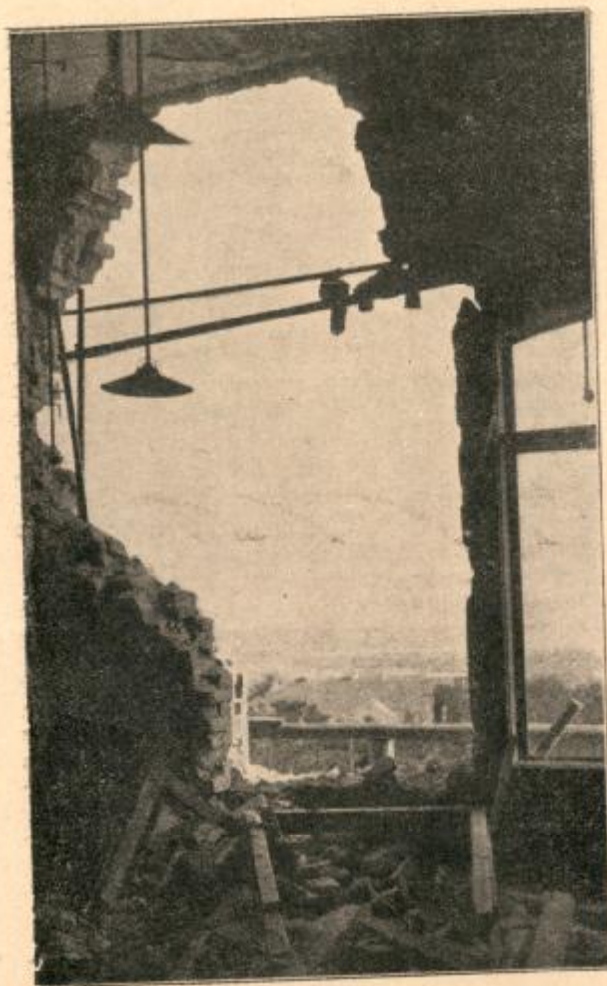
Последње пада Београда

Тек 10.*) октобра, дакле после 5 дана жестоких бораба, VIII. аустро-угарски и XXII.

*) Десетог октобра јужно од Београда било је аустро-немачких трупа: VIII. корпус 57. и 59. дивизија, 20 батаљона са дивизијском артиљеријом; XXII. резервни немачки корпус, 43. и 44. пеш. дивизија, 18.

рез. немачки корпус овладали су оном линијом земљишта јужно од Београда, која им линија бејаше указана диспозицијом команданта III. аустро-угарске армије још од 30. септембра: Дедиње — саставак Мокролушког и Кумодрашког потока — Коса В. Врачара; ситуација пребачених трупа била је сада осигурана, јер је био обезбеђен најужи армиски мостобран. На Сави су овога дана била довршена и два моста; веза са позадином вршена је и паробродима, тиме је и веза и снабдевање пребачених дивизија са њиховом позадином била осигурана. Сада је требало овладати другом линијом, ширим мостобраном: Пеглово Брдо — Коса јужно од села Јајинаца — Стражара — Ерино Брдо — Клупе, па да Београд и мостови буду потпуно обезбеђени од артиљеријског бомбардовања и од против-напада. За извршење овога задатка јужно од Београда било је довољно снага: 4 пешадиске дивизије са својом, дивизиском, артиљеријом. Али, трупама је требало дати кратак одмор, а и попунити их и привући део тешке артиљерије. Због тога је командант III. аустро-угарске армије наредио да наступање са достигнуте линије отпочне 12. октобра, т.ј. после паузе од 1 дана. Како су код Обреновца, Шапца и на Дрини констатоване јаке српске снаге, то се у команди III. аустро-угарске армије побојавало да ове српске снаге (то су биле трупе наше I. армије) не нападну III. армију у западни бок, при ње-

батаљона са дивизиском артиљеријом. На левој обали Саве, у армијској резерви III. армије, било је још трупа: 26. пеш. дивизија бригаде Хауштајн и Мразек 10 батаљона, 2. батерије, и сва тешка артиљерија III. армије.

Сала за конференције правног факултета Београдског Университета у којој је експлодирала аустројска граната приликом бомбардовања Београда

зином даљем наступању на југ. Због тога генерал Кевеш наређује: да XIX. корпус, који већ 5 дана не може да успе са прелазом преко Саве од Кртинске Аде, као и дивизија генерала Сорсића, најупорније продуже нападе и тиме онемогуће одвајање српских снага отуда у западни бок III. аустро-угарске армије.

Одбацивањем наше одбране Београда са обала Саве и Дунава, отворен је, најзад, и Дунавски пут за велике транспорте немачкој XI. армији, која још није имала тешког мостовног материјала за подизање солидних ратних мостова, потребних за пребацивање у Србију тешких возова и тешке артиљерије. Сем тога сада се тек могло приступити и чишћењу Дунава од српских мина, те да се овај првокласни водени пут што пре оспособи и за хитац дотур оружја и муниције бугарској и турској војсци. Поред тога, заузећем Београда Аустро-Немци су приступили и оправци железничке пруге, која је преко Београда имала да веже Берлин и Беч са Софијом и Цариградом па и са Солуном, куда су циљале њихове војне и политичке тежње.

Епilog

Тако је завршена битка под Београдом у октобру 1915. године, падом наше престонице. Догађаји, који по том ове кобне године настадоше, још једном доказаше: да је падом Београда била запечаћена и судбина Србије.

Када се има у виду огромна надмоћност Аустро-Немаца у овој битци над нама: 57 њи-

хових на 14 наших батаљона, више од 300 њихових против наших 36 топова, то јест, четири Аустро-Немца пешака на једног Србина и 9 непријатељских на 1 наш топ онда се јасније види права величина дела наших храбрих бранилаца у битци 6.—10. октобра 1915. године под зидинама Београда. Јер, под немогуће неравним и тешким условима борбе, наше трупе, надчовечанским напорима физичке и душевне моћи, успевају да два дана и две ноћи одрже непријатељску немају припрту уз саму обалу Саве и Дунава, доводећи у тешку кризу непријатељску, а нарочито ону на Јалији, пешадију, да буде потпуно уништена. Оваква се храбра дела једне војске, ма она и била завршена неуспехом, са пуно права и пијететом, могу и треба да се прослављају, јер су израз највиших моралних прегнућа, из којих се покољења напајају духом највишег самопрегоревања. А ко није способан за подвиге самопрегора, како су то били наши јуначки браниоци Београда, борачка маса и њезине старешине, не може ни имати честитог опстанка.

Данашња свечаност, коју Београд приређује поводом петнајесте годишњице последње велике и судбоносне битке под његовим зидинама и у његовим недрима, са пуно права прославља своје заслужне браниоце из тога времена, и то, четири најразличитије генерације српских ратника: детињски младе

кадровце, регруте са Вардара, који тек што бејашу научили да владају оружјем, челичне опробане другопозивце Београђане и Тимочане, неустрашине добровољце Сремског одреда и жељезне жандарме. А, сви они, из разних крајева наше отаџбине, сликовито представљају цео наш народ, који се, ма и у онако маленоме броју, бејаше ипак лавовски заложнио да одбрани своју престоницу Београд, жртвујући се, већ по који још пут, за извршење својих највиших грађанских и војничких дужности према Отаџбини, за славу свога Краља, за част својега народног имена и за сјај и напредак наше престонице Београда, који сада овако бујно напредује, док су у темељима његовим узидане кости наших најбољих међу најбољим јунацима, а улице су му умивене обилатом крвљу ових наших јунака, у чији спомен и кличемо:

Слава!

Милутин Д. Лазаревић, генералштабни пуковник у пенсији, онда начелник штаба Одбране Београда

Београд у бојној линији)*

Ретко је које место у свету очувало кроз толике векове, чак до данашњих дана, свој првобитни стратегијски значај, као што је то био случај са Београдом. Налазећи се на правцу који у најкраћој линији везује Средњу Европу са Азијом, на саставу двеју великих река које тај правац управно секу, и на месту где је почињао да се одлучује Запад од Истока, он је од свога постанка био на ударцу свима могућим струјама које су ишле час у једну час у другу страну. Стога није чудо што је толико пута у свом животу био поприште крвавих бојева, односно предмет нападаја, бомбардовања, опсада и рушења, па по неки пут и потпуног уништења. Слична га је судбина снашла и у последњем Светском рату, за време док је био на брани тежњама Централних Сила да преко Србије пруже руку

*) Датуми су бележени по старом календару.

својим источним савезницима, Бугарској и Турској. Први артиљеријски метци, избачени у овој рату, били су управљени противу њега.

Генералштабни пуковник у пенз. Милутин Д. Лазаревић, онда начелник штаба Одбране Београда

И од тога момента је једнако, са малим прекидом у јесен 1914., кад је због ситуације наше војске у Западној Србији морао бити

напуштен, служио за нишан непријатељској артиљерији, док у јесен 1915. није подлегао ударцима Макензенове армије или, боље речено, њених страшних машина.

Тада је дакле Београд, као престоница малене Краљевине Србије, свестан своје велике историјске улоге коју му бејаше доделило провиђење у овој гигантској епоси нашега племена, куражно истрајао на предстражама и у бојној линији да по цену огромних губитака и материјлне штете, шта више под ризиком да буде сравњен са земљом, обогати повесницу једним од најсјајнијих примера до које се мере треба жртвовати за остварење једне велике идеје. Мученичка слава, коју му тај херојски подвиг беше донео, више је него довољна да му освешта и овековечи давно већ стечено право да буде на челу велике и моћне Краљевине Југославије која је створена нечувеним напорима оног дела нашега народа коме је он био глава.

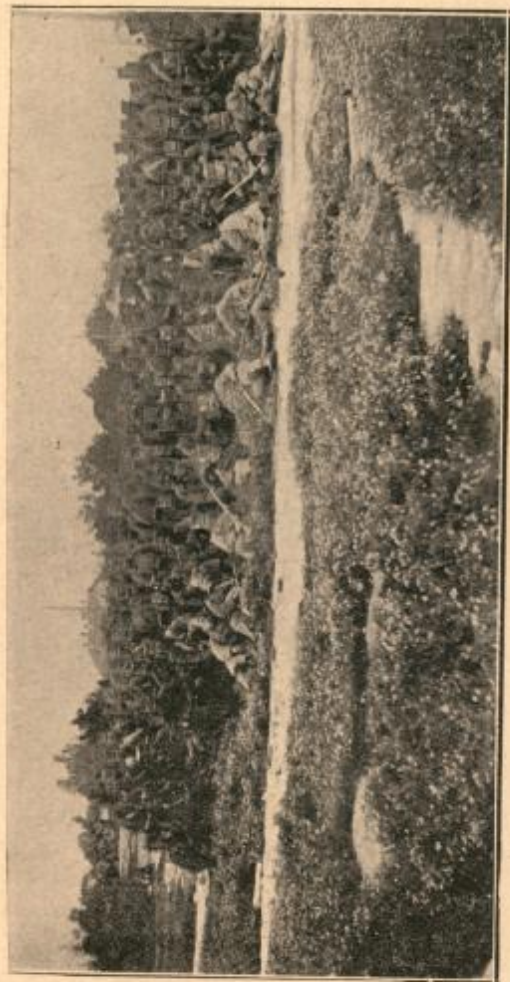
Београд је са својим околним положајима држао најистакнутији део веома важне граничне зоне између Голупца и Обреновца, којим се најбрже могло загорозити срцу наше земље. Следствено томе, ти његови положаји могли су у непријатељским рукама бити веома опасна полазна тачка за паралисање наших операција ма на ком другом делу операциског фронта целокупне наше војске. А сем тога Београд је на самом улазу у нашу земљу др-

Браниоци Београда у рову иза Кланце на Дунаву 1915. год.

жао у својој власти веома важан чвор где су се сучељавале и спајале непријатељска и наша главна железничка пруга, као саставни делови једне непрекидне комуникационе линије, која је имала неодољиву привлачну снагу за тежиште непријатељских операција у Србији. И по тој атракцији, коју је био знатним делом повукао из поменуте животне артерије стављене овако под његову зависност, он је могао и у нашим рукама бити објекат коме су раније или доцније, ради хватања потребног наслона на железничку пругу, неминовно морале теглити главне операције непријатељске, па ма са кога краја оне отпочеле. Додуше, Аустријанци 1914., не смејући да форсирају јаку препону Саве и Дунава, која је у граничној зони између Голупца и Обреновца могла бити добро тактички брањена, обиђоше и њу и Београд, па се груписаше према северозападном куту Србије, где осташе дуго времена привезани за Дрину и део Саве код Мачве, чије им је савлађивање нудило много мање тешкоћа. Али на крају крајева, кад једном успеше да се одавде отисну у дубину западне Србије и кад, пратени огромним тешкоћама у погледу дотурања потреба из позадине, допреше до Рудника, морадоше ипак потражити наслон на Београд постепеним рокирањем у лево, у коме их је стадијуму затекла и разбила наша суворборска офанзива. Но, што нису смели учи-

Чета X. пешад. кадровског пука снимљена на пољани код стругаре Прометне банке на два дана пред своју заједничку погибију у одбрани Београда 1915 год.

нити они, док су били сами, учинила је у јесен 1915. немачко-аустријска војска под командом маршала Макензена, која је располагала са обилнијим техничким средствима, у првом реду тешком артиљеријом, и која је, поврх тога, била снажно потпомогнута мучким нападом Бугара у наш десни бок и позадину. А на име, продрла је у нашу отаџбину напред поменутом граничном зоном, ударив десним крилом на Београд, и тиме обојима повратила ону важност, која им је по географском положају припадала, али коју су Аустријанци 1914. били на горе показани начин привремено пренебрегли.

Том приликом се код Београда одиграше догађаји, који због необично велике разлике у снази и средствима код нападача и браниоца дају типичан пример једне савршено неравне борбе. Ту се наша малена посада бејаше ухватила у коштац са несразмерно јачим нападачем, али са толико храбрости и пожртвовања да је овај последњи имао за постигнути успех да благодари искључиво страховитом дејству своје циновске артиљерије. Отпор, који бејаше дала Одбрана Београда под командом генерала Михаила Живковића са својим до крајности скромним средствима, задивио је и самог непријатеља. Београд није био одбрањен, али је тим отпором, и ако је морао подлећи, била очувана његова част.

Јачина и састав Одбране Београда, због
колебљивости ситуације на војишту, били су

Кадровци Х. пеш. пука у рову код стругаре Прометне
банке отварају паљбу на Немце који прелазе преко
Дунава, 24. септембра 1915. год.

подвргавани разним променама, па и таквим,
које су ишле, било у позитивном било у нега-

тивном смислу, до могућих крајњих граница.
Једна оваква капитална промена десила се у
јесен 1914. за време бораба код Младеновца
после напуштања и пре поновног заузећа Бео-
града с наше стране, када је Одбрана Београ-
да, од неколико само пукова, са нешто мало
артиљерије, већином Дебанжове, наједанпут
постала читава армија. Друга капитална про-
мена готово истих размера, али само у обрат-
ном смислу, извршена је за време затишја
1915., делом у пролеће када се помишљало
на офанзиву наше војске преко Саве из слива
Колубаре и из Мачве, а делом пред јесен, пред
појаву Макензенове армије у Срему и Банату,
када су биле вршене припреме за нашу несу-
ђену офанзиву противу Бугара, после чега
Одбрана Београда није бројала више од 20
батаљона пешадије, од којих 4 првог, 4 дру-
гог и 12 трећег позива, 2 ескадрона коњице
и 77 оруђа разних система и калибара, од
којих су свега 30 била способна за заклоње-
но дејство. Но и та тако ослабљена снага по
сили околности морала је бити развучена на
несразмерном фронту Саве и Дунава од О-
стружнице до иза Гроцке, са оваквим распо-
редом:

1. *Комбиновани Одред* пуковника Душана
Туфегџића, у тако званом београдском одсе-
ку од Миријевског Потока до карауле Јарца
у Макишу: а) Градски подотсек (десно од
железничког моста на Сави) — командант пот-

пуковник Миливоје Момчиловић: два батаљона X. кадровског пешад. пука I. позива на

Порушени Универзитет, бомбардован аустријском тешком артиљеријом предстражама; један Дебанжов пољски артиљериски вод, један против-аероплански арти-

љериски вод и једна енглеска обалска батерија од два дугачка топа 12. см. на Вел. Брачару; једна руска брзометна батерија од два топа 7.5 см. на сталним лафетима и једна руска обалска батерија од два топа 15 см. у Горњем и Доњем Граду. — б) Топчидерски подотсек (лево од железничког моста) — командант пуковник Милисав Лешјанин: два и по батаљона VII. пешад. пука II. позива на предстражама; једна Дебанжова пољска батерија без једног вода, једна француска обалска батерија од два дугачка топа 14 см. и једна наша хаубичка батерија од две хаубице 15 см. на Топчидерском Брду; и једна пољска брзометна батерија на Бановом Брду; — в) Одредска резерва: један и по батаљон VII. пешад. пука II. позива и једно самостално митраљеско одељење на Бањици.

Свега 6 батаљона и 26 оруђа.

2. — Остружнички отсек потпуковника Милијана Недељковића (од карауле Јарца до Остружнице закључно): XI. пешад. пук III. позива са два батаљона на предстражама и два батаљона у одсечној резерви позади Остружнице, два пољска брзометна вода, једна Дебанжова пољска батерија, једна хаубичка батерија од две хаубице 12 см. Мод. 97. год. и једна енглеска обалска батерија од два дугачка топа 12 см.

Свега 4 батаљона и 14 оруђа.

3. — Велико-Селски отсек пуковника Јо-

Чета X. кадр. пеш. пука, која је изгинула у одбрани Београда 1915 год., снимљена пред своју погипију у двористи кафане „Венеција“ на Сави

вана Ивковића (од Болечке реке до Миријевског потока): VII. пешад. пук III. позива са $2\frac{1}{2}$ батаљона на предстражама и $1\frac{1}{2}$ батаљоном у одсечној резерви позади Сланаца, једна пољска брзометна батерија, једна Дебанжова пољска бетрија, 2 брзометна топа 5.7 см. у куполама (заплењени од Бугара 1913.), једна хаубица 12 см. Мод. 97. год., једна енглеска обалска батерија од два дугачка топа 12 см. и један француски обалски топ 14 см.

Свега 4 батаљона и 17 оруђа.

4. — Грочански отсек потпуковника Петра Милошевића (од Орешачке механе до Болечке реке): XV. пешад. пук III. позива са три батаљона на предстражама и једним батаљоном у одсечној резерви у Заклопачи, један пољски брзометни артиљериски вод, две Дебанжове пољске батерије и једна енглеска обалска батерија од два дугачка топа 12 см.

Свега 4 батаљона и 16 оруђа.

5. — Општа резерва: један батаљон X. кадровског пешад. пука I. позива и два пољска брзометна артиљериска вода на Торлаку, један батаљон X. кадровског пешад. пука I. позива у Кнежевцу, и коњички дивизијон Одбране Београда у Белом Потоку.

Свега 2 батаљона, 2 ескадрона и 4 топа.

Томе треба додати још: један ескадрон Дунавске дивизијске коњице III. позива растурен сав за ордонанску службу; Сремски добровољачки одред и одред београдских

жандарма, придати Градском подотсеку Комбинованог одреда; више рефлектора распоређених дуж целог фронта за осветљавање свију делова водене површине и супротне обале; француску аеропланску ескадрилу која се до појаве немачких аероплана налазила на Бањици а потом у Раљи; и импровизовану речну флотилу од 4 моторна чамца и 1 лађе, наоружаних митраљезима и лаким топовима, и једног блиндираног шлепа, под командом мајора Милана Радојевића, позади Велике Аде Циганлије.

У случају нужде могло се рачунати на помоћ Тимочке дивизије II. позива, која се налазаше одмакнута знатно уназад: у Влашкој, Ђуринцима, Неманикућама, Ропчеву, Сопоту и Бабама под непосредним налозима Врховне команде. Али је било у питању, да ли ће Одбрана Београда имати снаге да под тим страховито тешким околностима укочи развој догађаја за толико, колико је било потребно да се Тимочкој дивизији II. позива осигура долазак на бојиште са изгледама да ће њено ступање у борбу моћи донети какве позитивне резултате. У ствари, ова је по деловима стизала на бојиште онда кад је непријатељ већ у велико био почео да узима маха и испољава своју огромну бројну и техничку надмоћност. Велика већина њених трупа стигла је да узме учешћа у борбама које наступише по уласку непријатеља у Београд. После

Изглед левог крила зграде Университета после бомбардовања Београда 1915. год.

су овамо били упућени чак са Нишавског бојишта: 3 брзометни хаубични дивизијон, 3 ди-

визијон Шумад.-пољско артиљеријског пука, XIII пешад. пук из Тимочке и XIX кадровски пешад. пук из Шумадијске дивизије I позива. Они сви стигоше да ступе у акцију тек на Торлаку и Стражари код Кумодража, што ће рећи када је непријатељ био загосподарио положајима који непосредно доминирају престоницом. Најзад, када паде Петлово Брдо више Кнежевца, овамо је похитала и Моравска дивизија II позива са Колубаре. Она се бејаше придружила одбрани Београда, кад је ова била потиснута на линију Болечка река — Авала — Петров Гроб. Требала је да одигра значајну улогу у контра-нападу, припреманом у циљу повраћаја Београда од стране генерала Живковића, чији се штаб тада налазио на Солинским барама одмах иза Авале. Али до тога контра-напада, на који бејаше полагана толика нада, није било дошло. Поменута дивизија у последњем тренутку била је од стране Врховне команде повучена у Раљу и Ђуринце, с тим да се одатле транспортује за Јужну Мораву ради преотимања Врање, у коју беху ушли Бугари.

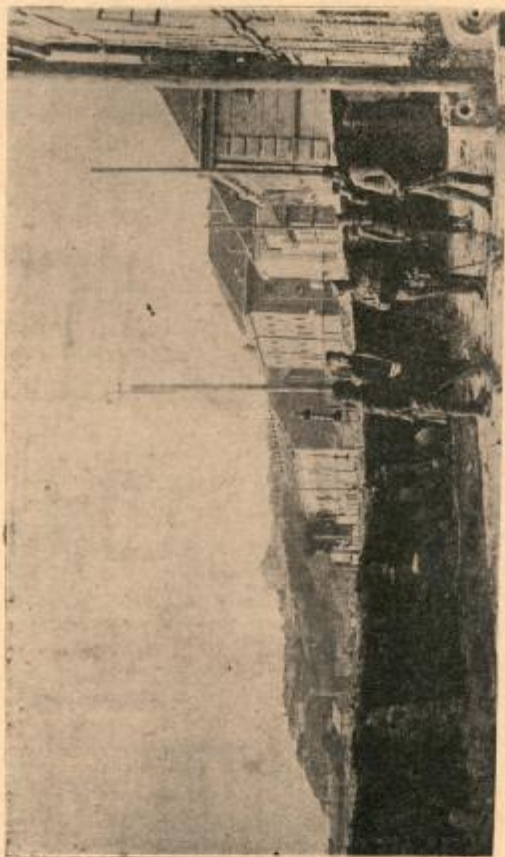
На суву, почев од обале на Сави и Дунаву, па у назад до Петровог Гроба, Авале и Крајкове Баре, сви су положаји, у колико то допуштаху сиромашна материјална средства били ојачани пољским утврђењима и окопима. Али све те објекте непријатељска тешка артиљерија је, у исто време када разно-

саше израђене препреке испред њих, као од шале рушила и у њима затрпавала читаве водове наших војника. На води где су се у току 1914. сасвим слободно кретали непријатељски монитори, био је за време заштица 1915. од стране руске и енглеске поморске мисије израђен дуж целог фронта читав систем минских заграда и торпедних батерија. Осим тога, готово сва водена површина, не само поред фронта већ и у напред до иза Земуна, могла је бити у свако доба стављена под ватру обалских оруђа добивених у току зиме од наших савезника за борбу са мониторима, па чак и наших пољских брзометних топова, снабдених у последње време, ради те исте цели, и шиљастим зрнама. И мало по мало, непријатељски монитори сасвим изгубише господарство на води и више се не смедоше појављивати с ове стране дунавске окуке више Земуна. Али је тај однос трајао само дотле, док га није за време напада из основа пореметила опет непријатељска тешка артиљерија.

II.

Почетком месеца септембра јавише се као весници буре прве немачке батерије, које за час прекидоше монотонију која беше од неког времена завладала на овом делу нашега фронта. За њима почеше да долазе немачки аероплани, који одмах приредише по

једну експедицију у унутрашњост Србије ради бомбардовања Крагујевца и Ниша. А

Утврђена обала на савском пристаништу за време одбране Београда
1915. год.

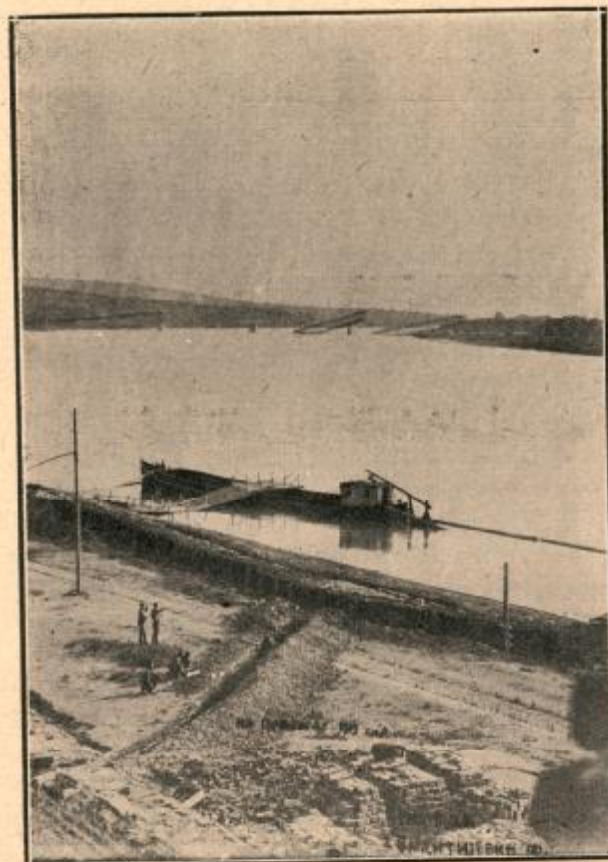
око половине истог месеца отпочеше, по извештајима француских авијатичара при-

додатих Одбрани Београда, да ничу по Срему и Банату нови логори, по чијем се броју и распореду дало закључити да се за напад на део фронта између Голупца и Обреновца груписне огромна снага, од које ће се неминуовно знатан део сручити на Београд. Но у брзо затим немачки аероплани, благодарећи својој бројној и конструктивној надмоћности, дефинитивно загосподарише у ваздуху, и од тога нам момента би прекраћено свако даље обавештавање о ономе што се припремало с оне стране Саве и Дунава. И најзад, 22. септембра у 1 час по подне непријатељ стаде тући све положаје у реону нашег Комбинованог одреда, који као саставни део Одбране Београда држаше отсек од Макиша до Миријевског потока, али таквом артиљерском ватром коју је само могла произвести савршена техника, дотле страна за балканска бојишта. За све време док је та ватра трајала, немачки авијатичари не престајаху правити у ваздуху једне исте кружне линије, смело пролазећи небројено пута кроз једне исте, у напред регулисане, густе снопове наших шрапнела. Али кад пред вече наш противаероплански артиљериски вод на В. Врачару би уништен, односно кад и та једина сметња слободном летењу непријатељских аероплана над нашим положајима би отклоњена, ватра се одједном утиша, и на бојишту завлада језовита тишина, пуна претсказања да данашња

артиљериска ватра није била ништа друго до прелудијум пакленог концерта, који тек што није био отпочео, односно да ће иза ње наступити нешто што ће далеко превазићи све дотадашње ратне грозоте.

Тога је дана у вече непријатељска тешка артиљерија већ била спремна да може сутрадан приступити свом страшном послу. Подељена је била у три групе: једна код Панчева, друга код Старе Борче, код Старе Овче и позади Земуна, а трећа дуж Бежанијске Косе до Сурчина. Прва група била је слабија и као таква намењена за демонстративно дејство. Друга и трећа биле су веома јаке и имале су улогу да својим трупама припреме прелаз преко Саве и Дунава на простору између Дунавског Кеја и Макиша и да их, користећи се својим великим дометом и даље потпомажу све до заузећа В. Врачара, Дедиња и положаја иза Бановог Брда. То ће рећи да својом неодољивом ватром проломе на нашој страни брешу означене ширине и дубине, куда су имале покуљати трупе одређене за напад на Београд. Трећа је још могла тући и Остружнички отсек, те на тај начин демонстративним дејством држати у шаху и његове трупе. Прва и друга група припадале су VIII. аустријском корпусу, који је са два дивизијама био распоређен према самом Београду у реону Старе Борче, Старе Овче и иза Земуна а два самосталним бригаама даље

Савска обала утврђена од стране X. кадровског пука за време одбране Београда 1915. год. У позадини види се разрушени жељезнички мост.

источно до иза Панчева; трећа пак припадале XXII немачком резервном корпусу који се налазио према железничком мосту, Малој и Великој Ади Циганлији и Макишу са једном дивизијом у првом и једном дивизијом у другом борбеном реду.

23. септембра, тачно у 7 часова изјутра, настаде из чељусти ове грдосије од артиљерије, уз пратњу многобројних пољских батерија, примакнутих ближе обали, права ерупција која заплусну све наше положаје од Винче до Остружнице читавим ураганима од огња и гвожђа, и која после није престајала ни дању ни ноћу све до 25. у вече, када бејасмо принуђени напустити Београд. Велики Врачар, Град, доњи крајеви вароши, Топчидерско и Баново Брдо, Велика и Мала Ада Циганлија и источни део Макиша, где је само тога дана пало 25 до 30 хиљада метака свију калибара, били су с времена на време обавијени у пламену, диму и прашину. А од стократног треска небројених експлозија земља се једнако тресла и ваздух са ужасном ломљавом проламао далеко у унутрашњост земље где се све то сливало у једну непрекидну грмљавину. Губитака и материјалне штете од ове страховите ватре било је на нашој страни, разуме се, врло много. Али, као најважнији тактички резултати, постигнути њоме, могу се резимирати овако: 1). Сви рефлектори беху полупани, те у најодсуднијем

тренутку наступи за нас потпун мрак који обави непробојном копреном све што се на супротној обали спремао за прелаз; 2). Оба руска обалска топа 15 см. и оба руска брзометна топа 7.5 см. на сталним лафетима у граду; један француски обалски топ 14 см. на Самару према Пенчеву, као и обе торпедне батерије на Дунавском Кеју, беху онеспособљени за даљу употребу — једна сметња мање слободном кретању монитора Дунавом; и 3). Готово све телефонске везе у реону Комбинованог одреда и на крајњем десном крилу Остружничког отсека у Макишу, беху покидане, те их немадосмо онда кад су нам биле најпотребније, а то је у моменту када је отпочео прелаз преко Саве и Дунава.

24. септембра пред зору артиљериска ватра достиже врхунац. И већ у зору почеше се непријатељске трупе помоћу великог броја понтона пребацивати преко Дунава ка Небојши Кули и Дунавском Кеју и преко Саве ка узводном врху Велике Аде Циганлије и Караули Јарцу у Макишу. У исто време отпоче напад на Малу Аду Циганлију насипом, који ову аду везује са супротном обалом и који је још израније с наше стране био барикадиран.

Код Небојше Куле одмах је било заробљено једно јаче одељење које се ту беше искрцало. На томе месту непријатељ због тога више није ни покушавао да се пребацује. Али

Предео Дунава код Вишњице где су многи завојевачи извршили прелаз ради освајања Београда. Ту су прелазили Евг. Савојски, Лаудан, Кезеш и фон Макензен 1915. год.

код Дунавског Кеја најзад је успео не само да се одржи већ и да овлада кланичном железничком пругом у пркос упорној одбрани тамошњих предстражних делова X. кадровског пука, београдских жандарма и Сремског добровољачког одреда. Док стигоше два батаљона (један из X. кадровског и један из VII. пешад. пука II. позива) из резерве Комбинованог одреда и Одбране Београда са Бањице и Торлака, као и пионерска чета од Топовских Шупа из резерве Комбинованог одреда, ту је већ било пребачено четири батаљона са знатним бројем митраљеза. Даље пребацивање за тај дан било је обустављено, јер је нашој артиљерији из Горњег Града и са В. Врачара испало за руком да потпопи велики број поитона, којим поводом нашим трупима на томе месту бејаше наређено да пређу у контра-напад. Непријатељ, нападнут од ових и притешњен уз саму обалу, давао је очајан отпор и већ је изгледало да ће подлећи. Али се у том судбоносном тренутку деси нешто неочекивано. Енглеска обалска батерија на В. Врачару, на коју се нарочито бејаше окомила непријатељска тешка артиљерија, била је уништена. Монитори, који дотле месецима стајаху неактивни више Земуна, после тога приђоше источним рукавом Дунава до самог Доњег Града и, заклонивши се овако од ватре француске обалске батерије са Топчидерског Брда, одмах осуше брзу ватру из

свију својих оруђа, хватајући изблиза наше редове уздуж. У исто време стадоше регулисавати ватру своје тешке артиљерије, пласиране иза Земуна и наводити је на исте наше трупе, којима и они сами наносаху огромне губитке. И наравно, под таквим околностима напад ових отпоче да слаби, док није сасвим малаксао. Средстава није било да се он подгреје, сем да се у онај пакао баци и коњички дивизијон Одбране Београда. И то је, као израз крајње нужде, било и учињено, па ипак ништа. Друго нам није остајало него да чекамо долазак првих појачања из Тимочке дивизије II позива, која нам је била упућена у помоћ.

На Малој Ади Циганлији водила се огорчена борба све до 3 часа по подне, када наша јуначка посада од 1 $\frac{1}{2}$ чете из VII. пука II. позива, нападнута једним пешад. пуком, мораде подлећи.

На Великој Ади Циганлији, почев од њеног узводног врха који је још при првом почетку у зору био пао непријатељу у руке, борба се постепено ширила ка низводном врху и лагано преносила у дубину, по мери како је била подгревана свежим непријатељским трупама, које су једнако придолазиле најпре у правцу узводног врха а потом и у правцу средине аде. Отпор тамошњих делова VII. пешад. пука II. позива, који скупа изношаху 1 $\frac{1}{2}$ батаљон, био је очајан. Наша артиљерија

са Бановог и Топчидерског Брда и из Горњег Града учинила је своје. Распони порушеног железничког моста, благодарећи њеном успешном дејству, били су закрчени понтонима. Најзад, између 2 и 3 часа по подне борбени вихор захвати и низводни врх, који наскоро постаде искрцна тачка непријатељским трупама са Мале Аде, а затим и полазна тачка за њихово даље продирање у унутрашњост Велике Аде. Тако је непријатељ, благодарећи диспропорцији између дужине ове аде и величине њене посаде, најзад задобио преимућство да са широког фронта, од узводног до низводног врха аде, може концентричним наступањем у правцу ка челу моста, који везиваше ову аду са Чукарицом, све више обухватати и стезати оба крила браниочева.

Код Карауле Јарца у Макишу непријатељске су се трупе у току целог дана и следеће ноћи пребацивале на ову обалу slabим ешелонима. За све то време оне се не одвајаху од насипа на путу Баоград—Остружница непосредно према месту прелаза, одакле су јутрос рано биле потиснуте предстраже деснокрилног батаљ. XI. пеш. пука III. позива из т. зв. Остружничког отсека. Али и наше трупе према њима — рачунајући поред тих потиснутих предстража још и један батаљон истога пука, који је одмах био овамо упућен из резерве поменутог отсека, и једну чету VII. пука II.

позива, која је већ била ту у близини, на крајњем левом крилу Комбинованог одреда — нису биле ништа активније од њих, пошто их артиљеријска ватра на откривеном земљишту Макиша стално држаше на пристојној даљини у чисто осматрајућем положају.

Непријатељска артиљерија, пак, ни једног тренутка није престајала да бесни темпом, са којим је и била отворила овај необични двобој. Само је сада са нарочитом прецизношћу, пошто јој наша није могла стати на пут, тукла и све приступе у ближој и даљој позадини нападнутих тачака, не штедећи више ни унутрашњост саме вароши. Та баражна ватра доста је сметала упућиваним појачањима да на време указују нужну помоћ ангажованим трупам на тим тачкама, као што је на пример био случај са једним пољским брзометним артиљериским водом који се око 10 сати пре подне био кренуо са положаја код Остружнице, па је тек у вече успео да се пласира на Бановом Брду. Али је још гори случај био са једним батаљоном VII и једним батаљоном XI пука III позива, који, у исто време кад и тај пољски брзометни артилер. вод, беху упућени из Велико-Селског и Остружничког отсека на В. Врачар и Чукарицу, али на чији се долазак тамо узалуд чекало, јер беху наишли на артиљеријску ватру, која је била изнад онога што су они као трупе друге категорије били у стању издржати.

У 4 часа по подне почеше да долазе железницом у Ресник један по један батаљон XIV пешад. пука из Тимочке дивизије II позива која је била упућена у помоћ већ исцрпљеној Одбрани Београда. Батаљони су одах с воза били упућивани на Бањицу с тим да их командант Комбинованог одреда одагле без задржавања шаље на Дунавски Кеј. Са првим двома батаљонима тако је и било. Али друга два, кад пред вече стигоше на Бањицу, морадоше привремено ту остати ради сваке евентуалности због наступеле тешке ситуације на Великој Ади Цигањлији, чији је пад дотле већ био сазрео.

Прва два батаљона XIV пука стигоше за видела према Дунавском Кеју и ту затекоше наше трупе, које се још од јутрос једнако боре и од подне непрекидно издржавају убиствену уздужну ватру са монитора, у веома тешкој ситуацији, делом на кланичној железничкој прузи а делом на самој ивици вароши. Чим се они тамо распоредише, настадоше опет крваве борбе, које су трајале целе ноћи и у којима је долазило до јуриша и до употребе ручних бомби. Непријатељ се и даље упорно бранио збијеном пушчаном и митраљеском ватром, подгреваном у току ноћи новим батаљонима и митраљеским одељењима. Чим је дакле био пао мрак, непријатељ је наставио дотле прекинуто пребацивање својих трупа на овоме месту, ширећи се при том све више

у правцу кланице, куда је пред зору с наше стране морао бити хитно упућен један од она два батаљона XIV пука III позива, задржаних привремено на Бањици. А монитори и даље су косили с бока наше борбене редове, при чему им више нису били потребни рефлектори, јер је цела околина, где су се налазиле наше трупе, била врло добро осветљена пожаром од великог броја запаљених кућа у том крају вароши.

Освану и 25. септембар, а циновска артиљерија с оне стране Саве и Дунава, стављена у покрет без мало пре 48 часова, бљуваше још једнако, као из једног даха, вредо гвожђе на наше положаје дуж целе периферије граничног лука од Остружнице до Винче, а особито у нападу сектору, где је све, тако рећи, кључало као у каквом котлу. Немајући према себи такмаца, она је ту сасвим слободно и без икакве сметње, са импозантном истрајношћу проваљивала једну пространу брешу, примењујући метод који бејаше опробан, само са далеко већим успехом у последњој офанзиви на руском фронту. А за све то време београдско становништво је гинуло под рушевинама или у бегству под отвореним небом од граната, које је непријатељ безобзирно, немиле и варварски сејао по целој вароши далеко од места где су биле вођене борбе. Београд, тај наш славни мученик, трагични јунак свега

што се тих дана око њега одиграло, коме су хиљаде граната свију калибара немилосрдно раздирале груди и бокове, преживљавао је ваљада најтеже тренутке каквих је икад било у његовој дугој историји пуној свакојаким промена.

На Дунаву, од Кеја до кланице, наставиле су се ноћашње борбе, али под сасвим новим околностима. Непријатељ је сада имао на овој страни најмање осам батаљона и четрдесет митраљеза. Није чудо што је наш напад најзад морао бити дефинитивно заустављен. Но што је најинтересантније, наше су преморене трупе ипак остале и даље у улози нападача, држећи непријатеља притешњеног негде на кланичној жељезничкој прузи а негде у врбацама поред саме обале, док међутим непријатељ, и ако је био скоро двапут јачи и при том освежен одморном снагом, није све до пред вече излазио из свог пасивног положаја, остављајући мониторима да ураде оно што он сам није смео покушати. А монитори бејашу толико активни, да су чинили све неосноснијом и иначе тешку ситуацију наших трупа, наносећи им својом уздужином ватром веома озбиљне губитке и цепајући им својим кратким, оштрим и крештавим детонацијама нерве, који су и без тога много страдали од потреса при експлозијама великих калибара, којих је била препуна сва оближња атмосфера.

Велика Ада Циганлија, разривена и гото-

во преорана толиким силним гранатама и добро наквашена крвљу, бејаше у зору напу-

Генерал поч. Михаило Живковић (X), командант Одбране Београда, и г. Милутин Д. Лазаревић (XX), начелник штаба, међу живим браниоцима крај споменика палим херојима у Одбрани Београда 1915. год.

штена, пошто су претходно били потопљени сви пловни објекти наше импровизоване речне флотиле, која је у одбрани Мале и Велике

Аде Циганлије, у колико јој је то допуштала непријатељска артилерија, сјајно испунила свој задатак. Наше се трупе у реду повукоше преко моста од балвана, који једним чудним случајем остаде за њима непорушен, и заједно са једним батаљоном X кадр. пука приспелим прошлога дана из резерве Одбране Београда, распоредише делом на Чукарици поред обале фронтом према Вел. Ади Циганлији а делом на Бановом Брду од Чукарице до Кошутњака фронтом према Макишу. Али тек ту западоше под најстрашнију ватру непријатељске тешке артиљерије са Бежанијске Косе, која их је сада могла сасвим слободно гађати, без бојазни да ће тући и своје сопствене трупе.

Код карауле Јарца у Макишу био је до овога јутра пребачен један немачки пешадијски пук, који се одмах поче ширити по Макишу, потискујући у правцу Жељезника оне делове XI пука III позива који су се према њему налазили у осматрајућем положају. Али око 10 часова пре подне тај немачки пук, задобив догле довољно замаха, одједном остави трупе XI пука III позива, па се окрете према Бановом Брду. У макишком блату сигурно би нашао свој гроб, да је наша артилерија са Бановог Брда имала могућности да дејствује. Али је она била потпуно парализана ватром непријатељске тешке артиљерије.

Баново Брдо и Чукарица, који су нудили повољне услове за обухватни напад са Велике

Аде Циганлије и из Макиша, постадоше сада објект главног напада. На њих се нарочито бејаше окомила непријатељска тешка артиљерија са Бежанијске Косе која, пошто их је укљештила својом ураганском ватром, поче да захвата и њихову позадину, док их није у неку руку изоловала од осталих делова бојишта. Све телефонске линије на просторији, обухваћеној том по силини и интензивности нечувеном артиљеријском ватром, беху покидане, услед чега код наших трупа сасвим престаше сваки утицај командовања на даље вођење борбе и свака обавештајна служба, унутрашња и са позадином. То још више убрза појаву кризе која је на крају крајева довела до наглог напуштања тих положаја од стране наших душевно клонулих трупа, које више нису могле издржати у оној страховитој рици и урлицима небројених плотуна највећих калибара, који чињаху утисак као да се на том месту проваљује вулкан.

Најпре, између 12 и 1 сата по подне, попустише наше трупе са Бановог Брда, али тако нагло да остадоше непријатељу као плен топови који су се налазили на том положају. Следствено томе, кад онај немачки пук из макишког блата изби на њега, затече га празног. Затим, између 1 и 3 по подне, попустише и трупе са Чукарице, чији бок и позадина беху сада угрођени са Бановог Брда, и повукоше се делом ка Топчидеру а делом ка Топчидер-

ском Брду, после чега непријатељ са Велике Аде Циганлије пређе на Чукарицу и одавде поче око 4 часа по подне да се пење уз Топчидерско Брдо.

У подне, наша артиљерија и на свима осталим положајима нападнутог сектора била је дефинитивно ућуткана, пошто је на сваку батерију и на сваку мању артиљеријску групу било дотле већ сручено најмање по хиљаду метака, којом приликом бејаше демолиран један француски топ на Топчидерском Брду, те и код наше пешадије на Дунаву, која на тај начин у оној неописаној ломњави остаде сама да се бори противу надмоћније непријатељске пешадије и њених многобројних митраљеза и да издржава несносну уздужну ватру са монитора, поче такође избијати криза. Но и без тога ближио се крај овој по својој жестини гигантској борби самим тим, што је са заузећем Бановог и једног дела Топчидерског Брда непријатељ загрозио левом боку и позадини овдашњим нашим страшно проређењем, изможденим и исцрпљеним трупама.

Најзад, око 4 часа по подне криза на Дунаву била је у највећем јеку. Сви напори официра да је надвладају остадоше узалудни. И већ око 5 часова повукоше се наши истакнути делови са кланичне жељезничке пруге на ивицу варошку, а после пола часа све наше трупе отступише одатле у унутрашњост вароши, где међу рушевинама које су се са треском кр-

хале, настаде улично пушкарање са непријатељском пешадијом, која се тек сада осмелила да се крене напред, али веома лагано и опрезно, као да се још није могла отрести хипнозе, у коју је била доведена смелим држањем наших трупа.

Убрзо после тога на целом бојишту престаде артилеријска ватра, као да је била заустављена каквом мађијском силом, и настаде затишје, које изгледаше веома необично после оног страшног оркана који је беснео без прекида три дана и две ноћи. А чим паде мрак, престаде и пешадијска борба, пошто се непријатељ бејаше задовољно заузећем Бановог и једног дела Топчидерског Брда, где се утврдио, и Душанове улице на Дорћолу, где се барикадирао. Наше трупе према томе имађаше довољно времена да у току ноћи, са наслоном на приспела два батаљона XIII и задржани дотле у резерви батаљон XIV пука II позива који се беху распоредили за њихов прихват на Дедињу и положају више Стефановићеве механе на Крагујевачком друму, изврше све покрете за посудање нових положаја изнад Београда. Ове, дакле, знамените ноћи, храбри браниоци Београда, који својом упорном одбраном под онако страховитим околностима дадоше још више сјаја ореолу славе српскога оружја, лагано напуштаху овај, по својој страдању, јединствени град, суморни и мрачни, са извесном мешавином неискazanог бола

за неизмерним губитком, који је тога момента сналазио нашу отаџбину, и неке неодређене наде у скори долазак обећане помоћи наших моћних савезника. А над Београдом који

Магацин монопола лувана запаљен и срушен аустријским гранатама 1915. год.

је заједно с њима дао један од најсјајнијих примера са каквим самопрегоревањем треба служити Краљу и Отаџбини, небо се све црвенило од пожара, који су пламтели у

њему, осветљавајући његову трагедију као почетак оне друге велике трагедије нашега народа, која га је ради доношења слободе подјармљеним деловима нашега племена била попела на Голготу.

26. септембра из јутра, сви покрети на нашој страни беху завршени поседањем линије положаја Велики Врачар—Дедиње—Петлово Брдо — Остружница, где је сада имао ступити у акцију и остатак Тимочке дивизије II позива: два батаљона XIII и цео XV пук са њеном артиљеријом. Кад се потом пребројаше јединице, које узеше учешћа у оним крвавим борбама прошлога и претпрошлога дана, видело се: да су три батаљона XIV. пешад. пука II. позива из Градског подотсека изгубили до једне трећине свога састава, да су VII. пешад. пук II. позива и одред београдских жандарма били формално преполовљени, да је X. кадровски пук I. позива био сведен на ефектив мањи од половине онога са којим бејаше ступио у борбу и да Сремачки добровољачки одред више не постоји, пошто је готово сав био изгинуо. Сразмерно највећи губитак био је у официрима, којих у VII. пуку II. позива и X. кадровском пуку I. позива бејаше избачено из строја по 30—40, после чега велики број чета и батаљона остаде сасвим обезглављен, те је Врховна команда морала одмах послати са других бојишта потребан број официра за најнужнију попуњу.

Због тако великих губитака, као и због преморености која је морала код њих наступити после онога што за последња два дана беху преживели, ова два пука сада се пре могаху назвати остатцима својих пукова, на чију отпорну снагу, у смислу оне каква је била у борбама на Сави и Дунаву, више се није смело рачунати. Те тим поводом највећа тежина ситуације морала је сада прећи на трупе Тимочке дивизије II. позива, растурене од В. Врачара преко Дедиња до Петловог Брда.

Тога дана дакле хладан талас инвазије лагано је преливао Београд, док га није сасвим преплавио у подне, када удари у брегове, на којима су биле распоређене наше трупе. Аустријанци у Душановој улици не показиваху ни знака живота, докле год их није отргло из летаргије једно немачко одељење, које овога јутра бејаше дошло са Топчидерског Брда и прво истакло своју заставу на Краљевском Дворцу. Тек тада они напустише своје барикаде, одакле се попеше на Теразије у 9 часова пре подне, а потом, крећући се сасвим лагано кроз варош и пушкарајући се са заосталим нашим заштитничким деловима, стигоше на њену јужну ивицу тек у подне.

На Великом Врачару, када се беху повукле трупе са Јалије и од кланице, дошло је по подне до јаких пешадијских бораба, али напад пред вече био је одбијен. На Дедињу пак наше трупе (два батаљона XIII пука III по-

жива), нападнуте надмоћнијом силом Немаца и не могавши издржати ватру непријатељске тешке артиљерије са Бежанијске Косе, повукоше се ка селу Бањици. Али се убрзо, потпомогнуте ватром једне енглеске обалске батерије довучене пре тога са Грочанског отсека на Вратнице испред самог Торлака, повратише назад и контра-нападом преотеше Дедиње, те за тај дан вратише ситуацију у оно стање, у коме је била пре њиховог повлачења са положаја. Преко ноћ једна цела аустријска дивизија отпоче, уз садејство монитора, који су дотле већ били успели да уклоне нашу минску заграду код Дунавског Кеја и да се примакну ближе, нападати Велики Врачар и Пашину чесму и, ширећи се ка Роспи-хурији код ушћа Миријевског Потока у Дунав, обухватати В. Врачар са северне стране. Али до у јутру и тај напад био је заустављен.

27. септембра у јутро Немци опет предузеше напад на Дедиње, али сада са много јачом снагом и на ширем фронту, обухватајући га са две стране: са Топчидерског Брда и из Топчидера. Убрзо отпоче дејствовати противу ових тачака и непријатељска тешка артиљерија, али сада са највећим калибрима, чија је свака експлозија страховито одјекивала по неколико пута на форму лавежа и урликања каквог циновског пса и производила потрес, од кога се цела околина тресла као да је некаква исполинска снага каквим огромним маљем лу-

пала по темену Дедиња. У 11 часова густ бео дим, измешан са прашином, покри теме Дедиња, и наши војници, не могући то више издр-

Рушевина једне зграде у Дечанској улици жати, прснуше ка В. Мокром Лугу. Тада полетеше над Дедињем јасно црвене, плаве и зелене кугле, којима је помоћу нарочитих пиштоља немачка пешадија, дотле притајена на блиском одстојању испред наших ровова, дала знак својој артиљерији да прекине ватру.

Наравно, и В. Врачар је тога вечера морао да буде напуштен.

III.

После су настале очајне борбе на следећим положајима, који су, благодарећи дејству непријатељске тешке артиљерије такође падали један за другим. Наше трупе том ватром формално су биле разношене по бојишту, као да их бејаше захватио какав циновски вихор. Успеси које су сјајно изведеним контра-нападима постизавале над немачком и аустријском пешадијом, ништа нису вредели. Најпре падоше Петлово Брдо и Стражевица па потом Торлак и Ерино Брдо. По заузећу ова два последња положаја непријатељ је задобио сигуран и јак мостобран и на тај начин довршио започету операцију прелаза преко Саве и Дунава код Београда. А трупе Одбране Београда, изгубив сваку тактичку везу са објектом своје одбране, Београдом, који сада дефинитивно утону у ропство, и лишене свију тактичких користи, које им је дотле давала јака препона Саве и Дунава, отпочеше мучно повлачење са положаја на положај и под борбом преко Младеновца, Крагујевца, Крушевца, Куршумлије, Приштине и Митровице за Пећ, одакле ће се после у друштву са Првом, Другом и Трећом Армијом, отиснути на онај, по својим страхотама, легендаран марш, кроз Црну Гору и Албанију.

Драгутин Ј. Ристић,
дивизиски генерал, онда командант
XIII пеш. пука првог позива

*Учесће XIII пешадиског пука
„Хајдук Вељка“ I позива
у Одбрани Београда 1915. год. *)
9 и 10 октобар, долазак и поседање Торлака*

Мутни облаци, са свију страна, скупљали су се над Србијом; а црни, најгушћи над поносним и храбрим Београдом. Требао је он први да падне, а с њим и део српског тла око њега, па да се са овим успехом, Аустро-Немаца, да јемство и смелост нашем источном суседу, да се одлучи и српску армију нападне с десног бока и у позадину.

Док су се ови смртоносни ударци припремали Београду и Србији, наше првокласне трупе биле су груписане према истоку. У саставу ових трупа био је и XIII пук I позива из Тимочке Дивизије. Од 25 септембра па до 8 октобра, дан и ноћ, овај пут утврђивао је положај око Јаловика, Извора, Темске и Калне према бугарској граници.

После напорног рада дошао је у с. Кру-

*) Датуми су бележени по новом календару.

пац, дивизијску резерву, одморио се свега један дан и примио наређење, да крене одмах Београду у помоћ.

Укрцао 9 октобра у пет возова, пук јури за Београд. Следећег дана, т. ј. 10 октобра стигао је у Рипањ, где је имао да се искрца и стави на расположење команданту Одбране Београда, генералу поч. Михаилу Живковићу.

Командант пука, онда пуковник Драг. Ј. Ристић, јавио се у с. Разбојишту генералу Живковићу, у присуству његовог начелника штаба, генералштабног потпуковника Милутина Лазаревића. Дотле је већ било пало Дедиње, и непријатељ се спремао за напад на Петлово Брдо и Торлак. Кад се потпуковник Ристић хтео да претстави генерал Живковићу рече:

„Знам вас и ваш пук, са Космаја, кад сте спасли ситуацију северног фронта и целе војске. Желим Вам исти успех. Са пуком јавите се команданту Комбинованог одреда, пуковнику Душану Туфегџићу. Батаљони да се упућују одмах чим који ешалон пристигне.”

Батаљон за батаљоном је пристизао и у 4.30 час. по подне цео пук је био прикупљен на Торлаку. Кретање ових батаљона, митраљеског одељења и бојне коморе, било је јако отежано, и болно су утицале на војнике гомили нејаке деце, оба пола, жена и старих људи — Београђана и сељака (из околних села) измешаних са стоком, колима и завежљајма разне величине, босих и лако одевених, које су хитале југу и закрчивале трупама пут ка Торлаку.

Пристиглом пуку одмах је саопштена похвала команданта Одбране Београда и њего-

ва вера, да ће се пук исто тако показати као и на Космају, затим је издана заповест за поседање и одбрану Торлака, и то линије: Кумодраж—Вратнице—Јајинци. Ово је био леви отсек одбране Комбинованог одреда Од-

Г. Драг. Ј. Ристић, див. генерал.

бране Београда. До 10 часова увече извршена је смена VII пука II позива и поседање добијеног отсека. Десно је добијена веза са XIX кадровским пуком, потпуковника Војислава Поповића, који је био у Стражару, а у лево са трупама Тимочке Дивизије II позива, пуковника Мирка Милосављевића, које су држале Стражевицу и Петлово Брдо.

Распоред је био овакав: командант десног подотсека (од п. Кумодрашког преко Крушара) мајор Драгољуб Павловић; командант центра (од п. на Вратницама, мајор Милутин Остојић; командант левокрилног подотсека (од ј. механе на Торлаку) мајор Сава Јездић. Једна чета из резерве посела је редут на Торлаку к. 324.

Са XIII. пуком имали су да бране леви отсек: 2½ брзометне батерије, постављене између к. 324 и механе, и 2 хаубичне батерије, од којих је једна била на Разбојишту а друга на коси Торлак. Пољске батерије припадају III дивизиону Шумадиског пољског артиљериског пука, пуковника Чед. Јовановића, а хаубичке III хаубичком дивизиону, потпуковника Жив. Терзибашића. Све су оне такође биле упућене са Нишаве у помоћ одбрани Београда и мало раније стигле на Торлак.

11 октобар, први дан борбе

Изјутра, у мањим оделењима, од пет, десет, и петнаест војника, пред целим положајем одбране, непријатељ је почео постепено да наступа, отварајући ватру на положај. Батерије, код крајњих кућа Београда (код Милошевца) и од „Седам Кућа“ (друм Крагујевачки), помагале су напредовање своје пешадије, натерујући наше истакнуте делове да се повуку на главну линију одбране. Кад се непријатељска пешадија била већ приближила на 4—500 метара, артиљеријски бараж померен је у позадину наше одбранбене линије, што је нашој пешадији дало маха да дочека непријатеља снажном пешадиском и митраљеском ватром и да га примора да се зауста-

ви и продужи борбу пушчаном ватром. Непријатељ, на по неком месту, успео је да приђе на 300 метара, но даље ни за стопу није могао. Осетивши да му је даље кретање немогуће, почео је испред целог одбранбеног отсека да се утврђује на брзу руку.

У 4.30 часова по подне добија се заповест од команданта Комбинованог одреда о поседану главне одбранбене линије. Изазване падом Петловог Брда и Стражевице, трупе Тимочке Дивизије II позива биле су принуђене да га напусте због страховите артиљериске ватре од којих се експлозија ово брдо није видело, и да се повуку ка Орловцу и Девочаком Гробу. Лево крило одбране Београда беше се дотле знатно повратило у напад, због чега је и морала наступити горња промена. У тренутку ове добивене заповести, према левом отсеку поново се развија јака непријатељска ватра и на нашу снажну, убиствену ватру са отсека, непријатељ одговара бујицом артиљериске ватре тако, да се цео Торлак тресао као у грозници. Мајор Остојић, и ако му је положај обасут јаком ватром, својим личним присуством, код једног или другог вода, код ове или оне чете, преносио је своју личну храброст и пожртвовање на цео свој батаљон. Овај примерни и редак командант своју храбру душу унео је у душу свога батаљона. На Крушару (друм), чета поручника Марковића артиљериском ватром је раздробљена и тиме је отворена бреша за пролаз непријатеља. Већ поједини немачки војници почињу да утрчавају у ров. Непријатељска батерија, која је створила ову брешу, премешта свој бараж у даље између Торлака и Разбојишта, да би тиме олакшала својој

пешадији заузимање ровова; већ почињу и слабија одељења од 4—5 војника да притрчавају и поседају ову брешу; али вод митраље за наредника Богдана Миловановића и суседни вод потпоручника Стојковића обасипљу непријатеља унакрсном ватром. Убрзо, ови, појачани са 2 вода из резерве, које је узео командант пука и без официра повео до положаја испред школе, и наредио да непријатеља обаспу ватром, затварају брешу. Чим је дошао капетан Јанковић, са остатком чете, добио је наређење да са четом изврши јуриш. Непријатељ је избачен из рова и опет потиснут на своју полазну линију.

У тренутку ове кризе ађутант пука, рез. коњички капетан Милан Стојковић, имао је да пренесе наређење да капетан Јовановић са остала два вода дође код школе. Капетан Стојковић, у тренутку кад је саопштавао ову заповест капетану Јовановићу, погинуо је. Смрт га је онемогућила да дође и извести команданта пука да је заповест пренео и извршио.

После овога свог неуспеха, непријатељ је интензивнијом ватром припремао поновни јуриш према целом левом отсеку, и то нарочито према десном и средњем подотсеку.

Сада непријатељ прелази у напад према средњем подотсеку, и, у тренутку преласка на јуриш, наша пешадија и митраљеци са положаја дочекују и обасипљу снажном ватром, а акт. потпоручник Александар Стојковић, који је био на крајњем десном крилу свога батаљона, видећи код јуришајућег непријатеља отворено лево крило, креће свој вод на јуриш у леви бок, са узвицима: „ура! ура!“ и бомбама ствара неред код непријатељског ле-

вог крила и доприноси, да се непријатељ брзо зауставља. Овим одважним покретом, у сретном тренутку предузетом, многа срца

Порушени железнички мост на Сави пре уласка Аустријанаца и Немаца у Београд 1915. год.

свога батаљона уравнотежио је и снагу отпора подигао.

У истом тренутку, непријатељ, да би положио својих јуришајућих група поправио,

рафал са Крушара преноси на Вратнице и у овоме дејству једна кошулица са гранате односи главу младом 18-годишњем јунаку, потпоручнику Стојковићу. Овај младић, који се дан раније одликовао храброшћу у извињању непријатеља, данас кад је била криза, не само његовог батаљона но и целог отсека, као легендарни витез напада и као гром удара и зауставља непријатеља у јуришу и доприноси, не успех себи, не своје батаљону или пуку, већ целој одбрани Торлака. Криза је прошла и одбрана се стабилизовала храбром смрћу потпоручника Стојковића и храброшћу мајора Остојића.

Од официра тога момента погинули су: поред капетана и потпоручника Стојковића још и ови: акт. потпоручник Груја Цановић и рез. потпоручник Милорад Ђорђевић, а рањено је 8 и контузовано 2 официра.

Ноћ је прекинула борбу и у ноћној тишини чује се пијук и ашов на обема странама. По који пуцањ са једне и са друге стране, прекида за тренутак звекет и лупу ашова. Оба су борца заморена борбом; али будно су оба готови да у сваком тренутку приме борбу на смрт или живот!

У току ноћи могло се приступити извршењу добивене заповести о поседу главно одбранбене линије и нова линија одбране знатно се мањила на левом крилу, које је имало да ухвати везу са XIV пуком II позива, који је опет из резерве одбране Београда био упућен да поседне линију испред Белог Потока и у висини Пиносаве попуни празнину, створену на фронту повлачењем Тимочке дивизије II позива са Петловог Брда и Страженице. Са изменом одбранбене линије проме-

њена су и места батерија. Са Торлака премештене су на Разбојиште, и то само половина одмах, а друга половина у свануће. Резерва је остала на своје месту.

12. октобар, други дан борбе

И овог дана борба почиње око 7 часова изјутра. Ватра непријатељске артиљерије сасређена је на Торлак, и то опет на десни и средњи подотсек. Да ову ватру не би трпела и непријатељска пешадија, сви истакнутији делови постепено су се повукли, тако, да су се задржали на удаљењу око 4—500 метара.

Огромна надмоћност непријатеља у артиљерији, а нарочито у надмоћности многобројне пешадије, као и дотадашњи губитак, изазвали су потребу да се хитно траже појачања.

За појачање је пуку додељен батаљон VII пука II позива, јачине 340 пешака — командант мајор Милисав Недељковић. Овај батаљон јавио се у 10.30 часова и задржан је у отсеченој резерви за десним крилом, источно од к. 323.

За време артиљеријског дејства, непријатељска пешадија је била неактивна али је примећено кретање извесних слабијих делова из шуме Раковичке у п. Јајиначком; а исто тако и прикупљање према десном подотсеку у правцу Бањице и п. Кумодрашког. Непријатељ је Торлак тукао јаком артиљеријском ватром (из свих оруђа) 1.15 часова.

Овом тако дугом и снажном артиљеријском ватром, непријатељ је натерао трећу чету другог батаљона да се повуче и поседне виноград с.з. од к. 324. Овом променом положаја у одбрани се добило, јер је чета сада

Истоваривање енглеских топова за одбрану Београда

имала бољу прегледност и већи брисани простор. Наша артиљерија, и ако је била бројем оруђа и калибром слабија, борила се свом снагом и ретко одважно!

Око 12 часова непријатељска пешадија прелази у напад и наступање према левом отсеку. Наша артиљерија већ ангажована са непријатељском артиљеријом, нема довољно снаге и моћи да помогне своју пешадију у одбрани. Непријатељ затим својом снажном ватром засипа средњи отсек и редут на Торлаку к. 324; не само да засипа него претура земљу и меша је са палим браниоцима Београда. Ова његова ватра која траје још од 10.30 часова за све ово време чини да се Торлак тресе из основа, а ватрени стубови измешани са димом, земљом и људским месом дизали су се у облаке!

Средњи отсек мајора Остојића буквално је горео! Један такав кратер створен зрном 42 см. избацио је у вис на 100 метара једну доњу половину тела младог хероја Ђуровића. Ноге су лебделе у ваздуху и затим пале у уста кратера, да се споје са остатцима племенитог, храброг и јуначког тела младог потпоручника Михајла Ђуровића. Ово зрно, калибра 42 см., уништило је један млад живот, уништило је једног јунака и ђетића са Ловћена, који је исто као и Ловћен изнад Котора стајао право и поносито изнад својих војника који су у рову лежали.

Слава му!

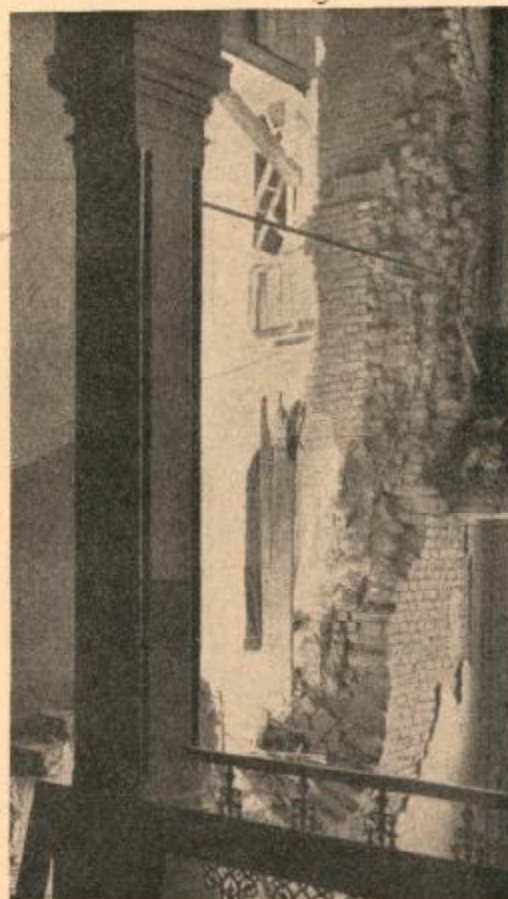
Сам редут непријатељ је тукао 30 минута највећим зрнима.

Око 13 часова према подотсеку мајора Остојића, и то више према Вратницама, у наступању је снага до једног пука, а у прав-

цу према редуту к. 324 до 2 батаљона. У овој критичној ситуацији средњег отсека, командант отсека пуковник Ристић, наређује, да сва артиљерија сасреди своју ватру на наступајућу пешадију испред средњег подотсека и да две чете из отсечне резерве у трчећем кораку јаве се мајору Остојићу, као резерва подотсека. Један вод послат је браниоцу редута, где је примећено колебање, а где је мајор Остојић лично уредио и овим водом појачао једну чету из резерве новог подотсека. Командант пука привлачи пук у 1.30 часова по подне ближе редуту за 200 метара ј. од к. 324 са задатком ако би непријатељ имао успеха према средњем отсеку и редуту да изврши јуриш у његов леви бок, а ако би се појавио према њему да га дочека ватром и онемогући му даљи покрет. Митраљеско оделење са левог крила средњег подотсека обухвата јаким ватром десни бок непријатељске пешадије. Наша снажна артиљеријска и пешадијска ватра с фронта приморава непријатеља да се заустави, а према дејству десног бока, да образује нов фронт.

Помоћ се није могла очекивати никаква од суседних трупа. У овоме времену појављује се нова артиљеријска група на Петловом Брду. Сад и ова сасређује своју ватру противу средњег отсека, тукући га бочно.

Торлак се понова тресе сав од подножја и већ у 2.40 часова по подне почело је осетно да се осећа појачано дејство ове силне артиљерије. Отпорност почиње да слаби, бранилац почиње да малаксава добијајући из минута у минут све већи број рањеника и командант пука употребљује и последње појачање од 2 чете VII пука II позива са мајором

Велике степенице у згради Београдског Университета које је порушила аустријска артиљерија приликом бомбардовања Београда

Недељковићем. Ово појачање журно иде друмом и кад је било у висини механе на Торлаку, мајор Недељковић, који је ишао храбро на челу, погибе. Чете без команданта повукоше се на положај Ђурђев Гроб к. 340. Ова неповољна ситуација искоришћена је; и те две чете имале су да служе као прихват ако би непријатељ успео да заузме Торлак.

У овом тренутку одбрану је помагала наша артиљерија са једном хаубичном батеријом, а VII хаубична батерија није имала више ни једног метка.

Сваким тренутком одбрана Торлака била је све тежа и тежа, како услед све снажнијих бујица непријатеља, који су стално надлазили, тако исто и због великог броја избачених старешина и бораца из строја.

Најзад, командант пука решава да повуче центар и десно крило на линију Ђурђев Гроб — Разбојиште — Бабићев Луг. Веза са суседима је сачувана. Брзо је отворена ватра на непријатељску пешадију и то са видним успехом обустављен је у напредовању.

Тражена помоћ почела је да пристиже од 3.40 часова, и то: коњички ескадрон (120 карабина); вод пионира; чета жандарма (80 пушака). Сва ова снага упућивана је, како је која пристизала, у резерву.

Код к. 214 била је резерва отсека, мали остаци 2 батаљона XIII пука са још мањим остацима батаљона VII пука II позива.

Пошто је позадина отсека јако испресецана то је нова придлазећа друга чета XIV пука II позива, дошла у 5.10 часова по подне. Она је одређена за резерву на Ђурђевом Гробу, а остали су били придати резерви на Разбојишту.

На ново поседнутој одбраненој линији остала су све до 12 часова у поноћ, када је добивено наређење да се положај напусти још у току ноћи и заузме нов; северна пади-

Витез Карађорђевог звезде мајор Милутин Остојић, разнесен гранатом у одбрани Београда, са својим официрима из XIII пешад. пука I позива пред њихову погибију на Торлаку 1915 год.

на Авале од лакта пута (ј. од с. Бели Поток) друмом до раскршћа — механа Дашчара преко Млађице до р. Топчидер. На положају остављен је један патролни застој, да са непријатељем у току ноћи и сутра дан одржава

додир и колико може задржава га. XIII пук отступио је у реду и посео леви додељени му отсек.

Према изјавама многих заробљених чули смо да су на средњи отсек нападали 202 и 203 немачки пук.

Поред погинулог потпоручника Ђуровића и мајора Недељковића овог дана погинули су још: рез. потпоручник Стојадин Митић и рез. потпоручник Миодраг Милојковић, а рањени су командант XIII пука са још 11 официра. За два официра незна се да ли су погинули или рањени па остали у рововима. То се ни доцније није утврдило.

Сви официри, подофицири, каплари и редови — борци, улагали су надљудску моћ у одбрани положаја Торлак, који је тада представљао кључ Београда. Са падом Торлака — Београд постаје роб!

Жртве „Хајдук-Вељковаца“ за време ових борби на Торлаку биле су велике и веома осетне; јер бројно стање пука смањено је са 30 официра, и са 1598 подофицира и редова.

Укупно избачено је из строја 1628 бораца.

У овим борбама на Торлаку, сва три дана показао је поч. мајор Милутин Остојић своју изванредну командантску и војничку храброст и хладнокрвност, истрајност и надчовечански напор и изванредно лично пожртвовање, само да би му сви војници истрајали у најтежим тренутцима одбране повереног им положаја. За овакво његово херојско држање командант XIII пука предложио га је, са мишљењем да се одмах одликује, орденом Карађорђевог Звезде са мачевима IV реда.

И на сам дан 16. октобра, када је храбри и неустрашиви мајор Милутин Остојић добио орден Карађорђевог Звезде са мачевима

Порушена зграда у близини Калемегдана

IV реда, јуначки је, са њом на грудима, погинуо на ладини Авале, разнесен гранатом, бранећи слободу Београда и част своје отаџбине.

Нека је слава храбром мајору Милутину Остојићу и његовим војницима, нашим незнатим јунацима!

Инж. Здравко Васковић,
рез. инж. п. пуковник,
онда командир Пионирске чете Комбино-
ваног одреда.

Последња резерва одбране Београда 1915 год.)*

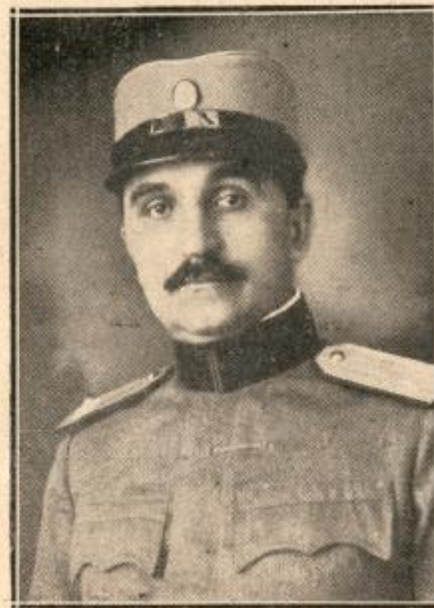
На дан 23 септембра 1915 године почео је над Београдом један страховит ураган од непријатељске артилерије, који се сливао у једну непрекидну грмљавину, испрекидану дотонацијама граната највећих до тада познатих калибара. Земља је дрхтала, а ваздух као да је био усијан од оне силне ватре. Све је било стављено под ватру, и прве линије и позадина. Немачка моћна индустрија сручила је на нас милионе килограма усијаног гвожђа. Ровови су за трен ока били заравњивани, а куће су, експлозијом граната тешких калибара, летеле у ваздух, као да су биле од карата. Од сагоревања експлозива, од прашине и дима од пожара ваздух је био густ, да се једва дисало.

Ова страшна артилеријска ватра трајала је непрекидно цео дан 23 септембра и целу следећу ноћ, а у зору 24 септембра кроз ту

*) Датуми су бележени по старом календару.

грмљавину зачу се јака пешачка ватра на Дунавском Кеју и на Ади Циганлији.

Дакле прелазе! Наша пешадија, Сремачки добровољци и жандармерија примили су на себе прве ударе и водили очајне борбе на првим положајима. Непријатељ је видео да и поред невероватно велике надмоћности, ипак

Инж. Здравко Васковић, рез. инж. потпуковник

неће моћи тако лако заузети Београд. За то је продужио и даље са бомбардовањем и то све жешће и жешће, а његова пешадија наваливала је све више, да би проширила круг дејства и да би се ослободила тешког положаја, јер је била прикована на обали.

Наши су редови истина остали непробојни, али зато били све тањи и сваког часа могло је доћи одступање. Каква је била ситуација, види се по томе, што је још око 9 сати пре подне 24 септембра наређено да пошаљем једно одељење мојих пионира, да поруше мостове на сплавовима између Аде Циганлије и Чукарице у случају одступања наших трупа, које су биле јако притешњене.

Око 11 сати пре подне (24 септ.) позвао ме хитно у штаб Комбинованог одреда, који је био на Топчидерском Брду у вили Булиа. И док ми је мајор г. Мића Недић, начелник штаба, на чијем лицу ни највећи психолог није у стању да прочита ситуацију, издавао заповест, датле је поред нас под једним отвореним тремом пуковник поч. Туфегџић разговарао преко телефона са Врховном командом. Његове речи, које сам верно нотирао и данас ми звуче у ушима: „Живко,*) овог момента шаљем у помоћ Градском подотсеку последњу резерву, пионирску чету и вод митраљеза. Остајем само са ордонансима“. У том моменту тресну једна фугасна граната поред самог штаба и парчад врућег гвожђа попадоше по крову, нашта ће поч. Туфегџић викнути кроз телефон: „Чујеш ли Живко?“

Праћен целим путем артилеријском ватром ушао сам у варош од Топовских Шупа па Краља Милана и Васином улицом отишао у Град и око 12 сати јавио се ппуковнику г. Момчиловићу.

Митраљески вод под командом једног младог и врло храброг поручника, г. Млађеана Жујовића, послао сам још од Двора ди-

*) Живко Павловић, генерал.

ректно на Дунавски Кеј према наређењу, које сам добио.

Варош је била готово пуста, с места на место, види се по нека група грађана са стварима шћућурена иза каквог зида, чекајући ноћ, да изађу ван вароши, јер су сви пролази

Одаје Њ. В. Принцезе Јелене у Двору, демолиране од страке аустро-угарске војске

били јако тучени. Не само да су гранате падале по целој вароши, него су однекуд и пушчана зрна фијукала са свих страна тако, да није било места, где би се човек могао заклонити. При улазу у Град онде где је сада онај трамвајски круг, између пута и Уметничког Павиљона, био је пласиран један вод пољске артилерије из Тимочког артилериског пука под командом поручника г. Чедомира Петро-

вића. Тај је вод тукао непријатељске трупе на Дунавском Кеју, али је за то био обасут једном страховитом непријатељском ватром и то понајвише хаубицама од 305 мм. Цео онај пут од Српског Краља до улаза у Град био је разорен, а исто тако и део Великог и Малог Калемегдана. Градска капија била је разрушена и пут потпуно затрпан, тако да се њиме није могло ући у град, већ се морало прескакати преко зидина. Послуга овог вода изгинула је готово цела и ја сам посматрао поручника г. Петровића како сам пуни своје топове и пали. То је можда једина наша артилерија, која је дејствовала до последњег момента када је Београд напуштен.

Горњи Град био је стављен под најјачу ватру непријатељске тешке артилерије; непријатељ је тукао наше батерије од којих већина више није ни постојала и неке наше замишљене резерве, којих такође није било. Од силних детонација зидови су дрхтали, а свод испод Сахат Куле, где сам био сместио чету љуљао се формално као брод на води.

Оно неколико сати што сам ту провео, учинила ми се читава вечност. Оно што је најгоре у једној оваквој ситуацији јесте осећај апсолутне немоћи; ви нисте у стању ништа учинити, да парирате овај масакр непријатељске артилерије. Имате просто да се предате судбини и да фаталистички посматрате догађаје.

Одмах после 12 сати дође под Сахат Кулу и командир батерије, која је била пласирана поред саме Ружице Цркве и вели: „Ја заврших борбу, испуцао сам сву муницију“.

Око 3 сата по подне пуковник г. Момчиловић нареди ми да се спреим и одем да

поседнем Велики Калемегдан јер има извесних знакова да ће у први сумрак непријатељ покушати да продре преко савског пристаништа. „Истина — додаде он мало иронично — има-

Генерал г. Милутин Недић, онда мајор — начелник Штаба Комбинованог одреда Одбране Београда

ћеш и мало губитака“. То његово „мало“ с обзиром на убиствену ватру тешких калибара усредсређину против Калемегдана значило је, да ме једна фугасна граната може за трен ока сахранити са целом четом.

Тек што сам кренуо врати ме пуук. г. Момчиловић и рече ми да нећу ићи на Калемегдан већ на Дунавски Кеј. Још ми додаде да је

тамо ситуација критична и да што више могу пожурим.

Прескочисмо преко разрушених зидова пузећи, јер се кроз капију, која је била затрпана, није могло проћи, и уђосмо у парк. Прођосмо поново поред топова поручника г. Чедо Петровића, који и даље дејствује сам, јер је остао готово без послуге. Све му је изгнуло!

Убрзаним кораком поред Општине, Пожарне Касине, а затим Капетан Мишином улицом, под непрекидном артилериском ватром, стигосмо пред вече на Дорћол и ухватисмо везу преко неких жандарма, које сам успут срео, са нашим стрељачким стројем.

Случај је хтео да сам баш наишао тамо где сам желео, а то је на Сремски добровољачки одред у Банатској улици, где сам нашао његовог последњег командира и јединог још преосталог официра, храброг поручника г. Живана Кезића. Од оне храбре посаде, која већ пуних 15 сати одолева навали непријатеља, остали су само остаци. Сремски одред је тако рећи уништен, то се исто може рећи и за 2 бат. X кадров. пука, жандармерија у колико није изгнула, растројена, а као последица свега тога остали су велики простори фронта потпуно празни. Маса мртвих по улицама, по двориштима и по рововима, а они што су остали у животу после те страшне борбе, више нису личили на људе већ на авети. Сваки је изгледао као да је неким огњем спржен, а млада лица изгледала су смежураза као код старца. Живци су код њих били искидани и сваки је имао неки унезверен поглед, који је одавао све душевне муке, које су ти људи преживели. Било је призора, које

ни најбујнија машта није у стању замислити. Обилазећи ровове, наиђем на једну чету из 2 бат. X кадров. пука, или боље рећи остатке од чете, којом је командовао један тешко рањени поднаредник и која је била опкољена са три стране, али се и даље храбро борила. У њеном узаном рову били су један преко другог испретурани мртви и смртно рањени војници, тако да су формално заравнили својим телима ров из кога су се живи још тако јуначки борили. Јаук рањеника, од којих су неки били пригњечени мртвим укоченим телима њихових другова, давао је такав призор, да га нисам могао дуго издржати. И данас, после 15 година, када су други догађаји, ту слику мало ретуширали, ја се стресем, кад се ње сетим.

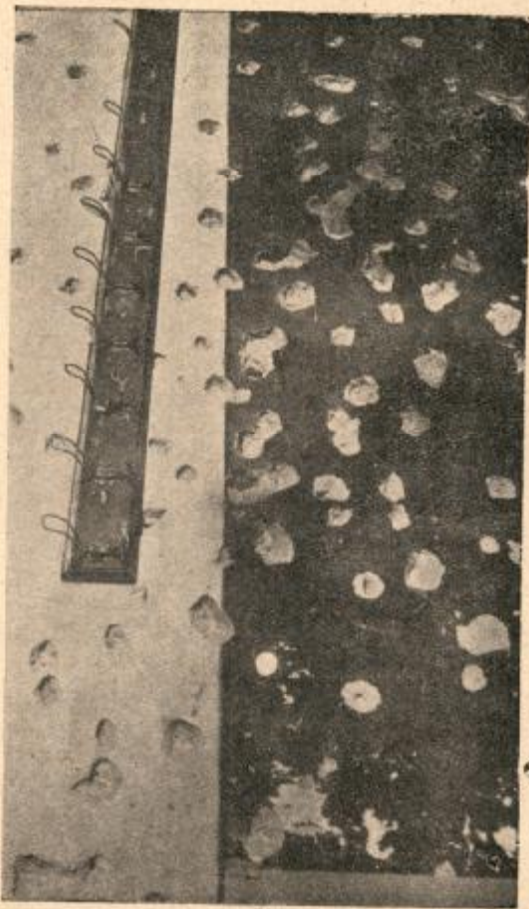
Мртви: Сремци, жандарми, пешаци лежали су несахрањени као оборено дрвеће по улицама, а рањеници у најбољем случају ако су се могли склонити иза каквог јачег зида. Нити је имао ко да их износи, нити их је од артилериске ватре могао неко изнети. Војници разних јединица измешани и по групицама, шћућурени иза заклона водили су сами борбу, јер официра више готово није ни било, неки изгнули, а неки рањени.

Тако смо без резерве са танким стрељачким стројем, са људима премореним, са по 2 човека свега на поједину целу улицу, водили борбу до поноћи и направили утисак на непријатеља, што се дало и приметити, да смо ми располагали са неком бројном снагом! То се видело и по местимичним успесима, које смо имали.

Око пола ноћи стиже на наш сектор читав један батаљон XIV пука II позива. То је

било више него помоћ, то је била победа. Кад смо видели једну за нас велику масу свежих

Зид једне школске сале за конференције изрешетан шрапнелским зрнима приликом бомбардовања Београда 1915 год.

војника, код сваког се лице озарило, јер смо се осећали сада сигурнији. У исто време до-

шла је и заповест за напад у виљу да набацимо противника на Дунав. Са овом појачаном снагом тај аздагак није био немогућ. ОDMAH је почео распоред јединица за напад и то је трајало врло дуго, тако, да је напад могао почети тек у 3 сата после пола ноћи. Према диспозицији требало је главни напад да изврши лево крило, које се наслањало на обалу код капије Доњег Града.

Тачно у 3 сата по поноћи (25 септ.) на трубни знак гурнули смо сви напред бцајући бомбе у противничке ровове. Непријатељ је био изненађен и код њега је наступило једно комешање и местимично одступање. Један велики део њихових ровова пао је у наше руке. Али у том настаде једна забуна код бочне леве чете, чији је командир погинуо и отвори се једна јака пешачка ватра која нас је тукла анфиладно, те смо се морали из неких заузетих ровова повући мало уназад. Непријатељ видећи се у опасности да буде избачен на ледину уведе у борбу резерве, које су се у почетку само браниле а после почеше и да нападају.

У том нападу онај мој вод пионира, који је био на левом крилу, успео је да се пробије до саме обале Дунава и да зађе дубоко у позадину непријатељску. Али како се оцепио од нашег стрељачког строја и обрео сам у непријатељској позадини то се морао повући са губитцима. Каплар, који је командовао водом, један врло храбар и присебан сељак из околине Београда, причао ми је доцније да је у непријатељској позадини, кад смо напали, владала страшна паника. Према светлости ракетла, које је непријатељ бацао, видео је масе њихових војника у нереду, где трче час ка

обали час од обале патраг тако, да је завладала моментално једна општа пометња. На-

Из ровова са бедема Горњег Града наши официри посматрају положај на ушћу Саве и Дунава код Београда 1915. год.

шим нападом они су били изненађени, а њихов положај нарочито због тога, што су по-

зади себе имали реку био је више него критичан.

С обзиром на морал код противника и његове огромне губитке, моје је уверење, а то мишљење деле и многи учесници, да је мало фалило, да целу непријатељску посаду набацимо у Дунав.

Пошто нисмо успели да избацимо противника потпуно са пруге и пошто је он довукао резерве, то је од 3 сата изјутра 25 септембра започета борба вођена најупоуније све док се није расвануло. Борба се и даље водила са блиских остојања већином бомбама, пушчаном и митраљеском ватром. На наше нападе они су вршили контра нападе, али нас нису могли маћи с места; ми смо наше положаје сада чврсто држали.

Освануо је 25 септембар; зона у којој је вођена борба изгледала је право згариште. Куће запаљене у току ноћи догоревале су, зидови су падали, улице затрпане од материјала разваљених кућа, њихова артилерија направила позади нас пустош.

Кад је свануло, борба се мало утишала, јер је била општа малаксалост и пуна физичка исцрпљеност и с једне и с друге стране. Међутим, не потраја дуго па опет поче поново артилериски ураган с њихове стране. По њиховим рововима поче поново неко кретање и ускоро поново борба и кркљанац. Оно за тишје код непријатеља била је смена са свежим трупима, док смо ми били увек стари, ноћашњи.

Ватра је била врло јака! Тукли су нас с преда пушчаном и митраљеском ватром, артилеријом са монитора и артилеријом од Борче; с леђа нас је засипала киша гвожђа од

тешких граната, које су падале на Град, Мали Калемегдан и ивицу вароши; нигде заклона, остало је још једино да се испод нас провали земља и да покуља лава те да нас спржи. Та ситуација била је прави пакао!

И ако на граници потпуне нервне исцрпљености наше трупе су се и даље држале храбро. И поред све оне паклене ватре непријатељ нас ипак није могао кренути с места. Њихова артилерија тукла је нарочито позадину, ставила је под ватру целу варош, да се никуд није могло маћи. Везе са командама искидане и немогуће их је било успоставити; нити ми знамо шта се дешава иза наших леђа нити они опет знају право стање код нас. Једини знак живота даје још пољска полубатерија поручника г. Петровића од горње градске капије, која непрекидно грува и даје нам на знање да су наши још живи.

Око 12 сати у подне 25 септ. на неки начин стигла је заповест да се са пионирском четом повучем и јавим команднту Одред, од кога ћу добити нов задатак. Из те заповести ја сам прочитао целокупну ситуацију код одбране Београда. Посигурно је одступање и ја треба у заштитници да рушим објекте. Дакле и поред оваквих сатанских мука ипак напуштање Београда! Кроз мене прође један грчевит трзај као да ме је неко додирнуо електричном жицом и ноге ми клецнуше. Моја претпоставка да је непријатељ уништио наше лево крило на Ади Циганлија и Чукарици и надирањем угрозио нашој позадини, била је потпуно тачна. Доцније сам дознао, да је у 12 сати већ било пало Баново Брдо, и један део Топчидерског Брда и да је даљи наш опстанак на Дунавском Кеју био немогућ.

Извући се са четом из овог пакла, био је читав проблем. И док сам увео једну пешачку чету из резерве да смени моје војнике и док сам испитивао како да прођем кроз зону обасуту артилеријом, већ је био прошао један

Величор Великић, капетан I кл., храбро погинуо у Одбрани Београда 1915 год.

сат по подне. Морао сам вршити читаво маневрисање кроз варош, да би сачувао онај остатак чете, која је претрпела знатне губитке, јер је то била једина техничка јединица Комбинованог одреда.

И тек сам успео да изиђем из вароши у правцу Бањице а наши храбри браниоци Ду-

навског Кеја, потпуно исцрпљени дводневном страховитом борбом, под навалом многобројних свежих непријатељских снага почели су да одступају кроз Београда...

Моја бројно скромна јединица Пионирске чете Комбинованог одреда стицајем прилика добијала је поред техничких и чисто борбене задатке као последња резерва. Она је те своје задатке без великих претензија савесно извршавала и за то била обилно обасута пажњом и од стране команданта пуковника поч. Туфегџића и од његовог начелника штаба мајора г. Миће Недића.

Напуштањем Београда ми смо и даље грчевито држали положај око њега, жељни да са њим што дуже останемо, као кад неко прати свог милог на вечни пут па застајкује да би га се последњи пут што више нагледао.

Једног кишовитог данат 3 октобра после подне на Авали, опет као последња резерва са другим мањим јединицама Одреда, спасавајући целокупну артилерију извучену из Београда, масакрирани сатима од непријатељске артилерије и нападани од пешадије и то на отвореној ледини без ровова, последњи пут гледали смо Београд.

Хладна и мрачна јесења ноћ својом копреном обавила нас је и под заштитом ноћне тмине ми смо се повукли и отишли у неизвесност, одакле смо се вратили Београду тек после пуне три године његовог робовања! И то само један мали део нас!

Милан Рафајловић,

коњички пуковник у пенз., онда команд.
коњичког дивизиона Одбране Београда

Улога коњице у одбрани Београда 1915 год.)*

Ако је Марс — Бог рата пошао у поход, да човечанству покаже сву своју моћ и страхоте рата, онда изгледа да је 24 септембар 1915 године (датум напада Макензенове Армије на Београд,) био један дан његовог крвавог пира. Германско-тевтонска најезда са свима својим најгрознијим ратним инструментима, кренула је да докаже једноме маломе народу, да су илузорни и храброст и љубав према отаџбини и дивовски напор до последњег даха. Технички савршено наоружана маса, кренула је да уништи један народ, само зато, што се већ годину дана храбро бори за своју слободу и самосталност, и што је већ два пута тукао његовог верног савезника Аустро-Угарску.

У армијској заповести маршала Макензена, која је ухваћена код првих заробљених Халовданаца, говори се овако:

„Ви не идете ни на талијански, ни на руски, ни на француски фронт. Ви полазите у борбу про-

*) Датуми су по старом календару.

тиму једног новог непријатеља, опасног, жилавог, храброг и оштрог. Ви полазите на српски фронт и на Србију, а Срби су народ који воли слободу и љуби своју Отаџбину и који се бори и жртвује до последњег.

Пазице, да вам овај мали непријатељ не помрачи славу и не компромитује досадање успехе славне немачке армије."

Овако је говорио Макензен, а то су исто понављали и немачки официри својим војницима, када је Макензенова армија са фронта код Брест-Литовска кренула на Србију.

А када се у зору 24 септембра, проломило небо над Београдом, када су топовска чудовишта од 42 сантиметра отпочела своју страховиту канонаду браниоци престонице, гордог Београда, грчљито су стезали своје брзометке и на својим положајима хладно чекали, да приме неравну борбу Давида са Голијатом.

У зору, 24 септембра, непријатељска канонада, никада дотле незапамћена, пренула је из сна и све оне трупе и јединице Одбране Београда, које су се као резерва налазиле у кантоманима — селима у околини Београда.

У Белом Потоку, кантоновао је коњички дивизион Одбране Београда састављен од два ескадрона Дунавске Дивизије II позива. И место трубног знака за устајање или узбуну, канонада је дигла све. Стари ратници већ су навикнути да их пушка или топ буде. Цео кантоман је оживео, и све је почело журно да се спрема, да их она, у рату, злокобна реч „покрет“ не би изненадила, јер она највише утиче на нерве.

Звека оружја и ратне спреме, жагор и хрзање коња, знаци су нестрпљења. И ако

још са Торлака од штаба Одбране Београда није стигло никакво наређење, све је било спремно за покрет за непуних пола часа.

Милан Рађајловић, коњички пуковник у пензији

Командант мајор Рађајловић и сви официри окупљени су у школској згради, где се већ издају потребна наређења, а симпатични кувар спрема журно доручак, јер ко зна, када ће се ручати или вечерати. Можда многи од нас неће више никада сести за другарски сто симпатичне официрске менаже, где се увек, проведу многи весели другарски часови.

А када је освануо сиви суморни септембарски дан, јутро је затекло све на ногама и под ратном спремом.

У 9.30 часова пре подне авизован је покрет Дивизиону од стране Штаба Одбране Београда.

Неизвесност ситуације највише мучи, стоји се и чека, док тамо, према Београду, који је заклоњен Торлачким висом и не види се из Белог Потока, чује се страховита и све јача и јача канонада, која бесни без прекида.

„Београд је у пламену и диму, цивилно становништво гине и страда,” — рече нам тако ордонанс из Штаба. На лицима старих ратника чита се огорчење.

Већ је пала команда: „Јаши!” Командант мајор Рафајловић на своје пунокрвнице и лепе вранце ставља се пред чело дивизиона, и после примљеног рапорта загрме његов глас:

„Војници,

Дошао је опет час, када се треба заложити за Краља и Отаџбину. Непријатељ је јак и бројно надмоћан, извршио је ноћас напад на Београд и наши храбри и сјајни пешаци херојски му одолевају. Ми смо резерва Одбране Београда, али зато, имаћемо прилику да се покажемо као први и равни онима, који се већ јуначки боре. Ви сте стари ратници. Ја нећу много да вам говорим. Ко хоће да мре, тај ће да живи.

Напред!...”

На Торлаку код Штаба Одбране Београда све је живо. Стари генерал стоји намргођен крај ватре и гледа на Београд, који пружа језовит приказ. Густе ниски облаци дима, многобројни пожари, јата црних немачких авиона круже и бацају бомбе, а кроз дим

бели се Београд, као да пркосно каже својој завојевачу: „Не бојим те се, многи су пали док су дошли до мене па ћеш и ти пасти!”

„Бежанција”: Београђани избегли од тешких аустро-немачких граната — повлаче се ка унутрашњости.

Старим крагујевачким друмом крећу се дуге поворке народа, који оставља своја огњишта да спасе голе животе своје и своје нејачи, а цео пут од Звездаре до Топовских Шупа, главна комуникација, стављена је под топов-

ску ватру. Грозни непријатељ не штеди ни жене ни децу, као да им не да да избегну и спасу животе.

Дивизион се убиваковао у селу Кумодражу као резерва Одбране Београда. Приправност под оружјем.

У 5.50 часова по подне наређује се Дивизиону да се крене за Остружницу и стави под команду Остружничког отсека, али се ово наређење брзо мења и место Остружнице, наређује се Дивизиону, да одмах крене за Београд и да код Савског пристаништа поседне обалу. Ухватити одмах везу са командантом Градског подотсека, под чију се команду Дивизион ставља.

Прићи Београду без жртава тешко је. Друмом код Топовских Шупа крећу се тамне силуете народа са фењером или свећом у руци, јер топовска ватра, уништила је већ електрично осветљење. Жене и деца преплашени и очајних изгледа бурно поздрављају пролаз Дивизиона који у касу креће ка Београду. „Не дајте Београд!“ — чују се гласови, „држите се браћо!“ — А већ од Крагујевачког ћерма до Карађорђевог Споменика и Звездаре, пут је тучен страховитом ватром. Да није пожара који осветљава, да није светлости од топовских блескова и експлозије зрна, београдске улице биле би у густој помрчини. Ваздух парају фијуци тешких топовских зрна, која у масама у ваздуху експлодирају услед судара. Калдрма раскопана са дубоким рупама, гомиле камења проривених улица, оборени диреци од осветљења и жице као да престављају вештачке препреке, намештене да онемогуће кретање трупа које стижу као појачање.

Од Официрског дома и улицом Краљице Наталије звижде већ пушчана зрна своју посмртну песму а све раскрснице тучене су

Мирко Голубовић, добровољац из Сремског одреда, који је, поред осталих тешких рана, изгубио и ногу до самог кука на Дунавском Кеју 1915 год.

шрапнелском ватром тако, да се претрчавање врши у галопу.

Дуж старих и ниских кућа у Краљице На-

талије улици — некада мирне абаџијске чаршије, склонисмо коње и коњоводце. Ескадрони пешке, спремни на ивици улице код кафане „Моруне“ треба да пређу један опасан простор засут ватром. Зелени Венац, место садање пијаце, тучен је тако јаком пушчаном ватром, да је прелаз тежак. Две велике куће, најлепше (једна је још и данас порушена) горе у пламену који осветљава цео простор.

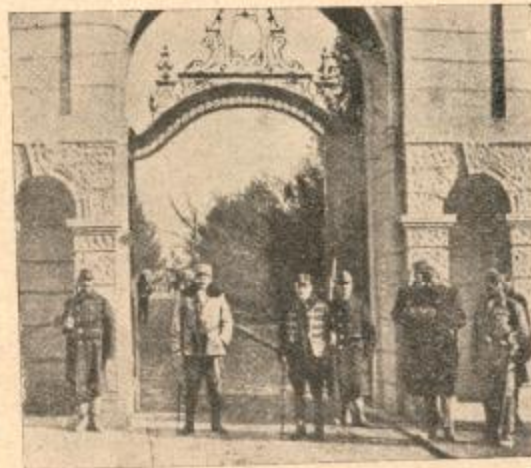
Читаве јаруге створене од разорних граната са обореним дирекцима и жицама представљају препоне па и заклон. И један по један — до кафане „Америка“ скаче и прескаче, пада и диже се, жури да пређе опасну просторију. Јаруге створене експлозијом граната служе као добар заклон од пушчане ватре. Као да милиони пчела зује над нашим главама, док тупи одјек зрна, која одскачу ударом о камен, допуњују овај ратни оркестар.

У колони „по један“ провлачили смо се Југ Богдановом улицом да би стигли до Данићеве куће а одатле поред кафане „Кичево“ старог чика Дамчета, избијали смо у Карађорђеву улицу на сквер према Крсмановићевој кући, која је добро послужила као заклон од пушчане ватре.

На обали Савској код пристаништа затечени су ровови са slabим немачким деловима, тако, да су ови једва могли вршити само осматрачку службу. У 9 часова Дивизион је посео обалу Савског пристаништа и о томе известио команданта Градског Подотсека, који одмах наређује Дивизиону да прими команду над пешадијом на обали и да пристаниште држи чврсто и по сваку цену. И тако је 4-а чета II батаљона X кадровског пука стављена под команду Коњичког Диви-

зиона, који према поменутом наређењу презима команду, и они поседају обалу на простору од Савског пристаништа до близу Савског Моста, где имају везу са пешачким деловима 7 пешад. пука II позива.

Присуство појачања, благотворно је дејствовало на слабу посаду пристаништа.

Аустријска стража пред капијом Двора у Београду
1915 год.

Јак тресак коњичких карабина, који због својих кратких цеви дају јачи звук и много већи блесак, открили су одмах присуство коњичких јединица у борби. И ове ноћи, ма да је Сава била тешка препона за прелаз, аустро-немачке трупе чиниле су неколико узалудних покушаја да пређу на нашу обалу. Са времена на време, тамне силуете десетине чамаца отисле би се од обале, пуне војника,

у правцу пристаништа. А, када им је пушчана и карабинска ватра са Савског пристаништа нанела тешке губитке и када је преврнуте чамце и потопљене војнике понела Сава своје утоку, уз јаук и лелек рањеника, вратили би се левој обали Саве, да би после, артиљеријска оруђа сејала пустош по нашим рововима. Сваки неуспели покушај прелаза чамцима у току ове ноћи, био је пропраћен јаким бомбардовањем не само обале и ровова, већ и вароши, да би се што јаче манифестовала срдита немоћ наљућеног непријатеља, који је узалуд проливао крв невине деце и жена, која су још остала у вароши.

У 5 часова и 5 у јутро командант Градског подотсека издао је наређење, да се Дивизион има вратити у састав резерве Одбране Београда и да се има повући још док траје мрак, пре сванућа, а да обалу на пристаништу има посетити чета жандарма.

У свануће 25 септембра, око 6.30 часова, Дивизион се кретао ка Торлаку. Улицама Краља Милана, Светога Саве, Браничевском сишао је у Мокролушки поток, да би преко Душановца избио на пут за Торлак.

Одмаршовати у Жарково и ставити се под команду Комбинованог одреда гласила је заповест Одбране Београда. (у 8.20 час. пре подне). Код села Жаркова обезбедити правац који води из Макиша, и помоћу извиђачких патрола, и утврдити јачину и намеру непријатеља који је прешао западно од узводног врха Аде Циганлије.

5-ти ескадрон под командом капетана Реље Брабића, одређен је, да помоћу патрола извиђа Макиш и непријатељску снагу у њему. Две официрске патроле одређене су са за-

датком извиђања северног дела Макиша (вођа патроле рез. поручник Душан Милићевић) и јужни део Макиша (вођа патроле рез. потпоручник Жика Тадић).

Дивизион са главнином налазио се у селу Жаркову. У 11.30 часова пре подне командант Топчид. подотсека (пуков. Милосав-Лешјанин командант VII пешад. пука II поз.)

Жртве бомбардовања

извештава да је Дивизион према наређењу команданта Комбинов. одреда стављен под његову команду. Шаље задатак Дивизиону да одржава везу између левог крила трупа Топчидерског подотсека који се налази на Савској обали за 1 километар узводно од кречане код Чукарице и да извиђа све пролазе кроз Макиш и тиме осигурава леви бок подотсека.

Задатак је скрупулозно извршен. Извиђачке патроле откривају кретање неприја-

тељских чета (командир 5 ескадрона капетан Брабић) у 12.40 часова, из Макиша ка Чукарици, док Дивизион држи једну ивицу села Жаркова (1 ескадрон капетан Милан Гудовић). Стављен под унакрсну ватру Дивизион се херојски брани, заузима источну и западну ивицу села и врше извиђање под ватром како Макиша тако и Бановог Брда.

У 4.20 часова по подне Топчид. подотсек извештава да на Чукарици нема наших делова, али да их има на заравну изнад Чукарице.

Први ескадрон чини све покушаје да заштити вод артиљерије (2 топа 9-те батерије) у селу Жаркову.

Догађаји се развијају невероватном брзином. Баново Брдо пламти од артиљ. ватре. Као да га је неко запалио и као да земља гори. А тада око 5 часова по подне офиц. патрола за одржавање везе са трупима на Бановом Брду, извештава да је аустријска пешадија освојила Баново Брдо.

*

Период крвавих борби одбране Београда завршен је на Авали. Повлачењем на нову одбранбену линију остатак трупа Одбране Београда изашао је из зоне ватре тешких оруђа са вером да ће дубље на Космају и Варовници дати отпор и прећи понова у напад. Али издајство Бугарске и објава рата од њене стране осујетило је све и кобна 1915 година, показала је храброј одбрани пут у Албанију у изгнанство, да би се после пуне три године српска застава победоносно залепршала на Триглаву и Марошу а епохална борба завршила потпуном победом савезничких сила.

*

Акт пијетета захтева, да се ода част и слава свима палим жртвама, само на жалост, архива је уништена да би се изнела и имена свих палих бораца, те зато бележимо само имена официра Коњичког дивизиона Одбране Београда:

Командант Дивизиона, коњички мајор: Милан Рафајловић; ађутант Дивизиона, рез. коњички поручник Ђорђе А. Боди; командири: 1-ог ескадрона актив. коњички капетан I кл. Милан Гудовић; 5-ог ескадрона актив. коњички капетан I кл. Реља Брабић; водни официри: резервни коњич. поручници: Властимир А. Богић; Хаим С. Кoen; Вукоман Б. Бошковић; Душан Т. Милићевић; и потпоручници: Драг. Милановић; Жика Тадић; Живота Јелић.

улицама пуним радозналост света, зачуо радостан крик: „Ено, погоди га! Браво!“ Али је

Бока Б. Несторовић,

Бан у пензи, бив. председник Београдске општине за време најтрагичнијих дана Београда 1915.

Херојски њад Београда

I.

У уторак, двадесет другог септембра 1915 године, око два часа после подне, указа се над Београдом један велики аероплан са свим друкчијег кроја, него што су раније виђани. Аероплан је долетео од земунске стране, захватио средину Београда, и у том је правцу ишао до краја града, па се натраг враћао, и тако се стално шетао све до шест часова увече.

Дан је био леп, ветра није било, а како аероплан није бацао бомбе, Београђани су могли са задовољством посматрати беле облачке лелујавог дима од шрапнела српских батерија, које су биле распоређене по тврђави београдској и непосредној околини града.

Нишанције, и ако нису имали нарочито конструисаних топова против аероплана, гађали су врло добро, тако да се сваки час, по

Бока Б. Несторовић,

б. председник Београдске општине

аероплан, читав, неповређен, излазио из шрапнелских облачака и пркосно продужавао своју шетњу по ваздуху.

На чистини пред кафаном „Славијом”

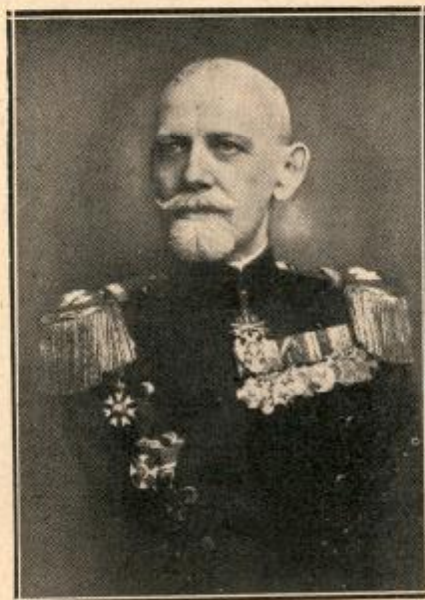
искупили се људи из разних сталежа, од којих су неки говорили да аероплан мора бити оклопљен, иначе би се одавно сурвао; други су, напротив, тврдили да је то немогућно, јер од куда би се толика маса челика држала у ваздуху ? !

Један обавезник чиновничког реда, после дужег посматрања рече онима око себе: — „Ама људи, да вам ја нешто кажем! Ово мора бити да је немачки аероплан, који жури брзином ако не више, а оно бар сто двадесет километара на час. То значи да он за један минут пређе две хиљаде, а у једној секунди тридесет и три метра! Сад прорачунајте колико треба секунда од времена, кад се топ нанишани и опали, до времена док се шрапнел не распрсне, па ћете видети, колико је метара за то време аероплан побегла од места, на коме га је топција нишанио.

— Право кажете, господине, одговори му један чичица са Славије. Аероплан је што и мува или комарац. Ајде, мува је бар хитра, али комарац баш не лети брзо; па ипак, таман мислиш да си га препљескао између дланова, а оно, кад их отвориш, нема ништа. Побеглао!... Тако је и са аеропланом. Кад га скочитлају наши шрапнели, ми мислимо да од њега није остало ни парчета; док међутим он се као чиков измигољно и здрав, читав, изишао из шрапнелског дима.

Ово се поређење допаде људима који су

ту стајали, а нарочито једној групи старца, општинских служитеља, који заборавише посматрати аероплан, па сваки поче објашњавати како је то тешко ухватити муву или ко-

Млађа Божићевић, генерал у пенз., онда командант артиљерије Одбране Београда

марца. Неки од њих почеше и пљескати длановима, као кад се хвата комарац, те се из тога изроди шала и смех. Са смехом, здравим смехом се почело...

Топови су и даље грували с једне и друге стране, али свет, већ навикнут на фијук гра-

ната и крстарења аероплана над Београдом, остаде и даље по улицама, а у оној групи пред „Славијом” отпоче разговор о томе, какво значење може имати велика бела застава с црвеним крстом, која је високо била истакнута над Земуном.

— Моје је мишљење, рече један из помануте групе старца, да су Швабе побегле из Земуна, а ондашњи Срби истакли белу заставу дајући тиме знак, да наша војска може слободно прећи с оне стране Саве и Дунава.

Тако су мислили простији људи, али неколико чиновника, који су стајали на тераси кафане „Славије” нису тако мислили. Међу њима је био и један официр, коме се један из друштва обрати с питањем:

— Како ви, господине мајоре, тумачите ово шетање аероплана над Београдом? Нити баца бомбе, нити се уклања испред толиких шрапнела!

— Бојим се да му није задатак да открије наше батерије, одговори мајор. Озго, с висине он може тачно да одмери одстојање од бежанијске косе, а може и фотографисати сваку нашу батерију; нарочито француске, енглеске и руске које нису у заклону, већ леже откривене на бетонској подлози.

— Како? Зар те батерије нису у каквом заклону? — запиташе изненађени слушаоци.

— Не, то су обалски топови, којима је задатак да туку аустријске мониторе челич-

ним зрнима. Зар нисте приметили да монитори не шетају више Савом и Дунавом, од како су дошли ови топови? — одговори официр.

— Не разумем зашто француски аероплани с Бањице не нападну овог дрског изазивача, рече Жика, полицијски писар, опште познат са свога уличног херојства.

Рупчага коју је направила немачка граната пробушивши дрвену калдрму и бетон испред хотела „Таково“ на Теразијама 1915. год.

— Француски авијатичари су још пре три дана дигли свој логор с Бањице и повукли се иза Авале код „Трешње”, објасни официр.

Господа у цивилу погледаше се, а на лицу им се указа запрепашћење.

— Па шта из тога изводите? — запиташе неки од њих стрепећим гласом

— Шта знам да кажем? Ми у обласној дивизији ништа не знамо, јер они с Торлака (мислећи на штаб команде Одбране Београда) ништа не јављају!

— Мени се све чини, да се Аустријанци спремају да још већом жестином бомбардују Београд, прихвати професор Томић, који је за време рата вршио дужност војног цензора, па дубоко уздахну, мислећи на своју породицу коју тек што је довео из Јагодине, где ју је у почетку рата био склонио.

— А она бела застава над Земуном? — упаде Жика писар.

— Бела застава, одговори мајор, може да значи... може да значи... Али ово што ћу рећи то је само моје лично мишљење... Бела застава може значити, да се Аустријанци спремају за прелаз преко Саве и Дунава, па Земун стављају под заштиту црвеног крста, да га наше батерије не би тукле.

— И ја бих то рекао по свему што видим и чујем око себе, рече један трговац. Јуче сам био у Управи града и тада ми члан, у поверењу, рече да је дошла поверљива наредба министра Унутрашњих послова, да се грађанству на „неузбудљив начин саопшти да се свако ко хоће може повући у унутрашњост земље“, а кад му ја приметих да то личи на евакуацију Београда, он ушептрљи: „Па не... па није то евакуација Београда, јер би је ми јавно саопштили, него је то само једна поли-

цијска мера опрезности, пошто је г. министар обавештен да је у Београду доста свега до сад изгинуло.

Официр хтеде да заусти, да су по наредби команданта Одбране Београда све официрске породице, које су живеле у вароши и околини, још синоћ отпутовале за унутрашњост, али се, као војник, уздржа да не би одао наређење, које му је као поверљиво саопштено.

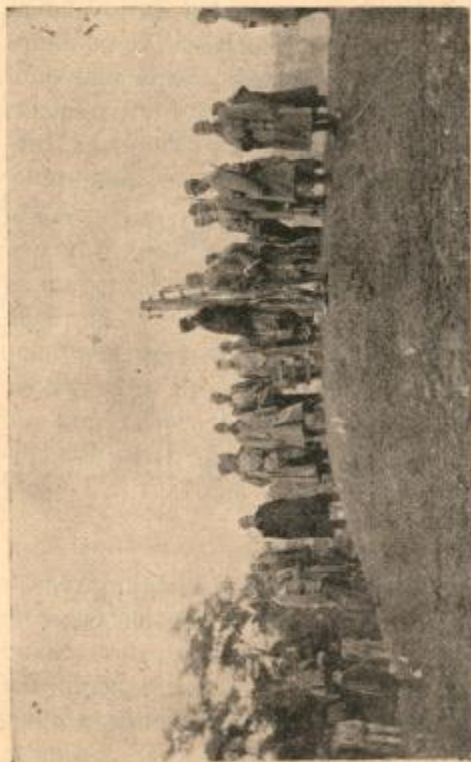
Присутни потражише очима Жика, полицијског писара, који би им могао дати обавештења о оној наредби министра Унутрашњих дела, али га нису могли приметити у оној гунгули пред „Славијом“. Он је непримећен ушао у кафану, чим је отпочет разговор о евакуацији Београда, те је тако избегао да гаде одговора радозналим и заплашеним Београђанима...

II.

Тачно у 6 часова увече, непријатељски аероплан одлете ка Земуну, а наше батерије ућуташе. Свет се поче разилазити с улица. Једни, који нису били у стању предвиђати, одоше шалећи се на рачун аероплана, а други који су дубље мислили и, по карактеристичним знацима, морали донети неповољне закључке, брижно су се питали, шта ће им донети ноћ?

Међутим, те ноћи није се десило ништа необично. Само би се с времена на време

чуо топовски пуцањ, али је за Београђане то била обична ствар и свет је мирно спавао.

Двадесетпет аустро-угарских војника вешају Једног српског свештеника у Београдском Гуверману

Сутрадан освануло је дивно сунчано, јесење јутро.

У последње време, становници Београда, намучени по збеговима у унутрашњости и лишени угодног стана и добре постеље, почели

су се по мало враћати својим кућама, те је по улицама било доста света, а пијаца „Цветни Трг“ удаљенија од аустријске обале него Велики Пијац, била је препуна свега и свачега, тако да су домаћини, шетајући се између читавих брда воћа и поврћа, весело говорили: волимо и погинути у овом изобиљу и под својим кровом, него се потуцати по паланкама и оскудевати у свима потребама!

Тако је то трајало до 11 часова пре подне.

У тај мах Београд се наједанпут из темеља заљуља, као да се нешто огромно, нешто тешко на земљу сручи. Над њиме се проломи нешто страшно, дотле нечувено, нешто налик на бесни оркан што заљуља ваздух и куће, што људима замути главу и уздрма сваки дамар у њиховом телу.

Свет, у први мах, застаде као на команду и узневерено погледа у небо, а по том око себе. А кад одмах за тим и други тресак проломи ваздух, свет наједанпут, обузет несвесним осећајем да треба да бежи, прште с улице и пијаце на све стране. Сељаци на двоје на троје, натоварише нешто своје робе и дадоше се у бегство изван града. Дућани се свуда затворише и за трен ока свет се изгуби с улица и затвори у своје куће и подруме.

То није био оркан, то није био моћни излив стихија, који се над Београдом и његовом околином изручи, — то је био једновремени тресак из више од три стотине шездесет

топовских цеви свију калибара, којима је силни непријатељ био опасао српску престоницу од Црпаре наспрам Чукарице, па све до Панчева, и којим су две силне царевине, Аустро-Угарска и Немачка, огласиле своју заједничку офанзиву противу малене, изможене, злосрећне Србије.

Учестана паљба из неколико десетина хиљада пушчаних цеви слила се у једноставни звук, који је обузео целу запаљену атмосферу. Од тога општег хука одвајају се митраљеви, који клопарају као точкови безбројних ветрењача, а над свим тим разлежу се рефрени батерија свију калибара, чији се страшни тресак крши и ломи као да се стотине громава сручују на српске позиције у непосредној близини самог Београда, или као да с неба падају читави железнички возови и разбијају се о стење и камење.

На саму варош још ништа не пада, али изнад глава збуњеног, залуђеног, облесављеног становништва грми и сева страшније него кад се олуј проломи; пршти и цепа, као да небо гори; урла, цичи, јауче, ксвће, мауче, као да то разјарене дивље животиње изнад града јуре; котрља и трангара, као да огромне тарнице бесним трком јуре по пламеном небу; пишти и цичи као да се хиљаде змија наједанпут разбегло из свог запаљеног гнезда.

То тешка зрна из аустро-угарских мерзера 305, немачких 402 и свију других кали-

бара над Београдом пролећу и на руске, француске, енглеске и српске позиције падају.

Већ другог дана пуче глас по граду, да су Немци уништили наше батерије с челичним зрнима; успели да се под заштитом монитора дочепалу дунавске обале на „Јалији“ и већ дошли до кланичне пруге. Гранате, а нарочито шрапнели, почеше падати на доње варошке крајеве: „Дорћол“, „Зерек“, „Савамалу“ и „Три Кључа“. Свет избезумљен од страха и гоњен несавладљивим нагоном да спасе живот, поче бежати у горње крајеве града, разnoseћи панику, распростирући страх и ужас и повлачећи за собом и друге узвицима: „Погибе Маркета, пређашњи консул у Трсту! Погиуо Никола Стевановић! Затрпан Таса Миленковић! Јеврејски крај уништен! Косанчићев Венац свршио! Разорена Позоришна, сатрвена Призренска, Наталијина и друге улице!“

И људи задихани, престрављени, лармајући и машући рукама; мајке, носећи у једној руци бошчу најпотребније преобуке, на другој нејако дете, а за чију се сукњу ухватило друго које потрчкава дерући се из свег грла, јуре као без душе ка Чубури, да би се дохватили мокролушког потока и преко Душановца избили на Торлак.

Али изнад свега тога лома и крша, над Београдом и даље кружи онај исти аероплан, управља ватром непријатељских батерија и

Соба за рад Блаженопокојеног Краља Петра I — Великог Ослободиоца, демолирана од стране Аустро-Немаца приликом заузимања Београда 1915 год.

доставља покрете становништва, те се наједанпут испред тога устумаралог света, код саме Чубуре, створи ватрени застор од непријатељских шрапнела, и он избезумљен од страха, очајан и задихан, јурну натраг, сручи се у зграду општинске куће у Макензијевој улици, или у богословију „Стеван Дечански“, или у ташмајданске пећине, или у кућне подруме и сутерене, ни сам не знајући да ли ће ту наћи спаса или ужасну смрт...

Други, који су били имућнији и могли добити кола, појурише крагујевачким друмом, да из овог пакла избегну. Али је тај пут, од „Звездаре“ до топовских шупа, на видiku непријатељских батерија с Бежанијске Косе, и таман згодан нишан за њих, те читаве породице под плуском шрапнела и тешких граната ту налазе страшну смрт; искидани, измрцварени и с парчадима тела помешаним у заједничкој крви. Ужас!...

Гадна смрт искезила је своје зубе и раширила своја мрачна крила над јадним Београдом...

На све стране мртви и рањени, јер зрна више не падају само по падинама испод Теразија и Позоришне зграде. Њихов се тресак чује на све стране и на свим крајевима града. Гранате код палилулске болнице, гранате у Крунској улици, шрапнели у Проте Матеје, Макензијевој и Баба-Вишњиној улици, тамо где је дотле увек мира било, а на простору

иза Савиначке цркве гранате из тешких оруђа угибају земљу, што се у свој околини осећа.

Јуначке телефонскиње, предате тешкој служби до последњег часа, поузданим гласом јављају Општини: „У тој и тој кући рањен, у тој погинуо; ватра онде, ватра овде; брзо кола, људе и ватрогасце!“ Али Београд раштракан, превозна средства, којима је општина некад у изобиљу располагала, реквизицијом сведена на последњу меру, послуга остала на старцима од шездесет година, а жандармерија истурена према непријатељу као редовна војска.

У том, општински надзорник гробља, крвав и увијена лица до очију, долази у општину и јавља: „Гранате падају на гробље, па не само да сам рањен ја и неки моји људи, него и сандуци из гробова искачу метрима у вис под ударом зрна из тешких оруђа. Побегли смо у нове гробнице, а кад се смрче, кроз потоке и јаруге, довукосмо се до вароши и тако, заклањајући се за зидове кућа, допресмо овде. Гробљу се више не може, јер је цео пут изложен ватри непријатељских минитора, који отварају пут својој пешадији. И ми више не можемо!“ — То рече, па се скљока на столицу малаксао од страха, глади и истекле крви.

Општина одмах наређује да се сахрана врши на ташмајданском старом гробљу. Али

тек што је одређено место и гробари почеше копати гробове, засуше их гранате и шрапнели, те се и они, који од њих остадоше живи, спустише у ташмајданске пештере.

Шта да се ради? . . .

У том, у општину долази један чича из Мирочке улице, једне од крајњих улица према Новом Гробљу, и плачући моли да му се сахрани одрасли синчић, који је пред вратима куће погинуо. Ту му саопштавају да сахрана не може бити ни на Старом ни на Новоме Гробљу јер гранате засипају оба места и нико не сме да им приђе; нека дете укопа у дворшту или подруму своје куће, а кад се овај алаук стиша, општина ће га сахранити о своме трошку!

— Зар без сандука и на неосвећеном месту! — јекну чича. То ми је јединац био! Аман смиљујте се!

Председник га теши: — Мртвачки сандук можеш добити, али се дете не може у гробље пренети. Цео је Београд разбојиште, цео је Београд гробље, а своја кућа човеку је најсветије место. Бар ћеш сина још који дан крај себе имати, ако га укопаш у кући. Зашто не? . . . Зар је освећено место пољана на којој се сахрањују војници, пали у борби? Сад треба да нам је главна брига спасавати рањене, а мртве ћемо покупити доцније, онако како се ради у свакој битци. Јер, зар ово није битка, зар ми у Београду нисмо на најстрашнијој

позицији какве је икада било? Умири се чича и уради што ти се саветује, јер је то једино могућно!

„Бежанија“: Избеглице из Београда и околине очекују полазак воза на ж.в. станици у Реснику 1915 г.

Чича ипак одлази незадовољан и љут ма општину, али на путу ка својој кући сковитлаше га шрапнели и гранате, и он, избезумљен од страха заборави неопојаног и неукопаног

сина јединца, и, онако стар, побеже изван града и једва се на Торлаку заустави. Тамо су морали да га увежу и затворе, јер је, несретник, био полудео...

Борба једнако траје и дању и ноћу, без престанка, без даха. С „Бежаније“, више Земуна, с монитора, поређаних један до другог код Земуна, широм целог Дунава, па онда из Овче, Борче и све до Панчева непријатељски тешки топови бљују и дању и ноћу силну ватру и на српској страни сеју ужасну смрт. Испод те велике ватрене линије светли се друга дуж аустријске обале Саве, потом дуж војничког острва и даље обалом Дунава.

Осећа се мирис од барутног сумпора, смрад запаљених ствари и прашина издробљене земље.

Борба се наставља већ по улицама. На кровове кућа, на отворене прозоре, непријатељ истиче митраљезе, а његове батерије сипају шрапнел отварајући пута својој пешадији.

Наши не добијају помоћ и одступају. Између зграде Народног Позоришта и Велосипедског клуба, иза спремљених редута, прибирају се војници да одахну, да се поткрепе, па да опет наставе борбу, бранећи стопу по стопу, кућу по кућу, улицу по улицу српске престонице која издише...

А становништво Београда? Оно стрепи и ћути. Четири дана без хлеба, — јер је сваки

живот у граду престао; четири дана без воде, — јер су водоводне цеви још првог дана од потреса попрскале; четири ноћи без светлости, — јер су електричне жице покидане а централа разорена; четири дана и толико несаних ноћи између живота и смрти, — ето такав је живот био оних бедника, који су се у овом паклу затекли, и ту неки скончали, а други до краја живи али полумртви остали! . . .

У том гробљу живих, у тој атмосфери јаука и издасаја, по улицама по којима се на сваком кораку срета смрт, виђа се један човек који није клонуо, који не зна за опасност и који зна само за милосрђе и љубав према онима који пате. То је Д-р Рајан, дични син поносног америкашког народа, аиђео бранитељ београдског становништва, који по улицама смрти јури на аутомобилу с белом заставом црвеног крста, купи рањене грађане, носи их у своју болницу и најзад остаје ту, да се нађе Београђанима као контрола племенитих народа Сједињених Америчких Држава и као заштитник покороног становништва!

III.

Одбрана Београда повукла се образујући нову борбену линију, која је ишла од „Дедиња“ преко Топчидерског Брда на стари бањички шанац и даље на „Велики Врачар“.

Они, који су избегли из београдског окр-

шаја, посматрали су с Торлака дејство страшних непријатељских зрна, која су падала на „Дедиње“ у одстојању сваких сто метара, ту правила вулканске кратере, из којих је куљао дим који се убрзо развијао у фантастичне фигуре, и, ширећи се, цело брдо завијао у црно.

Тада, Господин Трубриц, енглески вице-адмирал, придодат на службу команди Одбране Београда приђе једној групи посматралаца у којој је, поред других, био и Д-р Бертран, шеф француске санитарне мисије у Београду, па рече: — „Жао ми је, господо, ја бих плакао од туге, што овај кршни, овај неустрашиви, овај племенити српски сељак (показујући руком на неколико српских војника, који с пушком у руци, некуда журно стрчаше) није добио прилике да се дохвати прса у прса еа овом мизеријом од људи (показујући на групу немачких заробљеника, ситних и јако кржљавих). Али шта ћете? Пред овом силом артиљеријом за неколико дана су пала бетонска утврђења белгијска, пред њоме се морао повући и неустрашиви руски војник, па пред њом се морао повући и српски ратник и ако готово није ни видео непријатеља.

„И то ће бити на свима фронтovima, све догле, док и на нашој страни не почну гравати такви исти и још силнији топови. То ће бити, јер то мора бити!“ — заврши г. Трубриц.

Ето тад! . . . . .

Међутим, око Београда се и даље кршило домило, превртало, горело и страшно херило. Дивни Београд с Торлака је изгледао као прави пакао, увијен у густо дим из кога су севале варнице од запаљене столарске фабрике, од запаљених кућа на Дорћолу, Зеленом Венцу и другим крајевима вароши, као и кожарске фабрике и бродарске радионице на Чукарици, одакле је лизао пламен у него и надвишавао и само „Баново Брдо“.

Фелтон-скица из Одбране Београда:

Драгиша М. Стојадиновић,
инспектор Министар. трг. и индуст.

Незнани јунаци

Дан се тужно приближио крају. Небом се гоњаху бели светли облаци као у сред лета. Ветар их је ваљао у правцу Београда. Ми смо преморени, неиспавани, блатњави, изгладнели, замрзлих живаца, хутљиви и равнодушни напустили ровове испред Торлака и измицали под борбом ка Авали. Торлак се није више смео бранити јер лево крило одбране беше се повило долином Топчидерске Реке, пред навалом Немаца. Требало је исправљати фронт и бранити Авалу. Низ падине са Торлака десно и лево од нас сливала се заостала војска. Пушке праште на све стране. То се бију немачка одељења за гоњење са остацима наше пешадије која се повлачи.

Једна батерија пласирана позади Торлака у малој шумици покушава да помогне трупе да се извуку. Два топа сипају бесно ватру. Силазимо и гледамо ову нашу батерију. Преостала послуга трчи тамо и амо довлачећи муницију из испретурених кара. За нас загнуле од тешких топова немачких, ова два

топа изгледају играчке, али су нам они ипак мили, јер се нисмо надали да ће се наћи још који куражан артиљерац да се ухвати у коштац са Немцима. Сваки топовски пуцањ откривао је батерију и значно је за све време борбе на Торлаку, ни више ни мање, него раширити руке пред немачким топовима и извршити самоубиство. Циљ ова два топа бејаше гребен торлачког брда, где избијају немачки пешаци у групама, гонећи наше. Црни стубови дима од наших граната нижу се по венцу, избацујући разривену земљу у ваздух. Немци пробаше да се укопавају па када им се то учини бесциљно, нагоше бежати гомилицама иза брега.

Један немачки аероплан, који је крстарио изнад нас сужаваше свој круг изнад ове наше батерије. Једна зелена ракетла сину испод аероплана и тог момента у нашу батерију згроми се страшна експлозија од четири рафалних немачких граната. Црн облак зави целу батерију. Кроз тај црни ковитлави облак синуше нове експлозије, стварајући пакао у батерији и око ње. Испчупано шибље и стабла од дрвећа, измешано са парчадима земље, пршти на све стране из онога облака. С времена на време, када ветар повије облак, видимо артиљерце како беже већ далеко од топова и кара. Неке каре погођене горе. Расут барут запаљен светли се чудном светлошћу. Сви топови и каре испретурани су и са сваком новом експлозијом скачу у вис претурајући се понова.

Аероплан понова пусти једну ракетлу. Немачки топови ућуташе. Дим се лагано пови преко шумарице те се развалине наше батерије указаше у пуној својој жалости.

Око топова све је пусто. Они који су могли да измакну измакли су. Мртви леже непомично измешани са проривеном земљом. Рањеници бауљају и котрљају се низа стра-

Драгиша М. Стојадиновић, рез. капетан, инспектор Министар трг. и индустр.

ну грабећи да измакну што даље од овог страшног места.

Таман оданусмо од узбуђења верујући да је двобој свршен, јер се беше све утишало, када из шумице испод батерије изађе један наш официр. За њим иде, један по један, заостала послуга батерије. Журним кораком

одоше право ка топовима. Згомилаше се око њих и за мало па два наша топа почеше опет да севају, циљајући на ланац немачке пешадије који се креташе слободно по гребену на Торлаку. Озлојеђени артиљерци сипаху сада још очајнију ватру. Више нема коректуре већ се само чује тресак за треском. Ми смо стали, не дишемо и чекамо шта ће бити. Јасно нам је да је без сумње заповест да се по цену живота не прекида паљба. Наредба се мора извршити. Страшан тресак задрма земљом. Немачка тешка батерија понова поче своје дејство противу ових наших јадника. Аероплан је опет изнад батерије и мотри. Борба је страшна, на живот и смрт. Кроз црни облак од експлозија немачких граната сијају и наши топови, али све ређе и ређе. Прво један ућута, па мало после и други. Из облака истрчаше заостали артиљерци и понова побегоше у поток испод батерије.

Аероплан сигналом обустави паљбу немачких топова. Ветар опет разби облак око батерије и поново нам показа испретуране ове топове поваљане и поразбијане каре помешане са изгнулом послугом.

Поверовасмо да је крај борби, јер очевидно беше без разлога покушавати више ма шта, али се из потока испод батерије, чим Немци ућуташе, појавише официр и четири преостала војника. Претрчаше топовима. Сви прионули да подигну један топ, али га честито и не прихватише када их зави нов облак од експлозије. Војници се распршташе и побегоше низ брег. Крај топа остаде само официр. Немци не прекидају са ватром. Црна маса дима, земље и грања витла се око батерије. Лече експлозије и фијучу парчад тешких гра-

ната. Ветар повија масу тамо и амо преко шумарице, и с времена на време очисти терен око батерије. У батерији видимо само оног официра, како наслоњен лактом на штит од топа стоји као кип непомичан. Остаде до краја тако, чекајући резигнирано смрт, међу својим топовима.

Не знамо да ли је остао у животу, нити да ли га је каква релација споменула. Нисмо могли сазнати ни његово име.

Ако је погинуо, пао је као највећи херој. Пао је као што је пало безброј наших незнатних јунака, правих бранилаца Београда, чије се јунаштво нигде није причало, нигде није славило, јер их је мало ко могао видети како су умиралли.....

.... Посели смо редуте код Белопоточке механе и ту је требало прихватити борбу и заштитити повлачење свих одељења.

Последње заштитнице силазе већ у падину. Немци се шире и заузимају гребен све даље и даље. Нико их више не спречава у томе...

Једна наша патрола од три војника упућена је на последњи брежуљак иза Торлака ка Авали, да прати кретање Немаца и одржава везу са њима док мрак не падне.

Издвојени од другова, који журно силазе низ падину на Авали, ова тројица застадоше мало на ледини, обзирући се и мотрећи на врхове брега где су Немци. Прегледаше пушке и кренуше разређени уз брег. Врх брега обрастају је кукурузом и њива се пружа ка истоку обилазећи љувик са две стране. Патрола граби у правцу љувика. Сва тројица у десној руци држе бомбе, а у левој су им пушке. Сунце је близу заласка и његови зраци с времена на време сину на бајонетима патроле.

Примичу се врху брега. Обазриво кора-
чају и мотре у правцу Торлака одакле се на-
дају да наиђе немачка пешадија. Међутим
Немци су већ близу. Са друге стране подишли

После крвавих борби на Торлаку: жене из околних села на самом бо-
јишту разгледају лешеве наших војника не би ли у њима познале своје
мужеве, браћу и родитеље...

су овом истакнутом брегу. Ми их видимо, осам
их је на броју, али их патрола не види, а од
нас су далеко да им не можемо ни довикнути,
ни дати какав знак. Иза нас на падини Авале

поред пута намештају наши једну хаубицу
коју су довукли на рукама са Торлака. Изве-
стисмо командира и замолисмо да туче ону
групу Немаца која жури да сачека нашу па-
тролу. Командир без оклевања, са откривеном
батеријом, пусти једну гранату. Она звизну
више нас, прелете преко патроле и тресну иза
брега.

Патрола застаде, окрете се ка Авали, по-
гледа одакле то наши пуцају и крену понова
напред.

Упро сам поглед у њих и пратим шта ће
са њима бити.

Њима са леве стране долажаху шест Не-
маца безбрижно и не надајући се ничему.
Патрола их прва примети и прилегнувши уз
земљу поче милети ка њима. Онај што бејаше
први скоро се надвисио над Немцима, диже
се на колина, завитла бомбу и бела експлозија
сину међу самим Немцима. Три Немца надоше,
а тројица нагоше у бегство ка Торлаку. Пушке
зацикташе и наша патрола поче грабити за
њима, гађајући их. Она друга група од осам
Немаца већ је избила на врх брега и изнена-
ђена пуцњавом осматраше и испитиваше шта
се то под њима дешава. За мало и угледаше
наша три војника. Прилегоше у кукуруз и
када ови наиђоше према њима на педесет ме-
тара, дочекаше из плотуном. Куршуми поди-
гоше прашину око патроле и двојица од на-
ших падоше одмах мртви на земљу. Трећи
затетура, покуша да се задржи па и он паде.
Изгледа да му је нога сломљена. Немци поска-
каше и потрчаше, рачунајући да су сви мртви.
Онај последњи наш војник поче да их обара
брзом паљбом из пушке. Два Немца посрнуше
и испружише се близу наших, а остали побе-

гоше у кукуруз и полегаше иза оцака. Наста језива борба. Куршуми са једне и са друге стране остављају траг по сувој земљи, из које се диже бразда од прашине, тамо где ударају. Наш војник нема заклона. Привукао се до мртвог друга, преко њега пребацио пушку и тако се бори. Око њега на све стране беле бразде прашине од немачких куршума, али он не сустаје већ пуца немилице. Немци се купе све више и више. На брегу је читав вод. Једна граната из наше хаубице погађа у сам врх брега и Немци побегоше сви. Командир ове хаубице, који види све ово, помаже и даље својом хаубицом. Наш заостали војник изгледа да је тешко рањен и не може да се креће да би се повукао са овог места и ако има времена за то. За мало па хаубица, по наређењу, одлази. Немци понова избијају на брег и покушавају да заобиђу рањеника. Он их види, и на ледини остају још три Немца. Остали беже натраг у кукуруз. Мајор Света Ђукић узбуђен и нервозан одваја једну десетину из свога батаљона и шаље је да што пре стигне у помоћ овоме нашем јунаку. Војници трчећи одлазе, али даљина је таква да ми и не верујемо да се може шта помоћи. Овај јадни рањеник из патроле, с времена на време, како је престала хаубица да дејствује, окрене се и погледа у нашем правцу, па наставља борбу. Не дају му ни тренутка мира. Већ га са три стране свио обруч од Немаца и са три стране сипају куршуми на њега. Он упорно бије на све стране, але све ређе и ређе, ваљда штеди муницију...

Сунце је већ давно зашло те се сада једва назире силуета торлачког брега. По целом фронту зацарио мир, али само на оном месту праште и даље пушке. Дубоко у ноћ водила

се ова очајна борба, па је најзад и тамо све замукло. Мајора Ђукића десетина вратила се после поноћи водећи једног заробљеног Немца, али друго није ништа нашла.

И ова три јунака, чији се животи угасише пред нашим очима, остадоше непознати и незнани. Нико није могао сазнати њихова имена, нити ће икад дознати. И они су као хиљаде других умрли као незнани јунаци, умрли у легендарној одбрани Белога града, да би се њиховом славом многи други подчили.

Тако је то обично у животу.

Фелтон-скица из Одбране Београда:

Милян Предић, управник Народног позоришта, онда водник чете IV батаљона, VII пешад. пука

На Ади 1915 год.

Најтеже искушење Космајаца и Београђана. После повлачења код Војке, кад је цео четврти батаљон VII пеш. пука, обухваћен, већ био прежаљен у штабу, после мучних дана код Дрена, кад је официрима било забрањено да клекну, после ноћног напада код Лисовића, кад је заузео једно брдо са ватром у леђима са другог.

Иначе, пре напада Макензеновог, најелегантнији положај. Посете новинара, кинематографских оператора, енглеских милионера и пријатеља из унутрашњости, привучених чувеном менажом, увек свежом рибом и лаким вином из винограда командантовог, које се пило из полића. Плен са шлепа што је понео поклоне за Божић, који су променили и веру и датум. Вила „Ада“ на Малој Ади, од лепе грађе привучене чакљама између наших и њиних ровова, бела крмарева кућица донесена са другог шлепа и укопана у цакове са земљом на Заноги. На Чукарици електрично осветљење оправљене Мале централе, иза де-

белих плоча довучених из бродарске радионице на прозоре. На положају гомиле малих здепастих свећа „са шлепа“, расипно паљених у групама, док су се читали један за другим француски романи у дугим ноћима дежурства и обилажења фронта. Стари фонограф довучен однекуд криво је на грудобрану у понеком расположеном вечеру свој олупани мегафон, док му је иглица извлачила квартет из „Риголета“ скачући дуж зареза старе плоче и громуљица блата. Чести излети на коњу до Београда, кратко задржавање код „Цара“ или „Гранда“, да мине жеља. У вече осим ретког ћукања, које је било само *acte de présence* предстраже код моста и преко пута зимовника, Београд је изгледао као да траје своје старе дане, као да се горе, код „Москве“, седи у вечерњем чарлијању. Понекад који нервозни дан пушчане паљбе. Ретко бомбардовање Мале Аде, које је само квасило шињеле припијене уз њену греду. У правилним роковима непријатна смена у чамцу, са оним неизбежним шкропљењем будног топчића код „Црпаре“, који је лукаво дочекивао увек на сред воде, као какво кочоперно псетање скривено иза тарабе.

И то је све. Били смо испавани, урањени, чисти, обесни. Наша артиљерија је била надмоћна. Руси код Ружице, Французи више пута у Топчидер, Енглези на Екмеклуку, и наше лепе кратке хаубице иза фабрике и у виноградима више Цареве Ђуприје. Авиација је била господар ваздуха. Посете Французима, који су заменили топчидерским виноградима несужење Дарданеле, удесили станове, кујне, и по цео дан играли у ларовима, додирујући врхове стопала по обичају морнара, или ду-

гим, ђутљивим Енглезима, који су жвакали дем и пушили у кратким лулама *navy-cut*.

При повратку се играло жмуре са предстражама код моста, пакосним али неопасним, и претрчавало се од тополе до тополе, или се у галопу прелазило од Сиротановића до завесе високих дрвета на адама.

Тако све док једног јутра, рано, уз кафу, узету пред шатором у свежини влажне долине између Цареве Ђуприје и Чукарице, није дошао први весник, огромни прљави стуб од земље и дима, који се, уз прасак широк, потмуо, подигао из дворишта фабрике шећера. Од њега почиње оно што се свршило немим ноћним укрцавањем у Драчу.

Нешто раније се сазнало све. У вече, кријући забринутост, али ипак пуни уздања, ослашкивали су по баштицама Чукарице, међу младим ниским воћкама, официри у необичној тишини, која увек значи нешто, дуго, непрекидно гвоздено клопарање с оне стране. Без сумње артиљерија и понтони. Возови без иједног писка крали су се из Топчидера са последњим Београђанима. Нечујно, авиација је отишла у унутрашњост. С друге стране, ницали су сиви штитови дуж ровова и једна глава се појављивала и нестајала иза њиног просека. Осећало се да полако, методски, једна гвоздена воља обухвата рачуном, угловима, мерењем, дистанцама, припремајући посао великим тешким машинама које су чекале у ампласманима с оне стране. Дани чекања, шапутања, али ипак самопоуздања. Последња победа и живот на угодном сектору дали су вере, иако се предосећао други противник.

Први батаљон посео је горњи врх Ци-

ганлије; делови четвртог доњи и обалу до карауле „Јарца“; трећи је одвојио једну че-

Земуница „Старо Здање“ на Малој Ади Циганлији код савског жељезничког моста, у којој су 1915. год., за време одбране Београда, боравили официри VII пеш. пука. (Акварел г. Милана Предића)

ту на Малу Аду. Други је отишао на Дунав. Потпора је била четврти, код тркалишта и возарског ескадрона.

После првог весника у дворишту фабрике, широка крила са црним крстом заузела су небо, праћена узалуд венцем белих шрапнела. Прибијени уз ивицу шуме и уз зидове зграда, у потпуној опреми, већ је резерва чекала на неминовни покрет. Још се одмарало на испражњеним постељама, утегнут, натоварен, пред напором који предстоји. Танка сиљета француског мајора промакла је на коњу, кријући се кроз воћњаке на Чукарици, да осматра из близа. Телефон стално на ушима команданта. Топчидер пита и казује шта зна.

Ускоро на адама свако дрво понављало се паралелном круницом од земље и дима, која је ницала поред њега. Већ је допирао смрад испљених метака, плазећи низ огледало Саве уз обалу.

Тако је прошао цео дан очекивања. Са заласком сунца пожар у Београду још редак, шарао је огледало реке. На положајима се трпело бомбардовање и чекали чамци. Цео дан и целу ноћ трчали су кроз шипраг и шрапнеле од једне тачке до друге, стрепећи да не пропусте који. Ноћ узнемирена премештањем експлозија, проведена уз кратке реченице, добачене најближем другу, прошла је у дремежу. Други дан ујутру знало се већ све. Ноћ са пожаром донела је први пораз. На горњем врху искрцали су се и посели наше заклоне, с ногама у води. На доњем исто. Мала Ада не одговара. Чамци су и даље надирали.

Долазили су тешки од шћућурених војника, кривудајући, док је једна бела рука плаковосог човека, једина видна, управљала малим мотором на крми. При оба-

ли су се ускомешали врхови шлемова више сивог металног руба бокова. По неки је пристајао, насукао се и празнио за часак своју посаду, која се одмах претварала у масу припијену уз земљу, у блато, пола у води. Други нису ни додирнули обалу, као одбивени пригушеним јауком и боловима на њој. Неодлучно, полако, спуштали се струјом, носећи један безоблични товар. Ручна бомба их је претворила у пловеће саркофаге. Издвајали су се још одмах, пре окршаја, као предујам смрти. Поред обале, која је праштала, прошли су немо низ воду, преко водених одјеска, као мала острва над којима је већ лебдео мир. Затим су кружили још за који тренутак, занесени вировима код моста, као нерешени да се отисну или кајући се због промашене борбе.

Учестани лом бараже испред фабрике шећера, вредни очајни одговор наших из баштица на Чукарици и шумица. Фијучи су испунили ваздух. Једна челична мрежа стезала се над главама, над меким људским телима, која се сагибају, чувају, стрепе подилазећи под њу. Понекад, изван мреже, један велики метак бачен на околна брда као да хоће да је рашири, побијајући нове притке. Ђутало се и чекало док су се очи сретале и питале после сваког померања низа прљавих перјаница што су штркљале из земље.

Најзад миг телефонисте са улаза у шатор. Топчидер зове. И одмах затим заповест, кратка, у неколико речи. Колона по један. Кроз бараж. Управо на горњи врх преко моста. На челу тај, на зачељу други. Марш, марш!

Тада трка кроз решетку од пламених трака,

од смрада хемијских сагоревања, кроз жуте, зелене, црвене крупне светлаце, без мисли, са свешћу суженом на једну тачку: пробити се, проћи. Један тренутак прикупљања уз саме зидове радионице кожа и кафана, па трчећим кораком преко наквашеног моста, преко изваљених дасака, између малих водоскока од метака који су промашили у воду.

Тамо на Ади, у засеку поред воде, с ове стране, стоје прилике и гуре се групице рањених и преплашених. Брзо успут, у трку, по која новост, једва схваћена. Искрцали су се. Не можете их одвојити од земље, у коју су се упили, као гамад, док их ногом не нагазите. Осећајући се код куће, на нашој Ади, познатој годину дана, са уверењем, налетела је друга чета. Погинуо је водник, онај добри сељак са руском главом, што је тако срећан био кад је добио звезде. Погинуо је резервни поручник са образима округлим као у девојке. Стоји се где се ноћас остало. Не зна се шта ће се. Све буни дотле невиђена артиљеријска ватра.

Онда, преко ногу рањених окренутих леђима зиду засека, дуж воде, застајући док се за првим метком који је оровашио ивицу засека не изређају још оних редовних пет. Горе, на плато-у, тишина. После чуда од прошле ноћи затишје. Војници леже у грању, у преплету купина, међу засецима, окрећу за тренутак главе да погледају горе ко долази, па опет упиру поглед у зид иза кога је могла доћи смрт. Они тамо, приљубљени уз влажно туђе тле, не показују се, али понеки метак понесе са зрном и лист испред себе. На два-три метра понегде, у густишу. Са сванућем су се притајили зачуђени сами својом смелошћу.

Има се времена да се саслуша промукла прича командира, који је сав набрекао на слепочницама, плав од неспавања, чађав и прљав. Ноћас је артиљерија страшно тукла. Трчало се дуж обале с једне тачке на другу. Фронт је дуг, а наши заклони, тако брижљиво исплетени од прућа, послужили су њима, а нама сметали. Кратка прича, саслушана скоро равнодушно, иза једног дебла. Командир је већ нашао тон наших разговора у биваку. После прелаза изгледа као да смо упали у празнину и тишину. Около лежи понеки наш од ноћас, покривен шаторским крилом. Групе заробљених одударају овде онде новом бојом. Седе или леже, не гледајући никог у очи. Скинули су им опрему. Округле капе и тешки клобуци са шиљком над меким цртама изгледају као маскарада. Један је, ту близу, сео на пањ и оборио главу. Раздрљиво је риђе космате груди, на којима се црвени једна тачкица. Офицер га лако удара штапићем по рамену и пита одакле је. Округла капа се диже полако и иза два зелена ока за трен блесну нешто као мржња или досада: »Aus Württemberg«.

Немци! Остало их је око чета тамо иза грања и лишћа.

Затим мир у строју, поглед низ ланац и удахнувши ваздух, кратко, „Ура“! „Ура“! Из густиша ничу фелд-грин леђа и нестају даље у шипрагу. Понека клону под нередовном паљбом. Наредник из чете дохватио је једног сабљом, понесеном некако после дугог биваковања. Сто, двеста метара напред и онда брзо испред огњишта светлаца који су се ројили на једној окуци, на земљу. Наишли смо на брисани простор главне пруге. Лези! Леса па-

да на земљу измешана са мртвим и рањеним, док овде онде журно бауља од ње нешто кријући, згурено, ону искру живота што му је остала. Опет тишина.

Ту је остао од њиних с нама један. Лежи наузнак са усиреним млазом крви из носа. Плав, је, са пегамма у лицу. Раздрљен, претресен. Поред њега мала књижица са црно оивиченим страницама. Види се крупно Gott... Gott... у тексту. Ту је чутурица са исцурелом кафом, пакетић са коцкицама кондензоване хране, бајонет са зупцима. Мноштво утега, кајиша, нараменица још стеже укочено тело и кити га справицама, кесницама, завојима. Ту је остао да лежи с нама, дуге часове, гледан, проматран. Испричао нам је све о себи.

Ништа се не може ако се не жели да са првом педесеторицом избачених из строја оде цела чета. Непаметно је налетати на ту гужву од грања и фашина. Чекају се сандуци са бомбама. Штеди се снага, јер се не зна колико је тамо њих, не зна се да није са доњег врха обухват допро до иза наших леђа. Хитно се шаље ордонанс да замоли бар два три метка од мајора у Макишу, тек да их крену. Најзад сандуци са бомбама, мукле експлозије. Мали гргурави каплар из Мељака, цри, вижљаст, скакуће од сандучића до строја. Баца једну за другом тамо у густини. Не смеју да макну и трпе. Један наш официр се диже са дрском намером. Кратко: прекини паљбу на српском и на немачком: „Дођите к нама. Ми немамо ништа против Немаца”. Уз то мало лукавства и политике, колико је допуштало срце које бије. „Вратићете се и ви, као и Аустријанци. Морате се вратити. За-

што да гинете за Франју?” Један смели гест у неприлици. Тишина затим, па онда тешки, лагани, али поуздани бас с друге стране: »Vorwärts!«

Ипак десет, петнаест пари кратких, плебејских шака диже се иза заклона. Упада први хитро, са нечим као осмехом на лицу, гледајући у земљу, да одмах легне с нама, задихан. Мири се погледом са страним приликама око себе. Полегали су с нама, још испружених руку, уз лупу фишеклија. Мали дежмекасти фелдвобел нуди цигарете са златним врхом, луксузно следовање оних који су се пријавили сами за прелаз, поред обећања одсуства, двоструког obroka и плате. Све то признаје и прича као да је успомена из давно минулог времена и гледа с нама заједно тамо.

Опет педесетак метара напред у празнину после предаје, преко мртвих и рањених. Бледи леже на леђима и гледају непознате силуете које промичу више њих. Не знају их, стрепе од њих. Као за конвенционални поздрав остављају руке ране, које су дотле притискале и дижу се у вис, код сваке прилике која их опкорачи. Ту прелазимо једног на масној трави, поред рупе од бомбе, са темном одсеченим као на столу препаратора. Тамо други. Обнажени трбух дише у трзајима, а из главе, беле као креч, отвара се трои, мутни, скоро мрзовољни поглед да пропрати гест предаје.

И опет, после скока, тишина. Око нас протеже се, све до на Дунав, ланац експлозија и непрекидне митраљеске ватре. На Ади су стрепња нападача од усамљености и немир бранилаца због сталног померања ватре низ воду, тамо, на обали Чукарице, створили за

неко време ћутање. Зелени хлад луга шири се над људским телима, разбацаним под њим, прошаран овде онде светлом мрљом сунца, које је пробијало на подводно тле. Иза заклона полако, опрезно, диже се на свом дрвеном штапићу окце перископа, у грању. Понека грана задрхти са својим терасастим лишћем, дохваћена нечујним зрном. Залелуја се горе доле и врати у мир. Лом с поља је високо над нама као свод. Доле ћутање продире, обухвата. Пренатегнути живци отпуштају се, надносе нас над понором тишине. Страх грође за час, необјашњив, силан, тако да бисмо побегли одатле, тамо где смо пре били, пре овога. Шта смо урадили?

Иза нас су домилели наши рањени који нису могли или смели да оду. Ту се један прибио уз стрељачки строј, као страхујући да се одвоји од живих. Пратио нас је од првог судара. Расечена су му бедра зрном. Нешто хоће да говори, гледајући право у очи. Руке је наднео над ужасном раном, не смејући да је додирне, и изгледа као да је показује официру, богорадећи, нејасно, док му подрхтава вилица, као богаљ пред црквом. Преклиње да се однесе. Припио је сав живот уз оно мало нејасне, али једине наде, у завој, доктора, болницу, у оне просторије пуне белог одела и тишине. Поглед му се тако зарии у вас да не можете да га одвојите. Пита, ћутећи, пита... Зар је свршено? Зар нисам више с вама? Зар и ја у ону гомилу сурих трупаца расејаних тамо иза нас? И тада брзи, свирепи рачун: треба четири човека издвојити и изложити слоју зрна и шрапнела, који је брисао само за висину човека, да му се учини по вољи, да се продужи за њега та

јадна, немоћна нада. И тешко гонeћи ужас са свог лица официр, полуокренут, иза једног дебла, теши га, доказује му бескорисност другог, лаганог преноса под ватром, чак у Топчидер. Затим окрене главу, док сух гутљај ваздуха после страшног дијалога подиже још више жеђ, вечиту, неутољиву жеђ, што стеже грло, несносна, непрестана, од које се не може да мисли.

Привучени сигналним пиштољима наших суседа у шумици, прилази нова здепаста флотила чамаца, неодлучно, тражећи пред самом обалом тачку где неће наићи на потмулу бомбу и цик пушке иза врба које се надносе. Управљају се сви на простор обележен једном заставицом са тамним пругама. Они су је још ноћас поставили, а ми је прешли. Треба да назначи простор који њина артиљерија има да обилази својим венцем граната и шрапнела. Остављена мудро и од нас у блату, да се лепрша, сачувала нас је од баража, који је стално тукао натраг. Брзо полудесно! Довољна је била пушка. Само једну-две бомбе, али да нас не виде они тамо, преко у Срему и открију лукавство. Сви су одбивени и спуштају се низ воду, уз саму обалу. Помоћ им није стигла а на насипу преко, једна силуета забодена у насип смело прати прилазак. Нестаје, и сигнални пиштољ опет очајно повлаче свој светли лук од шумице до нашег строја. Један се бацио у Саву, иза окуке која нам је скривена, јуначки, дрско и плива тамо, да извести шта је. Виде се обла, бела, атлетска рамена како секу воду међу китицама које дижу метци по води око њега. Не зна се је ли отишао. Ми довикујемо Заноги, где су се наши скупили око прелаза, узнемирени

што их бојиште обилази док непрестано око њих траје оквир битке. Пребацују се и придружују нама, јаер се на Сави звуци језовито спуштају низ воду. Чули смо да је попустио трећи позив. У Макишу не ваља. Мораће се натраг, на мост, да не будемо одсечени. Ада више очевидно не интересује непријатеља, који је успео горе, уз воду, на друму за Обреновац. Наскоро у сумрак дошла је заповест за повлачење, на обалу, у усек.

Док је ретко бојажљиво ћукање из мрака опет покушало да да живота оном зиду од грања и фашина, који је ћутао догле, повлачиле су полако, ногу пред ногу, кроз шуму, прилике натраг.

На усеку, посејаном отпатцима које је донео страх или рана дуж целе обале, седи рањен у руку капетан трећег батаљона и слеже здравим раменом на преплашено крдо Арнаута регрута. Оно је још гњурило главу у сам угао усека, немарно за своја уска бедра изложена путањи зрна. Били су дошли око подне, заједно са тако жељеним митраљезом, који је имао да крене оне из шипрага. Тискали су се, преплашени, у гомиле, унесверени, покушавајући да се ипак утеше што има око њих и других који су ту, цвилећи кратким гутуралним слоговима, и полегли, не гледајући тамо, напред. То је тако друго нешто било за њих него заседа по кршу, то насилно трпање на гомилу, туђом вољом, под ударе оног тешког оружја, које они не знају. Страх је обиграо њина округла, затурена чела. Помели су се и побегли кад је митраљез добио зрно у хладњак, још одмах, чим је почео свој стакато иза једног цбуна, заједно са послугом оруђа, која га је однела.

Друга чета остала на доњем врху без официра. Капетан рањен. Командант рањен. Изгледа да је отишла у Топчидер, сама. Долази наређење да један наш официр узме команду, да их нађе и прикупи, и он одлази право преко равни, немајући снаге ни воље да се крије, подржаван од посилног. Ретко пуцкарање и фијук у сумраку као да шаље иглице с бока у тело.

Чукарица је у тами, осветљена само пламичцима у крововима. Доле мрак, крш, цигле, жице. У подрумима жута светлост свеће и тискање рањених и болничара. Ту знају новости. Наша чета из четвртог батаљона обухваћена у Макишу и натерана у глиб. Поручник их купи по мраку кроз шевар. Мајор трећег батаљона рањен, опет, на Дунаву. Капетан митраљеског одељења рањен. Тамо су наши са жандармима страдали. Мала Ада је одсечена са својих двеста људи. Уз Баново Брдо се већ зацело инфилтрира пешадија, опрезно, пењући се из Макиша, чекајући по читаве часове док се не увери да сме да се дигне.

Наши се повлаче у виле више фабрике жижица. Поручник митраљеског одељења, увек миран и неузбуђен, држи још трамвајску пругу, али ту уопште неће. Изгледа да ће доћи од Дунава и од Макиша.

Настала је ноћ, у виноградима, без велике акције, скоро тиха. Нешто је било постигнуто и спрема се ново, полако, нечујно, тамо у Београду. Он је изгубио своју ноћну силу, коју тако добро знамо, испрекидану црвеним мрљама пожара на маси која остаје у непрозирном мраку.

Сутра цео дан иста неизвеност. Чувамо се само од тешких мина, које долазе полако, тромо, глупо, и распадају се на површини, као бундеве, не ронећи у земљу. Пред вече Ада показује мале, пометене групице регрута који нису смели да пређу преко воде. Танка црта Мале Аде престала је да ври од водоскока земљаних перјаница. Без сумње су они остали тамо.

Ноћ трећег дана спустила се у удаљеној грмљавини. Код нас ничега одлучног. Командант пука допире скоро до фабрике шећера и у мало да није заробљен. Опоменули су га они одозго са Цареве Ђуприје, који су спазили ретке зелене прилике да се прикрадају. Чујемо да је потпоручник са Заногe наишао у тами, на брдима више Чукарице, на пешадију припијену уз земљу. Један Немац га је повукао за шињел доле, не смејући да пуца. Посилни га је кундаком ућуткао, али је официр остао.

Најпосле наређење: повлачење на Јајинце у резерву. Преко оборених дирека, телеграфских жица, полако, уз брдо. Прошли смо поред француске батерије на ивици винограда, више пута, и њених испретураних цеви. У мраку поред њих расејане су беле морнарске кошуље. Тама је непријатно осветљена колебањем пожара из Београда. На путу застајемо код једног пољака без запреге и одвлачимо на даље одатле уз брдо, док се послуга није вратила из мрака. У Јајинцу прљава кафана предала нам је сву своју гамад и била напуштена одмах, она и њени рањеници, који су викали у тешком сну. Легли смо под шаторе, без мисли, са свешћу испуњеном само невезаним сликама, које су се ређале

као болне пеге у засењеном оку. Пребацили смо лактове преко лица, али је чим једна одумине долазила друга. Прикупљали смо сву снагу да их одагнамо, да спојимо разбацане живце. Понекад се дизао један да посматра напољу широки хоризонт од пожара и пушчаног светлуцања, па се враћао међу другове, који су трзали ногама у сну.

Почео је дуги, погнути одлазак на југ, ка оном глухом, ноћном укрцавању у Драчу.

Фелтон-скица из Одбране Београда:

М. Ј. Радојевић, пуковник

Шефхет Халиловић

У крвавој борби пред Кумановом, међу тешким турским рањеницима, био је и он. Пренет је у београдску болницу, где је остао скоро до краја следеће године. За то време научио је тако лепо српски језик, да се само по милозвучном омекшању наших речи познаје да није Србин. Нешто га је његово нежно здравље, а нешто нови живот у Београду, привезало, да се не врати својим родитељима у Куманову. Ступио је у Хируршко Одељење Државне Болнице у Београду, као болничар. Изгледа, да је се ту код њега зачала љубав према једној девојци са Сењака.

Кад је прва пушка планула са савске обале близу Сењака, Шефхет је већ био као добровољац на фронту. При првом српском прелазу преко Саве, у пушкарању дуж железничке пруге, испред земунске железничке станице, опет је Шефхет био тешко рањен. У болници је остао до фебруара месеца, када је аустро-угарска артиљерија бомбардовала Београд и убијала жене и децу по кућама, где војске није било! Још је његово здравље било

веома ровито; али, желео је да међу првима на Ади Циганлији буде и он. Да ли га је љубав према вереници из непосредне близине, код Сењака, гонила на јуначка дела; да ли је мислио да се тиме одужи за српско гостопримство, или га је ратнички дух и жеља за крвљу и пустош гонила у смрт, није казао. Код мирног, искреног и безпорочног Шефхета није било ни трага суровости и жеље за нечовечна дела. Лепушкаст, миран и нежан као девојка, Шефхет је имао срце које је тако топло куцало за Србина, противу кога се на Куманову борио, и душу која је искрено љубила Србе.

Кад се од добровољаца Команде Аде Циганлије образовао Сремски Добровољачки Одред и Шефхет је тамо прешао. Али му је тамо било досадно; стално је жалио што Одред „чами“ на Ади. Чим је први митраљез за српску флотилицу добијен, из Сремског Одрода издвајани су добровољци за послугу митраљеза на моторним и патролним чамцима. Шефхет није имао мира, док и он није уврштен са првима да се врати у Команду Аде Циганлије. Шефхет је био пун среће кад је са својим митраљезима пловио поред непријатељске обале.

Није било ноћи, кад су наши патролни и моторни чамци радили по Сави и Дунаву, а да Шефхет није био. При вађењу непријатељског патролног брода „Ц“ на узводном врху острва Кожаре, кад је непријатељ био пребацио своја одељења да овај рад спрече; кад је Дунавској Флотили наређивано да се спусти и омете овај рад, кад се већ јасно чуо рад машина ове силне непријатељске флоте, Шефхет је био међу првима да свима опасностима

пође у сусрет, — далеко од српске обале и на води где се ни гроб не налази.

Кад је једно оделење наших бродара прешло на сремску обалу ради свлачења греда, које су услед опадања воде створиле суви мост за прелаз на Малу Аду Циганлију, непријатељ га је напао са обале. Шефхет је пожурио на митраљез „Јадра“ који је журио у помоћ. Он није презао од непријатељских пушчаних цеви поред којих је „Јадар“ пловио, да би спасао своје другове, међу којима је било и рањених.

Кад се „Јадар“ на савском железничком мосту, при чишћењу распона уплео у ужад потоњених шлепова и мотор стао, и кад нас је непријатељ осветлио са два рефлектора, да би нас узео на нишан топа са Црпаре, на домаку самих непријатељских пушака, Шефхет је искочио из своје челичне куполе и зарио се у воду да пропелер чамца размрси.

Почетком септембра месеца дозвољено је Шефхету да оде до Куманова, да види своје родитеље први пут после његовог одласка у српску војску. Није чекао да му истекне одобрено осуство. Вратио се баш на дан венчања сестре своје љубави. Био је весео и пресретан. Сметња његовој веридби отклоњена је. Верио се са оном коју је силно волео.

Кад је настало оно страховито бомбардовање Чукарице и Аде Циганлије, кад се свуда рушило, ломило и разносило у прах и пепео, кад се сунце заклањало димом експлозивних материја, а Београд изгубио у диму и пламену, који су нас раздвајали, кад су уши заглашване а свест муњена ужасним експлозијама, које су се сливале у неку хармоничну музику топовских пуцњева батеријама, летом

мерзерских зрна и експлозијом зрна свих калибара, почев са мониторинским пискавим звуком а завршујући урнебесом топова од 42 сантиметра, — и тада је Шефхет био весео и оран за шалу са својим друговима, који су га неизмерно волели.

Те вечери и наша је флотила била спремна за рад. По поноћи отпочео је напад. Немачка. Отворила се паклена пушчана ватра, а артиљериска није ни престајала. Шефхет је са својим митраљезом на „Победи“ чекао наређења, која су брзо стигла. „Победа“ је крстарила између Велике и Мале Аде, Чукарице и савског моста. Одржавала је везу и разносила потребе. У зору 7. октобра „Победа“ и „Јадар“ довели су прве Немце заробљенике. Шефхет је био пун среће. Телефонске везе између Мале Аде и обале сваког се часа кидају. „Победа“ под непрекидном шрапнелском ватром непрестано крстари и успоставља везу. Шефхет је весео и радостан као да припрема своју свадбу. Посада Мале Аде тражи муницију. „Победа“ натоварена муницијом хита Малој Аде. Али је било већ касно. Дочекала су је два митраљеза са непријатељске стране и пробушише јој корито. Хитно се морала вратити. Мала Ада пала је непријатељу у руке. „Победа“ се повукла на Чукарицу, али је Шефхет са осталим друговима скинуо митраљез са чамца па одмах улетео у стрељачки строј у центру Аде, где су се немачки стројеви усколебали дејством митраљеза са „Јадра“, који им је зашао с леђа иза Велике Аде. Шефхет је косио немачке редове.

Немачки редови проређени мртвим и рањенима усколебали се. Шефхет оставља митраљез, скида карабин с леђа, па са своја три друга журиша на Немце. Долазе на домак јед-

ног сасвим блиског митраљеза постављеног на једну гранату тополу. Тај их митраљез дочекује. У киши зрна тога митраљеза Шефхет прорешетан зрнима пада у наручје својих другова. Они га извлаче из ове зоне, да га кроз огањ и урвине донесу до превијалишта. Али тешко рањени Шефхет, ни у часу између живота и смрти, не заборавља свој остављени митраљез. Он, у локви своје топле крви, лежи у једној јами коју је тешка немачка хаубица изрила као вулкански кратер, док његови другови износе митраљез. Тек онда он пристаје да га изнесу.

На све стране демон рата пали и руши. Читаве куће у трен ока исчезавају, а на њихова места зјапе огромне јаме, у којима киша ствара језерца. Чукарица је претворена у пуштош, рушевине и непокопано гробље. Изривена земља, изломљене цигле и малтер, изломљене греде испревртане са постелим стварима и кућним намештајем попрскане су крвљу невиних дечице, чији лешеве и њихови разнети делови леже међу погинулим војницима.

Шефхету се још не одлази са овог бојног попршта и ако и сам види свој скори крај. Хоће да остане ту до краја, на тој груди, коју је и по други пут залио својом племенитом крвљу, да ту почива вечити сан, на домаку оне коју је силно љубио. Другови га са сузама гледају, али њих дужност зове. Они се враћају на свој митраљез, сада на обали пред фабриком шећера. Крај њега је један лакше рањени друг, коме је само једна нога размрскана. Он га теши, да иде најзад у болницу, да се превије, да се излечи, па ће опет на Аду Циганлију, на Сењак. Ако остане ту, ако Немци продру, њему се ни гроб неће знати.

Већ сутон се хвата. Митраљези са „Победе“ и са „Јадра“ ни са обале не могу дејствовати због блискости српских и немачких редова. Од својих карабина и шаторских крила праве носила, па долазе Шефхету. Односе га на топчидерску железничку станицу, где један теретни воз прима рањенике.

Шефхетова су уста почела већ да плаве, кад је својим друговима дао свој последњи хладни пољубац. Они се враћају да наставе дело Шефхетово, а Шефхетов поглед, већ мутан и тужан, лута кроз мрак у правцу Аде Циганлије, на којој је свој живот положио, и Сењака, где његова вереница лежи разнесена као и многа друга невина створења, која су се затекла у оркану свирепог рата. Игром сурове судбине они су умрли у исто време; сјединили су своју љубав у језивој смрти.

Воз је тихо и без писка улазио у младеновачку железничку станицу, да не пробуди оне који су нашли мир и вечити сан. Воштанница је догоревала над скрштеним рукама Турчина Шефхета Халиловића, који драговољно даде свој живот за српски Београд. Његов се поглед за навек угасио.

Младеновац није последња станица, која је примила тела оних који падоше у одбрани Београда. Тамо негде, не тако далеко од Београда, међу многим незнатим и заравњеним гробовима почива и Шефхет Халиловић, далеко од својих родитеља, далеко од Сењака, далеко од Београда кога је јуначки бранио до последњег часа.

Остала је још наша неизгладива успомена на Шефхета Халиловића, који се за гостопримство Београда одужио својим животом.

Милутин Попадић, резервни капетан,
бранилац Београда 1915. год.

По заришћу једног демонског пожара после 15 година

Петнаест година је већ прошло од тога доба; онај моћни точак времена који неумитно све нивелише, све гази, који уме тако лепо да утапка све неравнине живота у прошлости, тај точак учинио је своје и овде.

Зар је мало Београђана који, када дођу на Баново Брдо и кад изненада, у шуми, наиђу на онај батаљон мртвих, упитају се: где, шта је то? А пре тога само један тренутак равнодушно су прескакали разне препреке и не један разнежени љубавник довикнуо би својој драгани: „пази молимте на ту рупчагу!“ А та „рупчага“ то је остатак пешачког рова где су борци 7 пука II позива две дуге јесење ноћи одбијали напад за нападом, бранећи Кошутњак, примали у своје груди хладно сечиво немачког бајонета, опирали се до последњег даха и најзад подлегли, положили своје кости у те „рупчаге“ и ту потрунули. Мора бити да

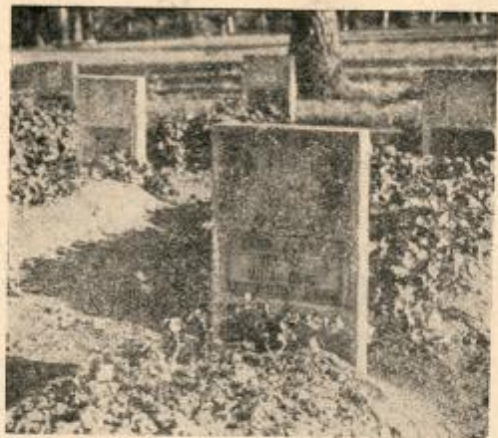
су тих 36 бораца 7. пука сјајно искупили своје животе, јер им Немци иначе неби указали ту почаст да их сахране на почасном месту у средини свога батаљона, ту, у шуми, крај „рупчага“ где су и изгинули!

Гробље нападача — Грбови аустријских војника на
Вел. Врачару.

Петнајест година је прошло од тога доба, а све смо већ поборавили. И није никакво чудо. Данашње генерације и њихове маме и тате одушевљавају се фотографским снимцима разних прозора кроз који је убица ускочио. Прате пажљиво фотографске снимке раз-

них зградаца где се одиграо овај или онај злочин. Чим неко некога мало боцне ножем у леђа, одмах се цео тај догађај снима у стотинама различитих фотографија. А никоме не паде напет да сними и за потомство да сачува успомену на згариште једног огромног пожара

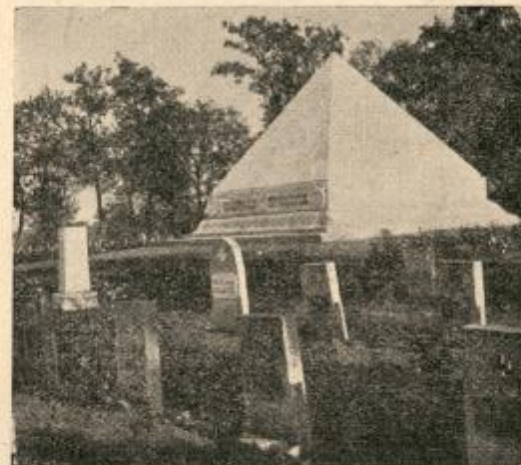

Гробље бранилаца — Гробови наших ратника изгинулих у Кошутњаку 8. октобра 1915., а које су Немци из почасти сахранили у средини свога гробља у Кошутњаку.

људског, који је бесомучно пламтео године 1915 читавих 15 дана око Београда?!

Сад је већ све доцкан; дубоки ровови у којима су груди прободане хладним челиком већ су утапкани. Огромне јаме, анпласмани тежих топова између дрвећа, већ су уравњени. Чауре, метци, комађе граната, поломљени

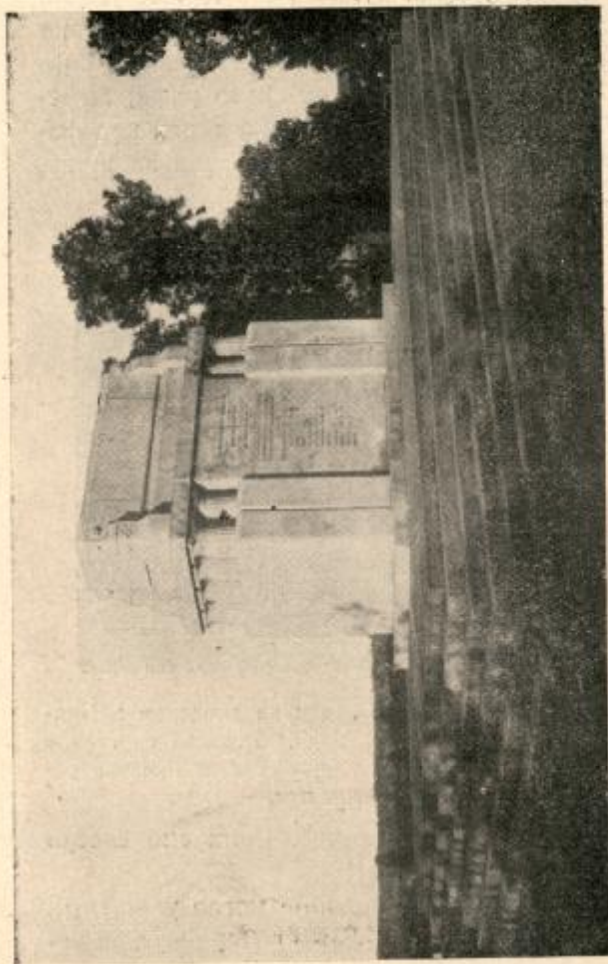
бајонети, кундаци пушака, све то што је још и после ослобођења лежало разбацано по Кошутњаку и сведочило о једној језивој борби на живот и смрт, све су то разни лиферанти покупили и претопили у гвожђе за фабрикацију мирољубивих потреба за кујну,

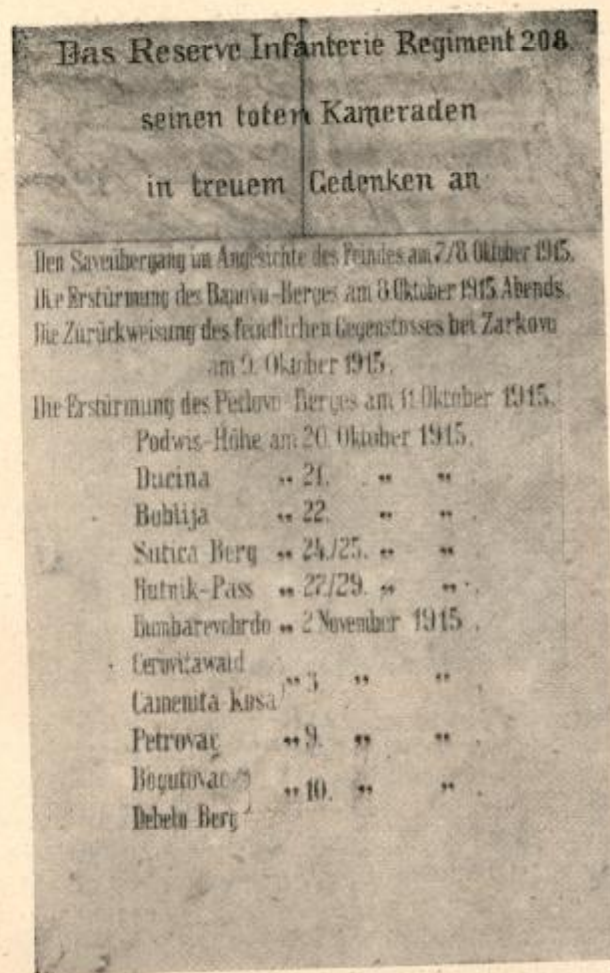
Гробље нападача — Споменик на немачком војничком гробљу на Бановом Брду. Подигао га године 1915. својим изгинулим друговима 22 немачки резервни пук.

трпезарију и томе слично. Сами смо свесно уништили један музеј!

Али оно што нико није могао уништити, то су кости ратничке. Лежи читав батаљон непријатеља у шуми у парадном поретку, не онако како су изгинули. После свршеног задатка,

Гробље нападача. — Споменик на Немачком војничком гробљу у Кошутњаку. Подигао га 208. пук немачки године 1915. својим изгинулим друговима

Плоча на немачком споменику са ратничког гробља у Кошутњаку, на којој су исписане све борбе које су Немци морали водити за „дефинитивно” освојење Београда.

мртви, окупили су се на знак својих мртвих команданата, постројили се, цугфирер је стао на своје место, фенрих на своје, хауптман на своје, и онда су тако полегали у гробове, прекрстили уморне од борбе руке, и заспали за

Место где је био укопан француски обалски топ који је бранио прелаз преко Саве године 1915. год.
Снимак после 15 година.

увек. И тако их и дан дањи ми гледамо у шуми на Бановом Брду.

После су дошли њихови преживели другови, ставили им написе и кратку историју на споменицима и отишли. Из овога што су сами Немци тамо исписали, види се да су вођене очајне борбе на нож, и да је истина да је Ма-

кензен из Пазове тражио хитну помоћ из Берлина. Из саме плоче види се, да је немачка пешадија морала дан по дан од наше пешадије на нож отимати положај и да није била у стању да је се откачи све донде, док бугар-

Место где је био укопан један наш брдски топ у Кошутњаку, а из периоде Одбране Београда 1915. год.
Снимак после 15 година.

ски нож забоден с леђа није нашем борцу допро до у подгрлац. Тек онда је пао бранилац Београда, али пао између два бајонета.

Пошто сам још мало погледао остатке од пешачких ровова и места топовских оруђа по Кошутњаку, оставио сам ово заборављено место окршаја, поздравио сам батаљон мртвих Немаца, са којима сам се некада на овоме ме-

сту и ја борио на бајонет, и пошао на друго брдо до гробова другог нападача Београда. На В. Врачару лежи опет као на паради, један пук Аустријанаца и Мађара. Сви они изгинули су на разним положајима и у разним датумима. Али у њиховим недрима лежи једна мртва

Место у Кошутњаку где је била укопана једна наша хаубица, која је године 1915. бранила прелаз на Аду Циганлију. Снимак после 15 година.

чета из 1915. Ова чета изгинула је сва на Дунавском Кеју при прелазу. И све до скоро лежали су они тамо где су и изгинули. Лежали су заједно са својим противником, с нашим борцима. Покопали су их онако, како су их нашли сједињене у смрти. Онако како су се борили, груди у груди, нож на нож! И свако

ко је дошао да посети то необично гробље, био је снажно импресиониран. Видео је ратиште из 1915; видео је два противника сударе на живот и смрт. Удубљен у посматрање чинило му се као да под земљом чује клоцтање митраљеза, припуцавање пушака, јаук рањеника. Изгледало му је као да су мртви

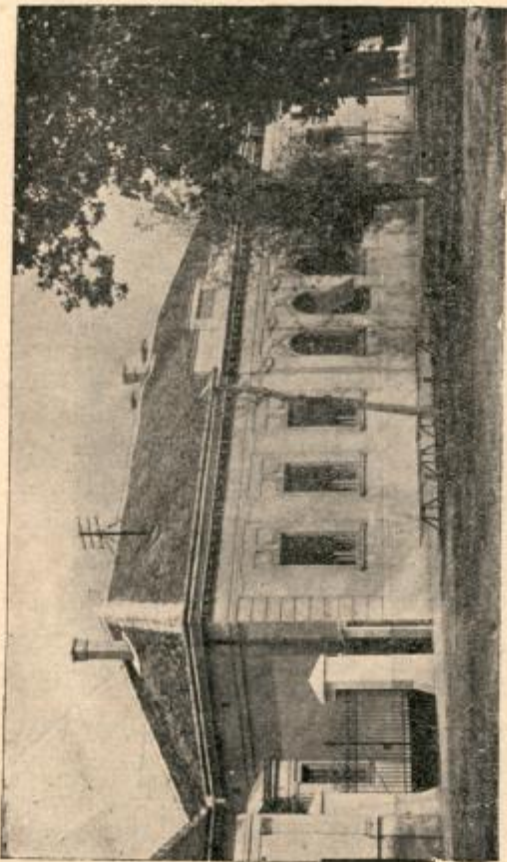

Остатци наших пешачких ровова у Кошутњаку из 1915. такви, какви се виде после 15 година.

доле под земљом продужили да се бију и да ће та битка трајати годинама онако у костурима...

И никога није било који са тога места није отишао погнуте главе и испуњен највећим пијететом. Тако до пре извесног времена. Али данас, данас већ више није тако. Данас

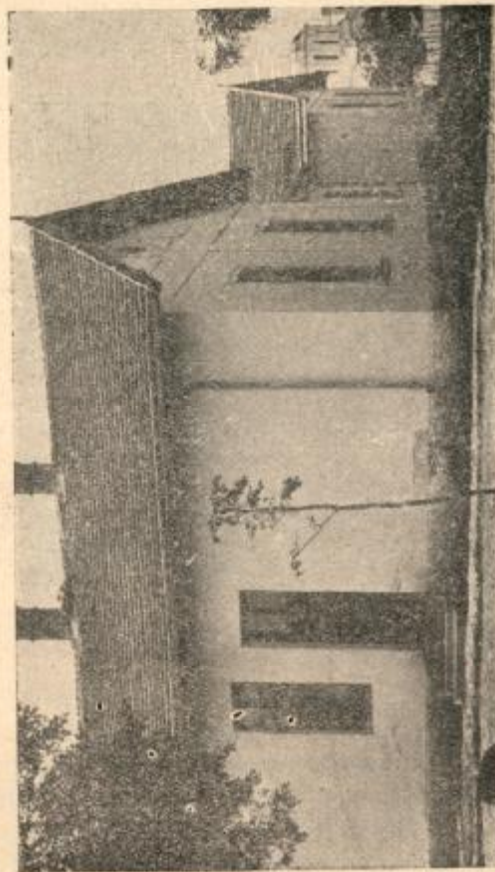
тамо нема ништа. Људи пролазе индиферентно, не скидају капу, не сагињу главе, не мисле

Кућа у Старој Пазови у којој је био Штаб команде за напад на Београд маршала Макензена. Кућа припада угледној српској породици Петровића коју су Аустријанци претходно интернирали, а потом Немци кућу реквирирали за Макензена

више на јуначко разбојиште из 1915. Дошли су надлежни и уништили Историју. Отворили су

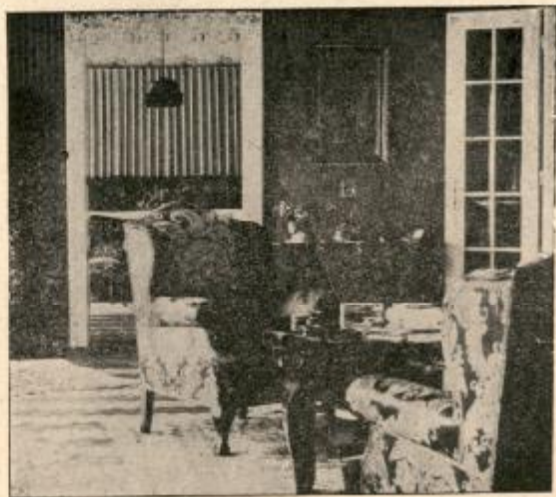
гробове, развадили у коштац ухваћене костуре Срба и Аустријанаца и раставили их да-

Основна школа на Торлаку где је 1915 год. био смештен Штаб Одбране Београда. — Снимак после 15 год.

леко, далеко. Онда се вратили натраг, утапкали лепо оно место где је проливена крв хи-

љаду мртвих, запалили цигарету и отишли. И све је пало у заборав. У заборав толико дубљи, што су удаљенији ратници једни од других. Србе су затворили у београдску тврђаву, закључали за њима троја врата и по-

Соба куће у Ст. Пазови у којој је радио Макензен и одакле је руководио нападом на Београд

ставили три страже да никога не пусте. Аустријанце су однели на Врачар где их ни три пушкомета не могу дохватити, и сад око њих расте трава. И једно и друго гробље, не даје више ону импресију коју је давало доле на кланичној прузи, на разбојишту. Тај лист Историје исцепан је! А многим Београђанима цепало се срце кад су гледали шта се је ради-

ло са остацима тих ратника палих пре 15 година на Кеју. Кад су их раскопали пре извесног времена нашли су код њих све њихове ствари. Гробари су индиферентно вадили из њихових џепова њихова војничка писма, пре-

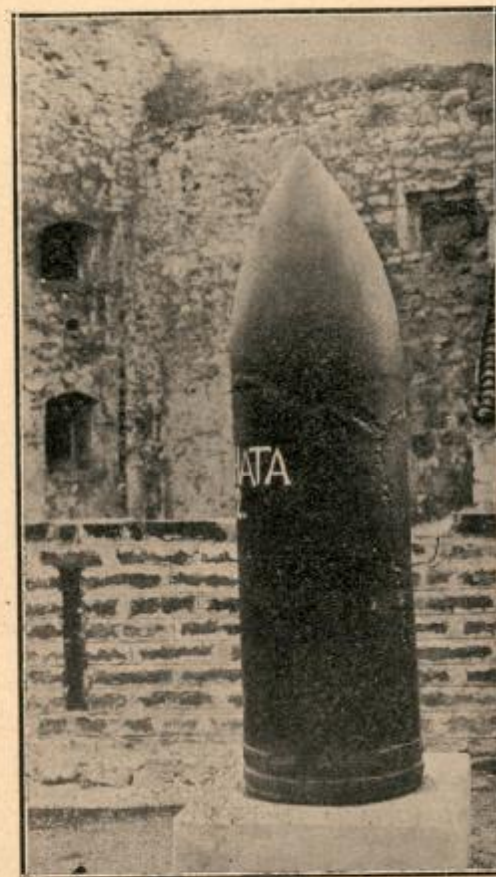
Соба у Основној школи на Торлаку где је радио генерал Живковић и одакле је руководио одбраном Београда 1915 год. На слици је г-ђа Домановић управитељица школе која је са својом децом издржала убитачно бомбардовање школе у септембру 1915

вртали, разгледали, цепали и опет бацали у јаму. У чутурицама аустријских војника било је још вина уточеног пре петнаест година; гробари су мало сркнули, прекрстили се и били готови да испију до краја. Али један од њих рече „не ваља се то“, и онда опет зачепише чутурице, и ваљда по одобрењу надлежних побацаше у јаму и озго два метра земље.

Тога дана на Великом Врачару поред Историје, закопан је дубоко под земљом и један ванредан музеј. Оружје, фишеклије, метци, војничка писма, комађе стврднутог и тек нагриженог хлеба нађеног у торбицама, цигарете, дуван и луле изгнулих, њихове чутурице и њихове капе, све је то понова бачено у земљу да тамо дотрули. Читав један музеј који би будућим генерацијама приповедао о херојским борцима који једне ноћи изгибоше на кланичној прузи, закопан је! Код нас се Историја систематски ништи! Да ли је неко одговоран за то?

*

У светском рату, Београд је преживео једну катаклизму каква се не памти од његовог почетка још док је био Сингидунум. У светском рату, у његове темеље излили смо крв хиљада наше браће. У светском рату Београд је био до темеља срушен. У светском рату Београд смо бранили, одбранили и задобили. Па лепо. Од тога доба прошло је петнаест година, и све је заборављено. Ако пустимо да прође још педесет онда нећемо моћи никоме доказати да је на Београд године 1915. пало 100.000 немачких граната. Кад би се све те гранате излиле у гвожђе, то би представљало један блок од три километра дужине и десет метара дебљине. Дакле, на Београд је године 1915. пао један метеор тих димензија, и порушио га! А молим вас лепо, пођите

Једна граната, висине човечијег раста, од којих су хиљаде и хиљаде пале на Београд 1915. Ова се налази у беогр. тврђави код цркве Ружице.

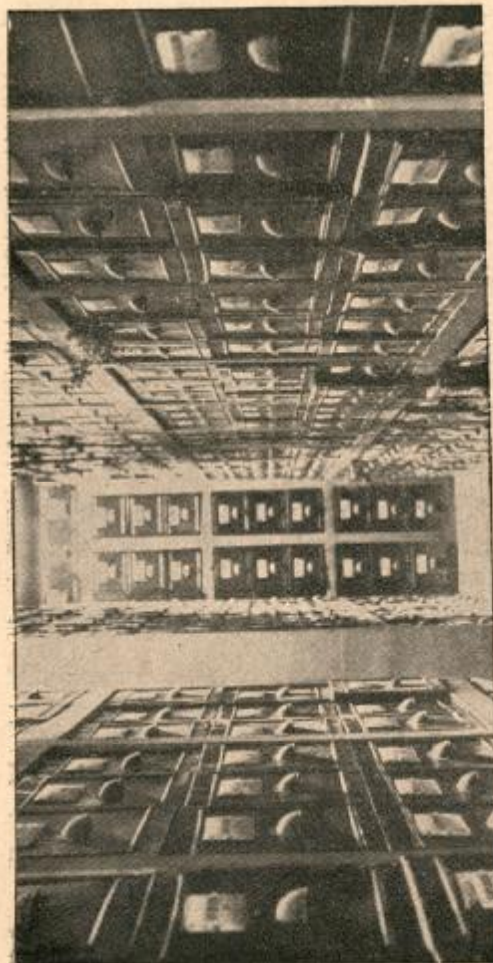
данас улицама Београда и потражите трагове његовог мучеништва. Нигде ништа! Данас вам Београд представља једну мирољубиву варош на коју изгледа није био уперен ни дечији „пампурач“. И кад се будемо расписали о ње-

Темељи новог Београда: Ископане кости бранилаца Београда из 1915. год., које су пренесене у заједничку костурницу на Новом Гробљу, нађене после рата на Бановом Брду код Београда. Костурницу Бранилаца Београда подигло је Удружење резервних официра и ратника

говом мучеништву и херојству, странци ће нам моћи довикнути: лажете! А кад ми посегнемо доказе, извући ћемо празну шаку. А докази се још могу прибавити и поставити на своје, упадљиво место.

Кад ми је пре месец дана био у госте мој пријатељ Француз из 44. франц. батерије са

Унутрашњост костурнице палих хероја у одбрани Београда, 1914—1915. год., у којој су смештене њихове мученичке кости.

Солунског фронта г. Траје portd'arsau и јунак Карађорђевог звезде, рече ми:

— Моја Отаџбина одликовала је варош Београд Легијом Часте?

— Да!

— А зашто?

— Па Београд је, као варош, много страдао у светском рату од немачких топора.

— !!!

— Па, порушено је скоро три хиљаде кућа.

— Могуће!

И ту се разговор свршио. По начину како је изговорио оно „могуће“, јасно ми је било да сумња у мој исказ. А има права да сумња и он, и сваки странац.

Зађите, молим Вас, по улицама Београда и нађите ми трагове светског рата. А има један начин да странац на сваком кораку осети да су на Београд 1915 падали усијани метеори и под њима се лила крв.

Мил. Мирчић, п. секретар О. Г. Б.
доброволац Сремског добровољачког одреда

Странци у одбрани Београда

— *Кајетан Михаило Курџије* —

Сигурно да ниједна варош у свету нема тако интересантну и чудну историју као Београд. Ко се све о њега није отимао и ко га све није бранио. Они који су хтели да продру са Истока на Запад и они који су хтели да отворе пут са Запада на Исток, гледали су на Београд као на свога највећег непријатеља, на брану која им пречи да постигну циљ. И због тога, можда, и једни и други гледали су да сав свој гњев и срџбу излију на ову поносну и пуну части варош. Безброј граната турских, аустро-угарских и немачких, као ватрени град, сручио се је на Београд и његово становништво. У скоро свакој кући угасио се је живот по једног Београђанина, и скоро свака стопа земље ове мученичке вароши заливена је кврљу оних јунака који су бранили његову част.

За Београд се, уистину, може рећи да је

подигнут на костима јунака који су га волели изнад себе.

А Београд није тешко завоleti.

Многи странци који су само једном били у Београду, нису могли из њега отићи а да не пожелe да га још једном виде, још боље упознају, сроде се с њим.

Колико само има Француза, Енглеза, Турака, Немаца, Талијана, Чеха, Руса, Пољака, Маџара, Албанаца и т. д., који су дошли у Београд само онако, па остадоше ту за узек. Остадоше да им се потомци претопе у праве Београђане.

Отуда, сигурно, и долази она велика љубав, да су у светскоме рату 1914—1918 год. Београд бранили и у њему за њега гинули странци, не само поданици наших савезника, већ и поданици нападача: Аустрије и Немачке.

Београд је од Немаца бранио Немац, г. Игњат Кирхнер, који у то доба, 1914. год., још није знао ни да говори добро српски.

Зато у Костурници бранилаца Београда леже кости младог Аустријанца, пок. Јохана Гринвалда, који је у Београд дошао чак из Горње Аустрије да га брани од неправедног напада својих сународника.

За Београд, град љубави, који је свакога оберучке прихватио, пролио је неколико литара крви и постао инвалид млади мађарски

поданик-г. Михел Шварц, који сада живи негде у Банату на добровољачком имању.

Али светао пример страначке љубави према Београду показао је млади француски официр, пок. Михаило Куртије, који је јуначки пао на зидинама Доњег Града 1914 год., код Куле Небојше.

Како се је овај млади Француз држао при одбрани Београда и како је своје кости узимао у темеље новог Београда, најбоље показује мишљење његовог команданта, мајора г. Јов. Рекалића, које гласи:

„IV. батаљон VIII. пеш. пука

Краља Александра

Бр. 3702.

Команданту VIII. пеш. пука I. позива

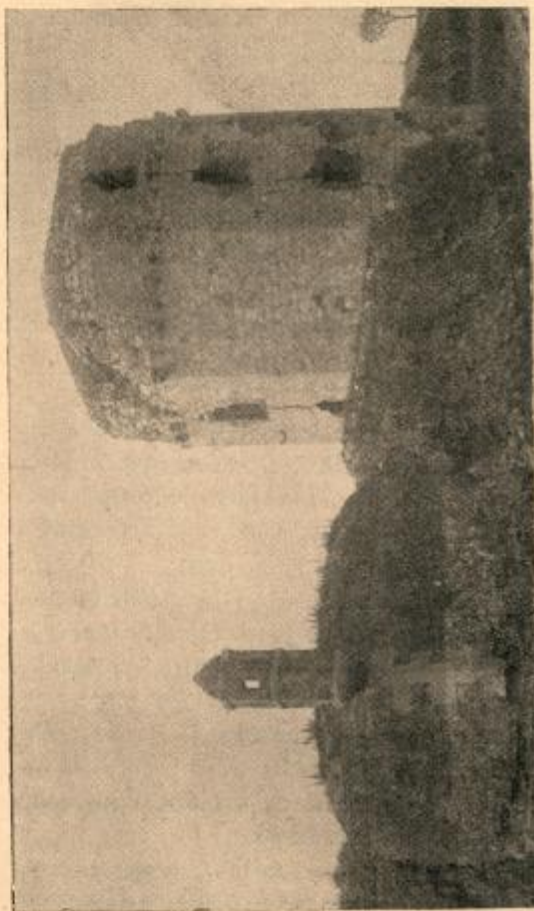
Према наређењу Команданта пука и молби оца пок. капетана *Михаила Куртија*, част ми је дати ове податке о његовом држању у првим данима одбране Београда:

На дан објаве рата, када је прочитан званични извештај да нам је рат од стране Аустро-Угарске објављен, поручник *Куртије* са извесним узбуђењем изговорио је ове речи: „Сад имам двогубо да се бијем: За част Србије и славу Француске!“

Ове речи одјекнуле су у срцима његових Кумановаца.

Официр пун части, који је увек примером предњачио својим друговима, свестан високог осећаја дужности и љубави према Отац-

бини, пун самопоуздања, енергичан и решив, поручник *Куртије* 17. јула 1914 год. имао је

Кула Небојша у Доњем Граду крај Дунава код које је храбро погинуо млади Француз, капетан Михаило Куртије, бранећи Београд.

са својом четом (3. чета 4. тетовског батаљона Вардарског пука) да осигура и брани одсек

од савског пристаништа до Јалије на Дунаву, заузимајући Доњи Град. Он је распоред тако извршио, постављајући, тако рећи, сваког стрелца на своје место.

18 јула 1914 год., око 1 сат по подне, непријатељ је почео јаком ватром да бомбардује београдски Град, Мали и Велики Калемегдан и део вароши око Калемегдана.

Истог дана по подне, око 2. сата, пловио је један непријатељски пароброд под заставом црвеног крста од Вишњице ка дунавском пристаништу. Позади њега пловио је један монитор близином наше обале, а иза монитора пловиле су још две лађе вукући по два шлепа са страна.

Кад су лађе допловиле до дунавског пристаништа, оне су покушале да се и приближе пристаништу, нашта је вод капетана Куртија, са одељењем жандарма, које је такође посело Јалију, отворио брзу паљбу.

Једновремено и топ, пласиран у Доњем Граду, отворио је ватру на монитор.

Непријатељске лађе успеле су да се повуку из ватре, штићене артиљерском и митраљеском ватром са монитора и батерија са бежанијских положаја. Једновремено још два монитора од самог Земуна отворила су ватру на Доњи Град.

Око 6 часова по подне опет су се појавила два монитора према Јалији. Топ из Доњег Града отворио је ватру на мониторе, а

стрелци капетана Куртија брзу паљбу, нашта је са монитора одговорено митраљезима, а са Бежанијске Косе дејствовале су на Доњи Град две непријатељске батерије, батеријским плотунима, избацивши 56 зрна.

Једно од ових погодило је капетана Куртија, који је био у стрељачком строју, недалеко од Куле Небојше, командујући својим војницима паљбу.

За овакво храбро држање пред непријатељем, онда поручник Куртије похваљен је у релацији Команданта Градске Посаде и Команданта Дунавске Дивизије I. позива народне војске.

Врховни Командант, Његово Краљевско Височанство Престолонаследник Александар, унапредио је поручника Михаила Куртија у чин капетана II. класе и одликовао га орденом Кара-Ђорђевог звезде са мачевима IV. реда.

6. августа 1915 год.

Војиште

Командант

мајор Јов. Рекалић с. р.“

Ето, тако је, према званичном извештају, погинуо бранећи Београд млади Француз капетан Куртије.

Његов отац, стари г. Куртије, који је са нама био у избеглиштву у Француској, вратио се је поново у Београд и сада живи у њему, у граду чији темељи леже на костима и његовог сина.

Чудан је, збиља, овај наш Београд и достојна је хвале и пажње љубав ових палих и живих странаца који пролише крв и положише животе за њега и његову част!

Енглези у одбрани Београда

На крају треба истаћи да су једну сјајну страницу у историји Одбране Београда изразито испунили својим јуначким делом и наши храбри савезници Енглези. Ова страница још је сјајнија и због тога што су је Енглези исписали и својом крвљу у најодсуднијем тренутку и у најтрагичнијим и најкрвавијим данима које су Београд и Београђани преживљавали у Светском рату 1915 год., када су на њих свим силама навалиле две моћне царевине.

У том најтежем часу, у почетку 1915 год., стигле су преко Солуна у Топчидер четири енглеске батерије обалских топова поморске артиљерије, под командом адмирала г. Трубрица и мајора г. Карлиа, да нам, поред артиљерије наших верних савезника Француза и Руса, помогну у одбрани нашег Београда и да нас заштите од нежељених посета аустријских монитора, који су нас често несметано нападали дању и ноћу, убијајући пакленим гранатама незаштићене жене и децу у њиховим домовима на спавању!

Искрцавање енглеских батерија на железничкој станици у Топчидеру изазвало је код Београђана праве буре од одушевљења.

Ови енглески топови, окићени цвећем, вучени запрегом од по шест пари волова, испраћени су на положаје уз бурно клицање Београђана који су у њима и својим савезницима, енглеским војницима, гледали своје заштитнике.

Посада енглеског топа на Вел. Врачару: енглески артиљерци са г. Михаилом Каракашевићем

Од ове четири батерије друга, трећа и четврта биле су укопане на околним брдима око Београда, док је прва ушанчена на положају Велики Врачар (Лауданов Шанац), чији је задатак био најтежи, а нарочито приликом напада Немаца и Аустро-Маџара на Београд у септембру 1915 год. Командир ове батерије

био је Енглец наредник г. Пирс, док је нашим војницима, који су били придодати овој енглеској батерији, командовао онда капетан г. Аксентије Катић. Међу овим војницима био је тада и г. Михаило Каракашевић, сада секретар Општине београдске.

Нарочиту храброст и пожртвовање Енглези су показали септембра 1915 год. Наши и енглески артиљерци борили су се дивовски тако, да је то витешко дело остало као идеалан пример јунаштва, другарства и заједничке сарадње међу војницима двају савезничких народа.

Али противу бројно надмоћнијег непријатеља, у људству и техници, није се могло до краја издржати. Батерија је унеколико успела да успори прелаз непријатељских трупа на нашу обалу, али је, ипак, дошао тренутак који се није могао избећи... Том приликом је неколико Енглеца теже рањено. Преостали су касније кренули заједно са нашом војском на мучан пут преко Голготе ка поновном васкрсу нашег мученичког и славног Београда.

Нека је за то хвала нашим храбрим савезницима Енглецима!

СПИСАК

официра, подофицира, каплара, редова, добровољаца и жандарма, који храбро њадоше у одбрани Београда 1914—15 г.*)

Алекса Б. Рашић-Петровић, резер. потпоручник; Хаим М. Давичо, рез. пеш. капетан; Бранко М. Мандић, рез. потпоручник; Боривоје П. Бошковић, рез. капетан; Владимир Ј. Мишић, рез. капетан; Видосав Д. Врбић, рез. капетан; Димитрије С. Јевремовић, акт. пеш. мајор; Душан С. Ђоновић, рез. потпоручник; Риста Милишић, редов; Илија Миљковић-„Каплар Лиле”, каплар; Драгољуб П. Аврамовић, акт. потпоручник; Живојин О. Милутиновић, рез. поручник; Иван Соловјев, руски минерски наредник; Алекса Ресимић-Чича, рез. капетан; Живојин М. Думановић, рез. поручник; Живојин Н. Вучковић, рез. потпоручник; Јоксим Н. Дејановић, рез. потпоручник; Владимир Давидовић, поднаредник; Јован П. Влајић, рез. потпоручник; Марко Р. Никић, акт. поручник; Милорад Д. Ђорђевић, рез. потпоручник; Милан Т. Стојковић, рез. коњички капетан; Ми-

*) Официри у овоме списку нису издвајани од војника и имена нису сврставана по алфавети, већ редом како смо их прибрани.

хаило Ј. Ђуровић, акт. потпоручник; Милорад С. Милојковић, рез. поручник; Милисав С. Недељковић, акт. пеш. мајор; Андреје Стојановић, редов; Милутин Ђ. Павловић, акт. пеш. капетан; Милан Ч. Милановић, рез. пеш. потпоручник; Милисав К. Ђорђевић, рез. потпоручник; Никола Д. Мирковић, рез. капетан; Панта Ж. Војиновић, рез. потпоручник; Радисав Р. Љубисављевић, рез. потпор.; Радоје П. Јовановић, рез. потпор.; Радоје М. Милорадовић, рез. потпор.; Радосав М. Лазић, рез. потпоручник; Ђорђе Стојановић, редов; Радивоје Марковић, рез. капетан; Стеван Д. Ристић, акт. поручник; Стојадин А. Митић, рез. поручник; Риста Сандаљ, рез. пеш. мајор; Војислав Миловановић, редов; Вељко Ђокић, акт. потпоручник; Војислав С. Бојер, рез. потпор.; Антоније Милошевић, акт. пеш. потпуковник; Драгутин Ђ. Маринковић, акт. поручник; Евстатије Петровић, рез. мајор; Милорад Бојић, каплар; Божидар И. Максимовић, акт. капетан; Димитрије Мирковић, рез. капетан; Петар Димитријевић, акт. пеш. капетан; Радомир Милошевић, акт. артиљ. капетан; Светозар Ранковић, акт. пеш. капетан; Миодраг С. Бадњевац, акт. поручник; Милан Т. Радојчић, рез. поручник; Петар М. Вуксановић, акт. поручник; Миљко Павићевић, потпоручник; Јован К. Станковић, редов; Трајко Ђ. Тасић, акт. пеш. поручник; Чедомир М. Јеренић, рез. артиљ. поручник; Владимир Мирковић, акт. поручник; Виктор Т. Павловић, рез. потпор.; Димитрије Николић, рез. пеш. потпоручник; Драгољуб П. Враговић, рез. пеш. потпор.; Ибрахим Комадина, акт. поручник; Илија Петровић, акт. потпоручник; Милан С. Лукић, акт. потпор.; Петар Д. Поповић, рез. арт. потпор.; Станко Ђ.

Трикановић, акт. поручник; Албин Подгорник, рез. поручник; Живко К. Караклајић, акт. поручник; Иван М. Секулић, рез. пеш. потпор.; Александар Ј. Петровић, рез. капетан; Ананије Домановић, акт. пеш. мајор; Милан Ј. Јевремовић, рез. капетан; Милан П. Стефановић, акт. пеш. мајор; Миливоје К. Стојановић, акт. поручник; Милосав Г. Банић, активни капетан; Михаило К. Митић активни пешадиски мајор; Милутин Петковић, активни пешадиски мајор; Радисав Радојевић, резервни пеш. потпоручник; Радомир Миликић, акт. пешадиски мајор;

Драгољуб М. Буквић, пешадиски капетан; Петар Павловић, пешадиски потпоручник; Миливоје Максимовић, жанд. наредник; Живојин Настасовић, војник; Милан Русимовић, војник; Душан Гановић, арт. п.наредник; Крста Ђорђевић, инвалид; Драгољуб Димитријевић, наредник; Љубомир Николајевић, арт. мајор; Милутин Илић, наредник; Милан Стојановић, арт. кап.; редови: Рајко Аврамовић, Живојин Вукосављевић, Драгутин Јовановић, Станоје Добрић, Радоје Миловановић, Стојан Ристић, Харитон Димитријевић, Божа Филиповић, Сава Ђорђевић, Драгољуб Милојевић, Драгомир Петровић, Драгомир Чубрић, Крста Кнежевић, Надан Мијајловић, Филип Јекић, Живојин Јовић, Младен Варнички, Живан Кацавић, Бобић Јеремић, Милан Грујић, Мијајло Павловић, Јагош Ст. Бошковић; Гвозден Оцакоља, капетан; Миливој Стефановић, војник; Д-р Стеван Матић, сан. п.пуков.; Ђорђе Миљковић, инж. п.пуков.; Љубомир Ракић, арт. капетан; Цветко Станојевић, редов.; Зоран Продановић, п.поручник; Крста Вићевац и брат; Цветко Мицић; Светозар Милетић; Чедомир Јовановић; Михајло Поповић

Живко М. Богдановић, војник; Чедомир А. Поповић, капетан; Коста Кораћ, пуковник; Љубомир Јовановић, болничар; Д-р Александар Весић, сан. капетан; Велибор Великић, капетан I. кл.; Станко Милошевић, наредник; Чедомир Несторовић, добр.-четник.; Владимир Рајковић, капетан I. кл.; Василије Симић, наредник; Милан Ђ. Стефановић, п.поручник; Радован Ј. Радосављевић, поручник; Љубомир М. Обрадовић, п.поручник; Никола Јупан, војник; Тадија Жалић, поручник; Павле Шундић, жанд. копетан; Јеремија Велић, жандарм. капетан; Михаило Куртије, пеш. капетан; Жика Јелић, Јохан Гринвалд, Милорад Грујић, Милош Милошевић, добровољци; Петар Милошевић, Трајко Јов. Павловић, Боровој Илић, Коста Јовановић, Владислав Ресавац, Петар Степић, Живота Секулац, Богољуб Арсовић, Милосав Михајловић, Милоје Срејић, Чедомир Гајић, Милутин Милутиновић, Димитрије Ђорђевић, Петар Барјакторовић, Недељко Иванчевић, Ранко Ђурђевић, Милорав Стефановић, Илија Чолић, Радојица Маричић, Милоје Стојановић, Милоје Стефановић, Сима Недић, Миливоје Тодоровић, Вукосав Тодоровић, Милан Станојевић, Ненад Зарић, Велимир-Лека Јанићијевић, Драгомир Беленчевић, сви војници; Петар Дајмак, каплар; Момир Радосављевић, Александар Крстић, Љубомир Станојевић, сви војници; Љубисав Ђирић, каплар; Милосав Живковић, наредник; Михајло А. Ђорђевић, војник; Никола Стефановић, каплар; Стеван Ђокић, Никола Лазаревић, Милић Нешић, Живан Прејзавић, Милорад Плећевић, Василије Анастасијевић, Светозар Јовановић, Илија Миљковић, сви војници; Светозар Паланачки, жанд.

Милутин Мијатовић, Ђорђе Банковић, Јован Васиљевић, сви војници; Владимир Петровић, мајор; Драгутин Јовановић, војник; Војислав Војиновић, жандар; Милосав Симић, Милентије Милошевић, Драгомир Марковић, Драгић Јовановић, Ђорђе Првуловић, Милорад Бошњаковић, Бранислав Илић, Светислав Ж. Радовановић, сви војници; Петар Мацић, четник; Младен Јешић, Живан Пантелић, Сава Петровић, Милорад Радојевић, Иван Црвенковић, Божа Јелић, Милан Парић, Радомир Милосављевић, Драгомир Јанковић, Никола Петковић, Владимир Бабић, Милоје Станојевић, Грујица Миловановић, Никола Костић, Илија Радојчић, Арса Живковић, Милан Дањановић, Јован Александровић, Михајло Брестовац, Страхинја Војновић, Бранко Недовић, Аранђел Стефановић, Вујица Максимовић, Драгомир Аврамовић, Андреја Пејановић, Цветко Ацовић, Стојан Рајковић, Танасије Јовановић, Јеврем Никодијевић, Милоје Живановић, Здравко Јосиповић, Милан Цветковић, Алекса Јевтић, Петар Игњатовић, Петар Дражић, Стојимир Илић, Панта Матић, Милан Стојановић, Страхинја Војиновић, Алекса Ђокић, Станко Пешић, Алекса Благојевић, Михајло Живковић, Живко Тасић, Стојан Живковић, Милан Вељковић, Миливоје Милојевић, Милутин Пановић, Јован Нешић, Ђорђе Степановић, Милосав Маринковић, Филип Митровић, Чедомир Николић, Светозар Ђорђевић, Вељко Савковић, Милета Стефановић, Ђорђе Ђокић, Радисав Марковић, Момир Марковић, Спасоје Митровић, Радосав Марковић, Иван Матић, Божа Стојановић, Живота Михајловић, Милорад Маринковић, Шандор Петровић, Алекса Милосављевић, Тодор Јан-

ковић, Момир Недељковић, Ђорђе Вуксановић, Јевта Данић, Ђорђе Ранковић, Бранислав Маринковић, Милан Пешић, Спаса Стојановић, Сава Костић, Шабан Барјановић, Андреја Јовановић, Младен Жикић, Крсман Марјановић, Живота Настић, Светозар Стефановић, Владислав Богдановић, Тројан Лукић, Љубомир Митровић, Константин Николић, Антоније Ђорђевић, Радомир Михајловић, Гавра Костовић, Драгутин Лукић, Никодије Ковачевић, Митар Бошковић, Милан Величковић, Михајло Пантић, Петар Вујић, Милан Кузмановић, Љубомир Милошевић, Драгољуб Вуковић, Добросав Петронијевић, Милоје Ђурић, Андреја Андријевић, Иван Јаковљевић, Вукојица Ничић, Радоња Урошевић, Лазар Рајковић, Милоје Стевановић, Максим Тобцић, Арсеније Симић, Филип Живановић, Серафим Марковић, Ђорђе Павелић, Максим Ђистић, Алекса Матић, Светозар Јовић, Светислав Матић, Павле Милојевић, Божидар Пантелић, Милан Маринковић, Светислав Лазаревић, Илија Крстић, Вукајло Амртијевић, Љубомир Гавриловић, Станимир Новаковић, Живојин Аксентијевић, Арсеније Јовановић, Пера Јовичић, Милосав Станшић, Лазар Младеновић, Станимир Миладиновић, Павле Јаковљевић, Пека Вујовић, Рада Милишић, Марко Сезовић, Маринко Несторовић, Драгутин Михајловић, Стеван Најдановић, Александар Петровић, Милош Јанковић, сви војници; Обрен Поподић, жанд. наредник; Пера Милић, Иван Милановић, Иван Алексић, Радомир Милић, Живко Манојловић, Живко Милић, Милић Павловић, Велимир Петковић, Миладин Миљковић, Петар Бибан, Петар Јефтић, Будимир Богдановић, Андреја Васић, Здравко Цветковић,

Владимир Маслаћ, Крстан Сремчевић, Ђорђе Митровић, Риста Перић, Милослав Стевић, Илија Лукић-Рогич, Илија Рашковић, Зарија Митровић, Младен Голупчевић, Трајко Стоиљковић, Живан Тошковић, Коста Симић, Велимир Стефановић, Ђорђе Мартиновић, Триприја Станковић, Урош Поповић, Драгомир Јеремић, Арса Китановић, Стојан Вељковић, Антоније Златановић, Стојан Цветковић, Трајче Пауновић, сви војници; Радомир Крстановић, наредник; Јанићије Лазовић, Мијајло Гвозденовић, Марко Недељковић, Ђорђе Крстић, Тома Здравковић, Милан Стевановић, сви војници; Радојица Глишић, жанд. наредник; Ђока Ђаковић, жанд. наредник; Милан Дамјановић, Благоје Марјановић, Илија Милутиновић, Чедомир Ђировић, Милосав Васиљевић, Емил Бошковић, Петроније Адамовић, Рајко Радичевић, Јован Николић, Јеврем Радовановић, Светозар Димитријевић, Милутин Лукић, Михаило Тодоровић, Владислав Јанисијевић, Миливој Петровић, Михаило Јовановић, Вучета Перовић, Здравко Драгутиновић, Миле Николић, Спира М. Илић, Лазар Илић, Владимир Бојић, Никола Стојановић, Илија Пауновић, Тихомир Ђељевић, сви војници; Михаило Глишић, поднар. топб.; Милош Марковић, Никола Марковић, Трифун Петковић, Бошко Станисављевић, Панек Тошић, Михајло Тадић, Мита Васиљевић, Милан Брукушанин, Драгић Живковић, Иван Зоржика, Љубомир Вичевац, Живко Димић, Радивој Радишић, Александар Раросављевић, Никодин Чедић, Гане Стојковић, Стеван Николић, Павле Вићентијевић, Милош Лазић, Спасоје Зеचेвић, Радисав Ивковић, Марко Пешић, Никола Стошић, Милутин Митровић, Марко

Ранковић, Петар Раковић, Стојан Видаковић, Драгутин Перишић, Радоња Милић, Драгослав Влачић, Исакија Лазаревић, Петко Стаменковић, Владимир Милошевић, Радивоје Крсмановић, Ђира Шеклер, Иванко Обрадовић, Драгомир Вуковић, Милан Бошњаковић, Станислав Павловић, Василије Стојановић, Јеремија Карличевић, Спасоје Радивојевић, Владимир Мирчећ, Владимир Миленковић, Љубомир Ђорђевић, Стеван Петрушевић, Јанко Богдановић, Крста Марјановић, Илија Марковић, Светозар Мирковић, Властимир Васиљевић, Петар Филиповић, Јаков Стабелан, Владимир Богосављевић, Миленко Петровић, Филип Петровић, Радован Пауновић, Љубомир Живковић, Јеврем Марковић, Божин Симић, Александар Вуковић, Стева Ковачевић, Стојан Алексић, Владимир Јевтовић, Добросав Шукковић, Обрен Ђендић, Риста Алексић, Живота Крстић, Станимир Миловановић, Јован Ковачевић, Живојин Божић, Павле Станисављевић, Драгутин Нинковић, Сима Живковић, Јевђеније Витковац, Најдан Смиљковић, Светозар Манојловић, Станимир Стојковић, Војислав Нешковић, Танасије Коњевић, Адам Тадић, Радоје Сујић, Живојин Тадић, Сава Димитријевић, Драгољуб Јовановић, Вељко Јевтић, Милосав Тановић, Доситије Јевтовић, Добривој Грујичић, Стеван Бокић, Тодор Петровић, Алекса Цветковић, Драгољуб Белашевић, Петар Ставровић, Љубомир Бојановић, Станко Младеновић, Витсмир Величковић, Живојин Чоковић, Лазар Нешић, (Јован)-Иван Илић, Милан Готовичевић, Драгић Јелић, Милић Синђелић, Тома Анастасијевић, Живота Јовановић, Александар Трифунковић, Вукашин Вуковић, Сарафин Бајкић,

Милосав Костић, Радоња Марковић, Стојан Ивановић, Михаило Веселиновић, Здравко Акшановић, Живота Николић, Риста Дановић, Љубомир Ненадовић, Јелесије Марковић, Богдан Марковић, Војислав Ракић, Свезар Живковић, Витор Миловић, Живота Михаиловић, Обрен Петровић, Милоје Грујић, Миладин Милијевић, Стеван Лепотић, Добросав Стојковић, Божидар Јовановић, Љубомир Петровић, Драгомир Вујовић, Панта Варјачић, Трпко Стаменковић, Илија Добросављевић, Васа Гавриловић, Стеван Игњатовић, Јован Мирковић, Никола Гавриловић, Јанко Јанковић, Петар Бановић, Стојан Каревић, Љубомир Ивановић, Љубомир Јовановић, Драгомир Марјановић, Илија Радовановић, Милорад Андријевић, Владислав Петровић, Живко Милановић, Сава Будинац, Адам Добросављевић, Драгољуб Филипковић, Радисав Здравковић, Станко Крводркић, Миленко Петровић, Петар Јовановић, Анђел Илић, Сретен Велић, Рајко Петровић, Павле Стефановић, Драгољуб Матић, Стеван Перић, Срећко Митровић, Драгомир Јовановић, Стојан Манојловић, Живан Батовелић, Божа Станојевић, Ристо Маричић, Живојин Ђорђевић, Александар Крстић, Марко Вражјевски, Јован Илић, Миле Петровић, Милутин Гавриловић, Крста Аџић, Јова Петровић, Стојан Конатић, Љубисав Добросављевић, Јован Јанковић, Јован Станковић, Стојан Костић, Будимир Жарковић, Драгомир Димитријевић, Светозар Марковић, Бранислав Момировић, Ђорђе Николић, Живко Михаиловић, Јанко Зафировић, Милутин Шутић, Јевта Симић, Средоје Милутиновић, Обрен Бркић, Добросав Маџаревић, Станко Настић, Милош Михајловић, Јеротије Мачуржић, Миленко

Миленковић, Богосав Симић, Милан Луковић, Радомир Јовановић, Милета Гавриловић, Милорад Ракић, Владислав Живковић, Божин Бајић, Вељко Терзић, Јован Марковић, Јовица Вељковић, Душан Кузмановић, Драгомир Палучевић, Велимир Мимовић, Милосав Симић, Светислав Прокић, Војин Ђурић, Андреја Милетић, Живко Миленковић, Петар Срејић, Миладин Раденковић, Милосав Ђирић, Михаило Ђорђевић, Симеун Живковић, Богоје Бојовић, Стојан Милутиновић, Живко Ружић, Алексије Грковић, Милоје Миличевић, Аврам Миленковић, Младен Молеровић, Анђелко Јовановић, Радоје Вујадиновић, Миљко Стефановић, Јеврем Вујовић, Светозар Симић, Гогосав Стругаревић, Гаврило Јовановић, Премислав Габуровић, Миљивој Јовановић, Драгутин Милијановић, Владимир Алексић, Милан Павловић, Добривој Перишић, Милован Радотић, Спасоје Мијаиловић, Чедомир Глишић, Алекса Миленковић, Танасије Стевановић, Стеван Новаковић, Вељко Вучићевић, Илија Матејић, Живојин Игњатовић, Милосав Живадиновић, Стојан Ђокић, Светозар Димитријевић, Радомир Миличевић, Никола Живановић, Милош Вучићевић, Михаило Петковић, Чедомир Павловић, Петар Аћимовић, Мирко Милојевић, Илија Бацевић, Милан Пантић, Гојко Шумљанин, Богдан Јевтић, Владимир Живадиновић, Здравко Петровић, Милан Стовраг, Богдан Танасијевић, Јовица Николић, Никола Драгић, Павле Јокличић, Илија Симић, Радојица Вукчевић, Живота Николић, Будимир Живановић, Милован Михајловић, Добросав Добросављевић, Иван Јовановић, Радомир Тодоровић, Милош Миловановић, Јован Веселиновић, Павле Болковић, Аћим Анђелковић,

Драгољуб Ракић, Милан Чудић, Стеван Божић, Драгољуб Алексијевић, Стеван Мартиновић, Стеван Перић, Милоје Тимотијевић, Радован Веселиновић, Панта Вучићевић, Благоје Јовановић, Светозар Рачић, Душан Маринковић, Милојко Рисановић, Чедомир Димитријевић, Ненад Војиновић, Христифор Станковић, Драгољуб Башаревић, Александар Парцеловић, Пане Панчић, Никола Маковић, Радован Дугић, Василије Мирчетић, Станко Милинковић, Рајко Кучаревић, Милош Миладиновић, Драгољуб Нешић, Светислав Михајловић, Риста Петовић, Вељко Лазаревић, Миладин Синђелић, Јездимир Ђуровић, Јован Илић, Милош Вучковић, Тихомир Савић, Љубомир Лекић, Стеван Ђуричић, Богдан Живановић, Радош Милетић, Данило Марковић, Милорад Ђурић, Андреја Стојановић, Михајло Лазић, Милан Поповић, Милутин Милић, Милета Бојић, Вукић Којић, Миодраг Нешић, Живота Стојановић, Живојин Николић, Никола Раденковић, Анђел Стојановић, Никола Милојевић, Петар Ђурић, Милан Вукосављевић, Петар Дубоњанин, Никола Станојевић, Максим Миленковић, Михајло Милорадовић, Војислав Златковић, Траја Павловић, Дамњан Рачић, Марко Милошевић, Исидор Милошевић, Исидор Деспотовић, Светозар Манојловић, Станимир Јевтовић, Гвозден Јаћимовић, Радоје Милутиновић, Петар Тодоровић, Вукосав Марковић, Стоило Стоиловић, Милан Ђорђевић, Милан Милошевић, Милован Јовић, Велимир Јовичић, Марко Јовановић, Живомир Марковић, Светомир Петронијевић, Таса Стефановић, Адам Карић, Јевта Лукић, Танасије Павловић, Стеван Миливојевић, Љубисав Петровић, Панта Панић,

Милан Митровић, Новак Симић, Јован Илић, Алексије Глигоревић, Бура Максимовић, Живко Дуловић, Ненад Мојсиловић, Чедомир Станојевић, Тодор Димовић, Андреја Милошевић, Милутин Анђелковић, сви војници; Војимир Димић п.наредник; Војислав Ђорђевић, Радојица Милутиновић, Урош Марић, Велимир Живојиновић, Милоје Илинчић, Живота Кнежевић, Милутин Трифуновић, Настас Марковић, Љубомир Петровић, Василије Радовановић, Војин Поповић, Димче Трајчевић, Милорад Јоксимовић, Цветко Цветковић, Милан Ађанин, Сава Младеновић, Благоје Марковић, Светислав Димитријевић, Никола Миленковић, Светомир Илић, Јаћим Стефановић, Андреја Милојевић, Здравко Илић, Радоје Ђукановић, Михајло Постић, Михајло Арсић, Милосав Стојановић, Милош Лазаревић, Радован Кричак, Живан Ратинац, Милан Вељковић, Вићентије Јовановић, Вукојица Павковић, Јокаша Петровић, Добривоје Ђуричић, Радојко Бојацић, Динча Станојевић, Марко Ивановић, Андреја Трајчевић, Веља Грујић, Љубомир Ивановић, Александар Николић, Живојин Јовановић, Живко Лукић, Драгутин Матејић, Живко Дамњановић, Милован Радовић, Марко Марковић, Тодор Величковић, Тадија Јовановић, Велимир Вукић, Милоје Јондић, Станоје Новаковић, Војислав Митровић, Велисав Трасан, Илија Николић, Милош Урошевић, Богољуб Поповић, Љубисав Јелисијевић, Динко Митровић, Алекса Миладиновић, Андреја Максимовић, Тихомир Пантић, Светислав Петровић, сви војници; Чеда Грашић, поднаредник; Драгвљуб Митровић, Михајло Милуниќић, Милета Попадић, Михајло Миладиновић, Живко Николић, Јован Ђонић, Најдан Стојановић,

Пантелеја Јоцић, Глиша Васовић, Тома Бојовић, Војислав Миловановић, Мелорад Илић, Стојан Савић, Доситије Манојловић, Јордан Ђорђевић, Михајло Милојевић, Сибин Богојевић, Литон Смерковић, Дона Игњатовић, Ђорђе Грујић, Радоје Јанковић, Милан Стефановић, Драгић Новаковић, Рајко Крлић, Радомир Рајковић, Тодор Филиповић, Војислав Томовић, Милош Степановић, Милан Благојевић, Јован Анђелковић, Крсман Гољевић, Станко Цветковић, Милош Крстић, Чедомир Грашић, Јован Павловић, Никола Илић, Обрад Милосављевић, Милоје Арсеновић, Арсеније Обреновић, Здравко Лазовић, Миладин Пајовић, Љуба Петровић, Милосав Лазовић, Страхња Васиљевић, Андреја Вранић, Ђорђе Пановић, Момир Радојковић, Таса Марковић, Милан Кељић, Новак Брталијев, Петар Војиновић, Милета Лазаревић, Трифун Миловановић, Милан Стефановић, Живан Обрадовић, Благоје Радовановић, Милосав Јанковић, Милан Вранић, Станиша Пантовић, Антоније Милошевић, Владимир Игњић, Лазар Павловић, Петруш Ивковић, Петар Станковић, Драгомир Тодоровић, Михајло Ђорђевић, Петар Дамњановић, Миливој Гојковић, Драгутин Бранковић, Радоња Радоичић, Ранко Станојлић, Милутин Милановић, Милош Вукосављевић, Дане Стојановић, Велисав Филиповић, Лазар Арсенијевић, Живојин Радовић, Живојин Косанић, Иван Павловић, Петар Кочић, Јовић, Давидовић, Радомир Дочковић, Љубомир Брзаковић, Сима Златић, Влада Анинковић, Илија Марковић, Обрад Тодоровић, Мијужко Милетић, Владислав Ристић, Алекса Живковић, Милорад Раковић, Миливоје Симеуновић, Урош Јевтић, Јован Јовановић, Лу-

ка Брзак, Љубомир Ристић, Андра Комарић, Душан Поповић, Борисав Вељавић, Миленко Младеновић, Иван Димитријевић, Обрад Стојановић, Драгојло Павловић, Божидар Милошевић, Милорад Радојчић, Давиша Рачић, Анђелко Трајчић, Тома Михајловић, Душан Јовановић, Живан Ђукић, Глиша Васовић, Матеја Никодијевић, Иван Вучковић, Милован Марковић, Петроније Петровић, Никола Димковић, Петар Илић, Миливоје Минић, Ненад Милутиновић, Спасоје Јовичић, Петар Ранковић, Ристивоје Радошевић, Милован Бранковић, Никола Илић, Живојин Славковић, Мијат Петровић, Милић Милосављевић, Милић Пантелић, Драгутин Матијашевић, Љубивоје Драшковић, Тихомир Јанићијевић, Дане Лазавић, Миљко Рајковић, Милентије Радојковић, Спасоје Стојановић, Миодраг Кукић, Александар Никуљевић, Сибин Јовановић, Радован Стојановић, Стојадин Стојадиновић, Будимир Ђумуровић, Димитрије Димитријевић, Радомир Милентијевић, Владимир Јаковљевић, Миленко Чолић, Павле Миливојевић, Живан Макрогић, Милорад Милошевић, Видосав Томавић, Момир Весић, Павле Дробњак, Никола Петринић, Јанићије Крстовић, Михајло Кривачевић, Ђорђе Константиновић, Витомир Илић, Хривоје Јовановић, Драгутин Главчић, Живојин Лалић, Михајло Симић, Милош Радивојевић, Милија Симовић, Сретен Рузмановић, Никола Николић, Тодор Божић, Јован Филиповић, Божидар Плазинић, Божидар Читлучанин, Никола Бољковић, Милутин Радовановић, Љубиша Радовић, Добривоје Рачић, Новица Радовановић, Светолик Ранковић, Василије Радовановић, Стеван Маринковић, Велимир Ђорђевић, Драгољуб Средоје-

вић, Ранђел Рацић, Љубомир Маринковић, Илија Тодосијевић, Лука Милојевић, Милош Иванковић, Стојан Ђорђевић, Љуба Стефановић, Завиша Јелисијевић, Милош Мутаповић, Риста Томић, Сибин Пејић, Радивој Милутиновић, Вујица Алексић, Милан Радивојевић, Драгомир Димитријевић, Гаврило Митић, Димитрије Грујић, сви војници; Војислав Костић, жанд. наредник; Добросав Милосављевић, Милован Радановић, Милан Јовичић, Никола Николић, Будимир Милић, Бранко Јовановић, Павле Маринковић, Љубомир Ранковић, Радован Радић, Владимир Срећковић, Миловоје Јанковић, Љубомир Костић, Јадић, Стојановић, Благоје Јанковић, Живко Недељковић, Михајло Марјановић, Никола Дужић, Милорад Бачинац, Павле Младеновић, Петар Илић, Павле Ракић, Иван Пантелић, Живан Трифуновић, Тома Дугалић, сви војници; Драгутин Браданић, жандарм; Димитрије Пужаревић, Тома Савић, Илија Николић, Радоје Пауновић, Добриша Обрадовић, Живојин Марисављевић, Санда Настић, Светозар Радосављевић, Милош Маринковић, Ранђел Миловић, Ђорђе Јанковић, Танасије Милошевић, Панче Петрушић, Никола Петровић, Љубомир Милић, Петар Стојковић, Драгутин Илић, Ђура Милетић, Бранко Доловић, Ахмед Јашић, Благоје Стевић-Стевановић, Стеван Алексић, Светозар Марјановић, Радоје Обрадовић, Живко Чоловић, Милорад Ранковић, Јефта Трифуновић, Радоје Ивановић, Ђорђе Радаковић, Војислав Миловановић, Младен Живановић, Вукосав Милутиновић, Миленко Косовац, Милан Тодосијевић, Павле Радојчић, Милан Ранковић, Јован Кузмановић, Михајло Николић, Ранко Бранковић, Симеун Илић, Мо-

мир Антоновић, Велимир Милутиновић, Михајло Цолић, Добривоје Савић, Милован Цветковић, Мирко Ченгилић, Симон Јовановић, Тодор Петровић, Владимир Ристић, Радојко Лазаревић, Илија Линколовић, Јован Перковић, Стеван Милошевић, Јован Стојковић, Милан Станојевић, Милутин Нићифоровић, Владимир Бајчетић, Миладин Миливојевић, Момир Пешић, Драгољуб Павловић, Милан Јовић, Багић Савић, Милош Стефановић, Живан Тошић, Сретен Антоновић, Тихомир Дуњић, Тодор Јанић, Милутин Милосављевић, Максим Ивановић, Борисав Милићевић, Илија Башић, Ђура Милутиновић, Милош Стефановић, Живко Мирчевић, Светислав Стојковић, Ранко Павловић, Илија Лазаревић, Јован Лаушевић, Јеврем Јовановић, Ђорђе Станчић, Вељко Радовић, Божидар Петровић, Васиљко Гајић, Миодраг Чурчевић, Живко Катић, Богдан Поповић, Васа Драгићевић, Милан Радоњић, Никола Терзић, Јован Петковић, Раденко Павловић, Милан Обрадовић, Михаило Живковић, Радић Митровић, Алекса Филиповић, Радивоје Пантелић, Војислав Јовановић, Милутин Кованчић, Милош Вељковић, Петар Симић, Спасоје Кнежевић, Драгослав Гавановић, Милосав Пајковић, Арсеније Лукић, Теофил Вечетић, Живан Марковић, Димитар Лазић, Срећко Вујадиновић, Крста Крстић, Живојин Ђорђевић, Димитрије Марковић, Глигорије Темељковић, Обрад Марковић, Здравко Миловановић, Љубомир Стојановић, Милојко Јаношевић, Ђорђе Грујић, Василије Милојевић, Владимир Сандић, Живота Аксентијевић, Вујица Навричић, Бошко Диновић, Велимир Бркић, Милан Јовановић, Димитрије Митровић, Нестор Ристовић, Алекса Марковић, Пе-

тар Бојковић, Љубомир Милутиновић, Бура Сремчевић, Вељко Петровић, Јован Манојловић, Светислав Протић, Сава Ђоковић, Стеван Станојевић, Добросав Николић, Никола Баковић, Јован Тешић, Павле Вучковић, Јован Кобашинац, Милован Бајић, Јанко Петровић, Андрија Ђорђевић, Драгомир Миљковић, Радосав Марковић, Марко Стојковић, Витомир Алексић, Милорад Павловић, Милан Смејуловић, Петар Букић, Љубомир Савић, Илија Младеновић, Драгољуб Филиповић, Велимир Милосављевић, Душан Ристић, Чедомир Радовић, Сибин Вуковић, Миладин Николић, Анђелко Радовић, Милорад Бељковић, Јевта Ковачевић, Јеремија Балтић, Обрад Бојић Адам Ђорђевић, Јован Бубатовић, Драгутин Томашевић, Павле Ђоковић, Станко Милић, Милоје Живановић, Марко Пешић, Вујица Милашевић, Матеја Новаковић, Владимир Станковић, Михаило Марушић, сви војници; Исајило Каљевић, Михаило Младеновић, Владимир Новаковић, Адам Милутиновић, Драгослав Недељковић, Деспот Деспотовић, Душан Драгачевић, Вукан Марковић, Стеван Обрадовић, Зарије Јевремовић, Пера Пуљевић, Александар Николић, Драгољуб Живановић, Никола Кужевић, Илија Адамовић, Љубомир Нешић, Димитрија Марковић, Спасоје Вељковић, Петар Кречаковић, Милан Стојановић, Драгољуб Радовашевић, Милосав Јовановић, Стојан Станковић, Милан Пејаковић, Аранђел Цветковић, Марко Таврић, Павле Ракић, Драгутин Весовић, Данило Ранковић, Илија Алексић, Миливој Марић, сви наред.; Милосав Аранђеловић, Илија Стојановић, Милош Стефановић, Младен Козанчић, Миладин Пачарић, Стојан Богдановић, Милош Танаси-

јевић, Милош Аранђеловић, Китан Марковић, Миладин Симић, Милија Живанчевић, Милосав Андрејевић, Миладин Петковић, Цветко Јанковић, Божидар Радић, Петар Димовић, Милорад Лекић, Светолик Игњатовић, Драгомир Миловановић, Вујица Симић, Јосиф Милутиновић, Панта Стојић, Драгослав Јовановић, Антоније Митић, Милован Драшковић, Михаило Станојевић, Илија Игњатовић, Драгомир Стојановић, Богољуб Ђорђевић, Стеван Цветић, Ђорђе Богдановић, Петроније Ђурић, Павле Ђокић, Недељко Јовичић, Александар Симић, Исајло Петровић, Милан Стакић, Драгић Живановић, Вукадин Аћимовић, Ђорђе Стојановић, Јован Ђујковић, Станко Ранковић, Миленко Милојевић, Василије Ранђел, Милен Богдановић, Богдан Андрејевић, Милан Гашберић, Младен Љутовца, Драгосав Живановић, Петар Марковић, Драгутин Милосављевић, Чедомир Милошевић, Станоје Стефановић, Александар Лазић, Адам Лазић, Радисав Петковић, Александар Симић, Илија Коловић, Драгомир Петковић, Живан Павловић, Тихомир Пантић, Драгутин Ковачевић, Јован Савић, Видосав Милошевић, Јеврем Теофановић, Мирче Ковачевић, Милорад Плавшић, Обрен Тршић, Андреја Матовић, Јанко Богдановић, Љубомир Терзић, Јеремија Младеновић, Драгомир Пантелић, Михајло Станојевић, Никола Тодоровић, Тодор Андрејевић, Ђорђе Станковић, Стојан Павловић, Велимир Обрадовић, Тодор Живановић, Јеремија Станковић, Петар Михаиловић, Петар Милошевић, Радоје Удовичић, Драгомир Стојановић, Милан Карајовић, Милоје Николић, Михаило Којанић, Миленко Торнић, Иван Ђурић, Драгољуб Ђоковић, Радојко Петковић,

Драгутин Ђурковић, Ђорђе Ђорђевић, Борисав Јеватовић, Живко Милошевић, Стојан Васиљевић, Бранко Радојичић, Чедомир Милић, Милентије Миловановић, Драгутин Јовановић, Трајко Стојановић, Радосав Павловић, Милосав Недић, Димитрије Ајкашановић, Милоје Стевановић, Ђорђе Вујичић-Вајић, Милован Петковић, Петар Голубовић, Миладин Јешовић, Драгиша Миловановић, Маринко Димитријевић, Милутин Николић, Душан Илић, Драгутин Пукџшевац, Љубиша Радићевић, Милутин Брадиловић, Милоје Продановић, Миласав Милић, Миљко Пралицаца, Јаблан Петровић, Јеврем Ђосић, Јанићије Стојичић, Вилпор Станковић, Чедомир Јовановић, Никола Димитријевић, Радосав Васић, Стеван Додић, Владимир Јевремовић, Пантелија Станојловић, Симеун Вуловић, Миладин Ђаковић, Јован Милошевић, Миливој Стојановић, Миливој Пантић, Сретен Стојшић, Живан Ђурић, Божидар Николић, Добросав Милосављевић, Лазар Гајић, Здравко Недељковић, Милорад Исаковић, Симон Мирсиновић, Владимир Обрадовић, Милош Мијаиловић, Љубисав Стојановић, Сарафин Ђорђевић, Божидар Арсенијевић, Драгомир Тамошевић, Младен Китановић, Павле Николић, Милосав Брђевић, Марко Јовановић, Никола Коловић, Деја Тајић, Благоје Вељковић, Владимир Пауновић, Љуба Томашевић, Нова Таловић, Владимир Калшеновић, Стеван Вулетић, Милан Митровић, Стеван Станисаљевић, Павле Ивановић, Радојко Ђорђевић, Милутин Стојановић, Матија Стевановић, Владимир Милојевић, Петроније Филиповић, Андон Стерковић, сви војници; Мићун Мићуновић, Милан Сремчић, Сава Стаменић, Грујица Мијаиловић, Милорад

Бабић, Благоје Петровић, Обрад Јеремић, Јован Бландојев, Никола Јевремовић, Илија Јанковић, Александар Драшковић, Радивоје Мијаиловић, Радован Ивановић, сви наредници; Рудолф Ђорђевић, Љубомир Ђирић, Драгојло Милетић, Живко Ђајић, Миласав Ђурић, Стеван Стојановић, Радисав Врбановић, Стеван Пауновић, Милош Којић, Миленко Андрејевић, Драгутин Ђорђевић, Стојан Стефановић, Милан Петковић, Марко Николић, Маринко Маринковић, Станислав Војиновић, Јелесије Милутиновић, Светозар Рајић, Василије Влајић, Радован Васковић, Драгутин Јовановић, Јован Бошковић, Бранислав Јовановић, Живојин Јовановић, Милентије Петровић, Бошко Марковић, Милован Васиљевић, Урош Савић, Младен Мијатовић, Никодије Петровић, Драгољуб Ковачевић, Драгомир Стојановић, Радојица Остојић, Светозар Ковачевић, Јеврем Филиповић, Војислав Младеновић, Рајко Ребић, Милоје Петронијевић, Будимир Станковић, Милорад Петковић, Петар Никодијевић, Сава Стојковић, Величко Цветковић, Радоје Бајић, Благоје Ранковић, Петар Рудановић, Спиридон Вујовић, Стојан Миловић, Милош Илић, Лука Антоновић, Милош Стевановић, Гвозден Станишић, Никола Костовић, Петар Милић, Милорад Миленковић, Петар Стојковић, Драгољуб Женић, Милан Копаноднин, Милосав Ђорђевић, Станислав Рајић, Миладин Николић, Живота Арамовић, Арсеније Чокић, Паја Илић, Шаја Шајновић, Љубомир Живадиновић, Чедомир Брац Драгољуб Миљковић, Светозар Максимовић, Андреја Милошевић, Жарко Цимошић, Милорад Драгачевац, Младен Станишић, Илија Пешнић, Илија Васиљевић, Илија Видовић, Степа

Вукосављевић, Венијан Коловић, Миливој Симић, Мијаило Деспотовић, Милета Симић, Драгомир Ранђеловић, Драгутин Тодоровић, Богдан Милосављевић, Милосав Јанићијевић, Никола Јефтић, Душан Милинчић, Илија Николић, Митар Бркић, Димитрије Богдановић, Милош Бојић, Јездимир Барић, Добросав Клајић, Радета Живић, Ђорђе Јовановић, Милан Радосављевић, Милован Алексић, Светозар Миладиновић, Драгутин Пантић, Милорад Бановић, Радомир Нешић, Радивој Недељковић, Сарафин Бајкић, Риста Ђорђевић, Божидар Маринковић, Никола Николић, Живота Љубичић, Илија Милановић, Милентије Миленковић, Танасије Петровић, Петар Макић, Петар Јовановић, Зарија Живковић, Владимир Аврамовић, Бранивој Шамбахер, Драгутин Јовановић, Нацко Гоцевић, Спасоје Петровић, Милутин Живадиновић, Младен Рашковић, Милосав Савић, Веља Ђуковић, Ђорђе Радојковић, Илија Вуковић, Лука Михаиловић, Светислав Илић, Миливој Марковић, Михаило Милић-Кнежевић, Божин Коцић, Љубомир Блажић, Гарасим Аврамовић, Велимир Радовић, Петар Брујош, Ђока Симановић, Драгутин Мирковић, Милош Колар, Божидар Ђурђевић, Душан Терзић, Пантелија Марковић, Борисав Карић, Обрад Вулиновић, Ђука Лукић, Војслав Милошевић, Љубисав Алексић, Милан Митровић, Никола Савић, Никола Милетић, Милан Станковић, Милисав Симић, Благоје Цмиљић, сви војници; Рајко Живановић, жанд. поручник; Новица Цукић, Марјан Нешовић, Живота Рајовић, Драгутин Милетић, Милован Милановић, Марјан Станковић, Матеја Николић, Риста Бољевић, Љубомир Рајић, Јован Ђорђевић, Коста Николић,

Илија Пашанић, Риста Петровић, Живко Стефановић, Чедомир Јоковић, Љубомир Аџић, Коста Марковић, Јефта Петровић, Милисав Момировић, Михајло Лукијанов Рус, Јован Малицковић, Живота Јанковић, Радомир Лукић, Јован Стефановић, Петроније Тодоровић, Петар Јовановић, Влада Ђолић, Јован Рашић, М. Милановић, Танасије Васић, Ивко Антоновић, Алекса Јовановић, Милан Јоцковић, Светозар Радичевић, Пантелија Савић, Михаило Милојковић, Тимотије Марковић, Радисав Тијанић, Живко Лазаревић, Павле Шкорић, Љуба Ђуковић, Борко Поповић, Данило Марковић, Новица Гајић, Павле Стокић, Милан Сушић, Никола Бановић, Јован Богдановић, Јаков Виденацек франц. војник, Миливоје Михаиловић, Здравко Николић, Милош Пачић, Јован Станковић, Никола Петровић, Милорад Васић, Драгољуб Недић, Јанко Илић, Поп Василије Нешић, Спасоје Прокић, Драгутин Мајсторовић, Ђорђе Павловић, Стеван Живадиновић, Јосиф Милошевић, Максим Милић, Петар Тасовић, Марјан Милојевић, Станко Костандиновић, Светислав Банковић, Чедомир Симовић, Трајко Младеновић, Алекса Старчевић, Милорад Мишковић, Андреја Арсенијевић, Живко Јеремић, Петар Димитријевић, Аранђел Јовановић, Трајко Петровић, Анђелко Бендић, Трајко Дудић, Велимир Јокић, Радомир Лалић, Станиша Станојевић, Никола Јанковић, сви војници; Јосиф Пич, Јован Борисављевић, Милутин Јанковић, Симеон Младеновић, Владислав Васиљевић, Светислав Михаиловић, сви наредници; Радомир Васиљевић, Риста Димовић, Ратослав Божић, Јеремија Ђировић, Ђока Станковић, Љубомир Лекић, Јован Радовић, Богосав Милошевић, За-

фир Ристић, Драгојло Лукић, Тодосије Пуловић, Јанко Радосављевић, Драгутин Станковић, Иван Пантелић, Милош Јовановић, Милутин Јанковић, Милосав Богојевић, Милош Милосављевић, Наум Милојковић, Ставра Цветковић, Владимир Ристић, Радосав Кнежевић, Тихомир Исаиловић, Младен Ђорђевић, Радосав Рокачевић, Христа Здравковић, Јован Јанковић, Радоје Павловић, Божидар Стојановић, Мијаило Ђурановић, Мило Лојанић, Богољуб Анђелковић, Јован Микић, Лука Божић, Милан Марић, Милан Милошевић, Видан Гавриловић, Видоје Станисављевић, Живојин Милић, Живојин Радосављевић, Суља Алиновић, Милвоје Ивановић, Димитрије Банковић, Стеван Златановић, Павле Манојловић, Продан Марковић, Јеврем Петровић, Милвоје Исаиловић, Хабелас Григори, Јожи Глозер, Гаврило Мићић, Светолик Стојимировић, Станко Павловић, Живко Мирковић, Пера Барјакторовић, Илија Мицковић, Лазар Пантелић, Богосав Петковић, Милијан Рајић, Филип Стојановић, Станислав Милошевић, Михаило Јовановић, Ђорђе Јовановић, Радован Минић, Влајко Милић, Милош Симић, Кузман Пауновић, Александар Богојевић, Јован Костантиновић, Михаило Кнежевић, Сретен Перић, Стеван Решић, Здравко Павловић, Станоје Манојловић, Славко Петровић, Горча Петковић, Живан Стојановић, Стаменко Китановић, Јован Марковић, Радован Тимотијевић, Вукман Марић, Ђерман Лажић, Стеван Живковић, Василије Бојовић, Живан Кусевић, Сретен Лукић, Васа Петровић, Јован Петровић, Синодин Терзић, Миленко Милић, Вукић Антонијевић, Иван Спасић, Вукадин Видић, Ранко Радовановић, Драгутин Симић, Анђелко Цвет-

ковић, Драгић Петровић, Антон Антић, Павле Иконић, Драгомир Дучић, Недељко Нешић, Исаило Живадиновић, Марко Михаиловић, Милан Миладиновић, Будимир Марковић, Јован Мојсиловић, Милош Недељковић, Стојан Томић, Богосав Петровић, Марко Илић, Радосав Станковић, Драгутин Ђурић, Маринко Бранковић, Јован Живковић, Видосав Николић, Јован Петрушиновић, Павле Маринковић, Владимир Урошевић, Драга Јанковић, Срећко Јоковић, Живко Гајић, Сима Миленковић, Драгољуб Константиновић, Димитрије Станојевић, Милан Борисављевић, Станоје Пауновић, Драгомир Васиљевић, Димитрије Петровић, Михаило Саторић, Јован Топаловић, Алекса Османовић, Павле Перић, Војислав Радојевић, Радослав Ранисављевић, Михаило Савић, Давид Манојловић, Андрија Кларић, Јован Ружић, Станко Тодоровић, Живојин Стефановић, Младен Станичић, Борко Розић, Маринко Адамовић, Ђорђе Радивојевић, Марјан Милојковић, Илија Јокић, Добросав Маџаревић, Живко Станковић, Жарко Видојковић, Стеван Ђорђевић, Драги Митровић, Андреја Јовановић, Коста Стефановић, Стојан Ђорђевић, Милић Обреновић, Радојко Николић, Јовица Обрадовић, Милош Јовић, Моша Давид, Аранђел Лазаревић, Груја Рајичић, Милан Јанковић, Јаков Симеоновић, Миленко Жикић, Владимир Станковић, Милан Григорић, Милвоје Милић, Милован Љубић, Милослав Петровић, Бранко Татић, Ставра Ђокић, Димитрије Пантелић, Милан Банић, Трајко Пауновић, Милорад Милојковић, Радивоје Димић, Пера Милошевић, Милан Богосављевић, Радомир Недељковић, Радомир Глигоревић, Милија Николић, Ђорђе Јоцић, Милан Крстић, Ненад

Глушић, Милорад Поповић, Милан Милојевић, Петар Јонович, Јован Станојковић, Милован Спасојевић, Ивко Јанисијевић, Милан Сутајковић, Драгутин Недељковић, Ђорђе Миленковић, Наско Везић, Милорад Ђорђевић, Милосав Јовановић, Драгомир Томовић, Живко Матејић, Драгољуб Дробњак, Стеван Срећковић, Милован Танасковић, Стојан Трајковић, Стеван Пауновић, Тома Лазаревић, Јаков Стојић, Обрад Жикић, Милан Стаменковић, Драги Љубић, Андрија Животић, Драги Марковић, Владимир Милановић, Танасије Соврић, Милан Мирић, Јеремија Ђорђевић, Петар Ненадић, Костантин Димитријевић, Милан Младеновић, Смиљко Цветковић, Антоније Антонијевић, Радомир Манојловић, Михаило Цветковић, Тодор Ђокић, Живко Станковић, Милосав Милосављевић, Лазар Љубић, Милан Стефановић, Милован Митровић, Михаило Обрадовић, Милутин Јоановић, Радосав Рајић, Милоје Мирковић, Стојадин Перић, Ђорђе Пејић, Михаило Ранковић, Петар Васиљевић, Мелентије Јовановић, Стојан Вулић, Иван Шулић, Сима Мајсторовић, Јеврем Лазаревић, Трајко Танасковић, Светозар Илић, Јанко Јовановић, Вукић Јаћимовић, Мића Здравковић, Ђорђе Стојановић, Милош Миленковић, Светислав Вучић, Милован Ружић, Илија Ђокић, Василије Ранковић, Миленковић, Рајко Живановић, жандармериски поручник; Милош Костић, Витомир Ивовић, Јован Бомбашировић, Милутин Драгићевић, Стеван Анђелковић, Милорад Ракић, Јанко Јеремић, сви жанд. пондаредници; Чедомир Петровић, Милосав Живановић, оба жанд. наредника; Димитрије Флорић, Ринисав Јевремовић, Радојко Луковић, Миле Николић, Љубомир

Славковић, Јестратије Александрић, Светозар Кузмановић, Милосав Ђорђевић, Чедомир Милановић, Радоје Милосављевић, Милош Николић, Милутин Гајић, Станислав Лазич, Војислав Илић, сви жанд. каплари; Драгић Божић, Милутин Руднички, Радоица Танкосић, Чедомир Лукић, Велимир Јовичинац, Чедомир Симовић, Илија Загорчић, Благоје Пантић, Влајислав Павловић, Ранко Момчиловић, сви жанд. редови; Мијаило Миловановић, Милоје Тешић, оба жанд. пондаредника; Јанко Петровић, жандармериски каплар; Милоје Миленковић, Живко Филиповић, Живојин Ђорђевић, Миливоје Стојиљевић, Јанићије Јовановић, Станко Јанковић, Лазар Ковачевић, Јездимир Станишић, Здравко Јовановић, Младен Кузмановић, Алекса Мутавцић, Ненад Чарапић, Љубомир Николић, Света Јовановић, Сава Гардић, Тома Илић, Светислав Павловић, Јован Миленковић, Миленко Костић, Живан Таљан, Мита Мицић, Матија Радовановић, Живота Нешић, Ђубра Танасић, Андреја Јанковић, Живота Павловић, Трајило Марјановић, Миладин Димитријевић, Велизар Гавриловић, Стеван Јоковић или Ивковић, Станко Стошић, Станко Јовановић, Михаило Станојевић, Станоје Миљковић, Милутин Златић, Милоје Николић, Коста Николић, Стева Радојковић, Милорад Миленковић, Петар Хулошин, Јелесије Глишић, Божидар Топаловић, Богосав Петровић, Добривоје Сотировић, Ваца Палић, Радисав Митрић, Ранко Тошић, Н. Васиљевић, Стеван Радовановић, Риста Станисављевић, Велизар Миленковић, Никола Мартиновић, Војислав Љубишић, Василије Јатић, Радивој Милчић, Павле Трајковић, Живан Илић, Милун Митровић, Огњан Живановић, Јован Ма-

појловић, Тихомир Барјуса, Јанко Вукојевић, Радосав Мирковић, Величко Стојадиновић, Борисав Стојадиновић, Андреја Нешић, Љубомир Милосављевић, Владимир Поповић, Бранко Симоновић, Радивој Вујановић, Аврам Благојевић, Лазар Н., Павле Спасић, Јеврем Николић, Љубомир Стојић, Милосав Стојић, сви војници.

Напомене Уредништва о овој споменници

Уредништво Споменнице „Агонија Београда у светском рату“ у прикупљању историографског материјала за ову споменницу наилазило је на много разумљивих потешкоћа. Прикупљање података, докумената, оригиналних слика и фотографија из 1914 и 1915 год., и свега онога што би касније могло послужити за грађу историје Београда, није ишло ни мало лако. На против. Самих преживелих бранилаца Београда из 1914 и 1915 год. има врло мали број. А од тога малог броја још је мањи број оних, који су у својим прибелешкама сачували успомене на те трагичне дане наше престонице. У трагању за овим историографским материјалом ишло се од куће до куће, од човека до човека, распитивало и прикупљало све што се могло прикупити и забележило све што се знало о Одбрани Београда. Са фотографијама ишло је онајтеже, јер су већина од нађених кроз дуги низ година избледеле, а највећи део је временом уништен, и на жалост, изгубљен за увек.

Чланци у овој споменници, писани у већини од самих команданата и бораца Одбране Београда, дају верну слику распореда и

бројног стања трупа нападача и бранилаца, као и њиховог наступања и одступања.

Што се пак тиче имена свих оних хероја који часно падоше на прагу своје Отаџбине, у одбрани Београда, као и оних који преживеше ову трагедију, Уредништво и поред најбоље воље није их могло прикупити у пуној потпуности и целокупности, јер су већина од њих остали *Незвани*. Овде доносимо само списак једног дела утврђених имена палих хероја, бранилаца Београда, списак који смо ми за ово кратко време могли прибрати, проверити и средити. Као што рекосмо, имена многих стотина других, *Незнаних јунака*, палих у Одбрани Београда, нисмо могли прикупити, пошто ни сами учесници у Одбрани Београда, преживели борци, писци чланака у овој споменици, нису могли да се сете имена свију својих другова. Али је зато ова споменица посвећена највећим делом баш овим *Незнаним Јунацима*, на чијим костима лежи нови Београд, нова Југословенска Престоница.

И са утврђивањем тачног датума када је Београд пао морало се водити рачуна. Јер Немци, у својим књигама, у којима описују борбе око Београда у јесен 1915 год., тврде да је Београд пао 25 септембра (по старом календару) 1915 год. Али то није тачно! До ове контрадикције између нас и Немаца, у погледу датума, дошло је сигурно због овога: они, вероватно, сматрају да је Београд пао чим су њихове трупе прешле на наше обале Саве и Дунава, док ми пад Београда рачунамо тек од онда, када су се наше трупе повукле са Славије. Дакле, по нашим тачним подацима долази овако: Немци и Аустријан-

ци извршили су прелаз на обале обеју река Саве и Дунава код Београда 24 септембра (по старом календару, у 1 сат после пола ноћи, а апсолутни господари Београда постали су тек по поноћи 26 септембра (по старом календару) 1915 год., када су се борбе из порушеног Београда пренеле на Торлак и околне положаје око Београда.

Остале датуме писци чланака у овој споменици, бележили су како који, неки по старом, неки по новом календару. Али зато се, ипак, сви датуми слажу у потпуности. Што се тиче, понегде, разлике у сатима то долази отуда што писци чланака нису ступили у борбе сви у једно исто време ноћи, па су часове бележили према своје наступању у борбу.

Тако исто и ток борби по београдским улицама, као и на осталим положајима Одбране Београда, писци су описивали онако како су они видели и у колико се данас тога сећају, те, према томе, сасвим је појмљиво да се они у потпуности описивања један са другим не могу сасвим слагати.

Уредништво не може а да на крају не подвуче своју пуну свесност да се пре десет година могло да скупи и пронађе много више богатијег, вреднијег и бољег историографског материјала из ових дана београдске историје, али исто тако је неоспорива истина да би се кроз десет година изгубило и све ово што се сада вишемесечним истраживањем и прибирањем успело спасти. Исто тако Уредништво је свесно да ова Споменица не претставља неку строго стручну историску публикацију, већ само једну ризницу историографско-хроничарског материјала са психолошким колори-

том тих дана, који ће доцније одлично послужити будућем творцу историје Београда. Назад, циљ ове Споменнице није хладно научни, него више психолошки, жеља да се будућим генерацијама оставе директни и опсежни описи мучних страдања, легендарних борби и несебичних пожртвовања последњих бранилаца Београда, и тиме створи вековни култ овим херојима над херојима, култ у коме ће наш народ налазити извор нове моралне снаге и завет да ће у одбрани својих великих Југословенских Идеала поћи за примером ових витезова. Верујући тако да ће ова висока националистичка књига имати у будућности огромног васпитног утицаја на широке слојеве нашега народа, а нарочито на омладину, ми смо прегли да све ове историографске податке сакупимо и издамо у једну Споменицу.

На крају, Уредништво „Агоније Београда у светском рату“, група живих бранилаца Београда топло брагодари свима онима који су својом сарадњом помогли да се ова Споменница изда, и да копрена заорава не покрије најтрагичније легендарно-херојске и мученичке дане Београда и његових грађана из доба 1914 и 1915 год. Нарочито се благодарити Суду Општине града Београда и његовом референту за штампу, који је свесрдно помагао како акцију око напорног истраживања, прикупљања и сређивања свег историографског материјала, тако и само уређивање ове споменнице и изналагање материјалних средстава и помоћи да се она изда. Референт за штампу Општине града Београда г. Слободан Ж. Видаковић дао је потстрек и идеју како за прославу успомене на легендарну Одбрану Београда, тако исто и за прикупљање историо-

графских података о тим трагичним али и великим данима наше историје. Њихову величину г. Видаковић је први истакао, издавши у спомен бранилаца Београда један одлично уређен свечани број престоничког органа „Београдских Општинских Новина“, који нам је служио као основица за израду ове споменнице.

Чист приход од продаје ове споменнице биће подељен од стране одбора десеторице живих бранилаца Београда сиромашним породицама и деци изгинулих бранилаца Београда.

Група живих бранилаца Београда.

Садржај:

УВОДИ:

	Страна
Уместо предговора — Милутин Д. Лазаревић, генералштабни пуковник у пензији, начелник штаба Одбране Београда 1915 год. —	IX
У спомен браниоцима Београда — Слободан Ж. Видаковић, публициста, референт за штампу Општине града Београда — — — —	XII
Београд, његова страдања, борба и слава — Д-р Милослав Стојадиновић, потпретседник Општине београдске — — — — —	XIX

1914

Пред буру... (Београд у првим данима Светског рата) — Дивиз. генерал Душан П. Стефановић, канцелар Краљевих ордена, Министар Војни 1914 год. — — — — —	3
Објава рата и први напад Аустријанаца на Београд (Како је у Београду изгледао први дан Европског рата) — Миомир Миленовић, уредник „Политике“ — — — — —	16
Одбрана Београда 1914 год. — Јоксим П. Гајић, дивиз. генерал у пензији — — — — —	22
Спонтани браниоци Београда 1914 год. — Ђорђе Чутуковић, бив. директор бродарства — — — — —	27
Одбрана Београда и прелаз у Земун 1914 год. — Свет. С. Ђукић, бригадни генерал — — — — —	39

Страна

Први пад и прво ослобођење Београда 1914 год. (Учешће VII пешад. пука III позива н. в.) — Јован Ивковић, пуковник у пензији — — — —	60
---	----

1915

Одбрана и пад Београда — Поч. Михаило Живковић, генерал, командант Одбране Београда 1914 и 1915 год. — — — — —	73
Борба на Ади Цигалији октобра 1915 г. — Милан Ј. Радојевић, пуковник — — — — —	81
Борба са непријатељем по београдским улицама — Жив. Ј. Кезић, капетан-инвалид — — — — —	104
Последњи браниоци Београда — Света Милутиновић, новинар — — — — —	138
„Патролбот Це“ под Београдом 1915 год. — Милан Ј. Радојевић, пуковник — — — — —	175
Агонија Београда 1915 год. — Богосав Војиновић-Пеликан, сликар — — — — —	183
Улоги жандармерије у одбрани Београда 1914—1915 год. — Телеман К. Јанковић, жандармеријски мајор — — — — —	249
XIV пешадиски пук II позива у одбрани Београда 1915 год. — Милосав Ђ. Дамњановић, дивизијски генерал — — — — —	263
Учешће 4 батаљона XIV пешад. пука II позива у одбрани Београда 1915 год. — Глигорије Х. Јовановић, пешад. бриг. генерал — — — — —	282
На Дунавском Кеју септембра 1915 год. — Ђорђе Себ. Рош, капетан-инвалид — — — — —	289
Инжињерија у одбрани Београда 1915 г. — Инж. Ранислав Аврамовић, рез. инж. потпуковник — — — — —	315
Битка код Београда 6—10 октобра 1915 год. — (Историографска студија) — Војин Максимовић, генерал, стални проф. Више школе Војне академије — — — — —	321

	Страна
Београд у бојној линији (Историографска студија) — Милутин Д. Лазаревић, генерал-штабни пуковник у пензији — — —	375
Учешће XIII пешадиског пука „Хајдук Велько“ I позива у одбрани Београда 1915 год. — Драгутин Ј. Ристић, дивиз. генерал — —	417
Последња резерва Одбране Београда 1915 год. — Инж. Здравко Васковић, рез. инж. потпуковник — — — — —	434
Улога коњице у одбрани Београда 1915 год. — Милан Рафајловић, коњички пуков. у пенс.	449
Херојски пад Београда — Ђока Б. Несторовић, бан у пенс., бив. претседник Општине београдске — — — — —	462
ФЕЉТОН — СКИЦЕ ИЗ ОДБРАНЕ БЕОГРАДА:	
Незнани јунаци — Драгиша М. Стојадиновић, инспектор Мин. трг. и индустрије — — —	483
На Ади 1915 год. — Милан Предић, управник Народнoг позоришта у Београду — — —	492
Шефхет Халиловић — М. Ј. Радојевић, пуковник	508
ПОСЛЕ ПЕТНАЕСТ ГОДИНА:	
По згаришту једног демонског пожара после 15 година — Милутин Попадић, рез. капетан	514
Странци у одбрани Београда (Капетан Михаило Куртије) — Мил. Мирчић, л.секретар Општине београдске — — — — —	533
Списак официра, подофицира, каплара, редова, добровољаца и жандарма, који храбро падоше у одбрани Београда 1914—1915 год.	542
Напомене Уредништва о овој споменици — —	569

Општинска Штедионица

Угао Васине и Добрачине улице

Даје зајмове, по всконту меница

на краће и дуже рокове
(на подлози хипотеке до 5
год.) Камата 10—12% год.
без икаквих трошкова.

На залогу харти- ја од вредности

даје зајмове са 10%
камате нето.

Зајмове на драгоцености

даје под најповољнијим
условима.

Улоге на штедњу

прима и исплаћује без отказа
Камата на улоге 7% год.

За улоге на штедњу гарантује
БЕОГРАДСКА ОПШТИНА

Уместо предговора

Борбе, које се одиграше око Београда у јесен 1915 године, карактеристичне су по великој диспропорцији снага и сретстава, ухваћених у коштац са изванредном жестином. Поред несразмерне бројне надмоћности, нападач је био ставио у покрет огромна техничка сретства, у првом реду циновску тешку артилерију, дотле невиђену на балканским бојиштима. Бранилац, међутим, јуначки се са њим бејаше понео, душмански и без одмазде мрцварен и решетан небројеним ураганима од експлозија и врелог гвожђа који га непрекидно засипаху из кључале атмосфере. Читавој армији, која само што није располагала муњама и громовима, одупрла се беше једна шака без мало голоруких див-јунака, решених да гину. То је, дакле, била битка Титана, с једне стране непрегледних армија и технике а с друге стране духа и срца.

Под ударцима оних разјарених стихија, од којих су се и читава брда тресла, Одбрана Београда је, немајући начина ни да се са њима бори ни да се од њих заклони, на крају краје-